

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Социология

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Sociology

Том/Volume 106

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2016 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. д-р Светла Маринова (главен редактор)
Доц. д-р Милена Якимова
Проф. д-р Боян Знеполски
Гл.ас. д-р Мила Минева

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2016

ISSN 0205-19-07

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Резултати от социологически изследвания

Увод в рубриката: Изследване на европейската идентичност на български студенти и техните родители.....	7
<i>Петя Кабакчиева</i>	
Изследване или конструиране на европейска идентичност? За методологията на проекта <i>RECON</i> и всекидневните асоциации.....	9
<i>Петя Кабакчиева</i>	
Изследване на европейската идентичност на български студенти и техните родители чрез използване на Q-методология.....	26
<i>Калоян Харалампиев</i>	
Европа в България: „Еврокосмополитизъм“ v/s „Националистически комплекс“.	42
<i>Майя Грекова</i>	
Приложения	58

2. Въпроси и отговори

А сега накъде? Траектории на промяна в кубинския социалистически модел....	65
<i>Светла Стоева</i>	
„А сега накъде? Траектории на промяна в кубинския социалистически модел“ Рецензия за статията на Светла Стоева.....	95
<i>Петя Славова</i>	
Отговор на рецензията на Петя Славова.....	98
<i>Светла Стоева</i>	

3. Докторантски изследвания

Казусът ДАНС: (не)ефективна институционална политика за борба с организирана престъпност	111
<i>Рада Смедовска-Тонева</i>	

4. Студентски дебюти

„Брексит“ в перспективата на космополитната социология	145
<i>Росалина Тодорова</i>	

CONTENTS

1. Sociological Research Findings

Introduction: Research of the European Identity of Bulgarian Students and Their Parents.....	7
<i>Petya Kabakchieva</i>	
Research or Construction of the European Identity? On RECON project methodology and everyday perceptions.....	9
<i>Petya Kabakchieva</i>	
Research into the European Identity of Bulgarian university students and their parents by applying Q-methodology	26
<i>Kaloyan Haralampiev</i>	
Europe in Bulgaria: ‘Eurocosmopolitanism’ v/s ‘Nationalistic complex’.....	42
<i>Maya Grekova</i>	

2. Questions and Answers

Which path to choose? Trajectories of Change in the Cuban Socialist model	65
<i>Svetla Stoeva</i>	
Review of the article: "Which path to choose? Trajectories of Change in the Cuban Socialist model".....	95
<i>Petya Slavova</i>	
Response to the review	98
<i>Svetla Stoeva</i>	

3. Doctoral Studies

L’Agence de l’Etat „Sécurité nationale“: une politique institutionnelle (non) effective.....	111
<i>Rada Smedovska-Toneva</i>	

4. Debuts

A Cosmopolitan Perspective on the Sociological Analysis of Brexit.	145
<i>Rosalina Todorova</i>	

1. Резултати от социологически изследвания

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 106

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 106

УВОД В РУБРИКАТА:

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТИ И ТЕХНИТЕ РОДИТЕЛИ

ПЕТЯ КАБАКЧИЕВА

В тази част на годишника са представени три текста, които анализират резултати от проведения през 2015 г. от екип към катедра „Социология“ проект „Как да изследваме европейската идентичност“, финансиран от ФНИ към СУ. За изследване на европейската идентичност този проект използва асоциативен тест наред със специална техника, наречена Q-методология, приложена в проекта *Reconstituting Democracy in Europe* (съкратено *RECON*), финансиран по Шеста рамкова програма на ЕС. Идеята за приложението на тази техника е на професор Мария Стойчева, ръководител на международния проект *European Identity, Culture, Exchanges and Multilingualism*, финансиран по програма „Жан Моне“. Изброяваме всички тези проекти, за да се видят сложната генеалогия на представените резултати от българското изследване в трите текста и вписаността им в една по-широка международна изследователска програма. Включените тук текстове (по реда на публикуване) са на хабилитираните членове на екипа: на доцент Калоян Харалампиев, който представя подробно изследването, използваната Q-методология и получените от прилагането ѝ дискурси; на професор Майя Грекова, анализираща приликите и разликите между двата доминиращи дискурса; и на професор Петя Кабакчиева, предлагаща критичен поглед към методологията. Членове на научния колектив бяха и д-р Нина Цветкова, катедра „Европеистика“, докторант Здравка Георгиева, катедра „Социология“, активен участник в провеждането на изследването и обработката на резултатите, и докторант Иво Страхилев,

катедра „Теория и история на културата“. Държим да отбележим, че изследването се реализира от екип студенти от специалност „Социология“, на които тримата автори сърдечно благодарят за отговорното отношение и сериозната работа. Благодарни сме и на участвалите в изследването студенти от специалностите „Социология“ и „Европеистика“, както и на техните родители, също включени в него.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 106

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 106

ИЗСЛЕДВАНЕ ИЛИ КОНСТРУИРАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКА ИДЕНТИЧНОСТ? ЗА МЕТОДОЛОГИЯТА НА ПРОЕКТА *RECON* И ВСЕКИДНЕВНИТЕ АСОЦИАЦИИ

ПЕТЯ КАБАКЧИЕВА

Petya Kabakchieva. RESEARCH OR CONSTRUCTION OF THE EUROPEAN IDENTITY? ON RECON PROJECT METHODOLOGY AND EVERYDAY PERCEPTIONS

The paper, following R. Brubaker and Fr. Cooper, differentiates between categorization as an imposed from the authorities act, creating political categories; and identification, as subjective „we“ feeling. From that point of view the important question, posed in the text is whether the researchers study European identity, understood as subjective feeling, or construct it through theoretical presumptions and their possible empirical verifications. In search of the answers of that question the paper compares statements from the RECON methodology with associations, related to the main concepts in its focus – ‘Europe’, ‘European Union’, ‘European’, ‘democracy’, ‘Bulgaria’, ‘national state’, ‘patriot’. The proposed RECON models do not find close analogues in the associations, very few of the respondents think in political categories, which is the main RECON presumption about the different types of European identity. The conclusion is that as a whole the RECON methodology tries to construct rather than to reconstruct the European identity.

Проблематичното понятие „(европейска) идентичност“

Един от крепящите „стълбове“ на ЕС би следвало да е споделената обща европейска идентичност. Но в последно време по-скоро се наблюдава обратният процес – референдумът за отделяне от ЕС във Великобритания, събитията в Гърция, а и данните от последните проучвания на Евробарометър показват нарастване на евроскептицизма и националистическите настроения. Водещи социални учени обсъждат кризата на европейските институции (Хабермас, 2011, Бек,

2012). Но освен кризата на тези институции един от сериозните проблеми на ЕС произтича и от неяснотата на отговорите на въпроса, какво всъщност е европейската идентичност. След като девизът на ЕС е „Единство в многообразието“, а многообразието се задава от съответните национални култури, как да се мисли единството? А ако е неясно какво е европейска идентичност, как да я изследваме?

Нещо повече, не само разбирането за европейска идентичност е неясно, но и понятието „идентичност“ е проблематично. В статията си „Отвъд „идентичността“ Роджърс Брубейкър и Фредерик Купър твърдят, че социалните науки „са се предали пред думата „идентичност“ до степен, че чрез нея се означават или твърде много явления... или твърде малко... или съвсем нищо (заради амбивалентността ѝ)“ (Cooper и Brubaker, 2005: 59). За да се разбере множествените и двусмислени значения на „идентичност“, Брубейкър и Купър предлагат няколко разграничения, които биха могли да бъдат полезни и в концептуализирането и измерването на европейската идентичност. Първото разграничение е между „категории на социалната и политическата практика“ и „категории на социалния и политическия анализ“. „Под „категории на практиката“, следвайки Бурдийо, имаме предвид нещо подобно на това, което другите наричат „местни“ или „народни“, или „всекидневни“ категории. Това са категории на ежедневиия социален опит, въведени и употребявани от обикновените социални актьори, които се различават от отдалечените от опита категории, използвани от социалните анализатори“ (Пак там: 62). Второто разграничение е между идентификация и категоризация. Идентификацията се разбира като процес на идентифициране с различни реални групи или „въобразени общности“; категоризацията – като „формализирани, кодифицирани, обективирани системи за категоризация, разработени от мощни, властови институции“ (Пак там, с. 72.). Първото понятие предполага субективно чувство за принадлежност към група; второто се налага отвън, „опакова“ заедно хора, които могат, но и може и да не изпитват каквато и да било форма на взаимна солидарност и чувство за принадлежност. „Степента, в която официалните категоризации оформят саморазбиранията, степента, в която категориите за населението, създадени от държави или политически предприемачи, се доближават до реалните „групи“, са отворени въпроси, на които може да се отговори само емпирично. Говоренето чрез „идентичност“ е по-вероятно да пречи, отколкото да помага за поставянето на тези въпроси, защото замъглява необходимото разграничение между външната категоризация и себеразбирането, което се обективно сходство и субективната груповост“ (Пак там: 62).

Напълно съм съгласна с тази теза – ние като изследователи трябва да разграничаваме идентификациите на хората, преживявани като идентичности и изразявани в практически категории и всекидневни възприятия, от категориизиращите схеми, конструирани „от горе“, които могат да бъдат свършено чужди на всекидневните разбираня. А и след като науката се възприема (или

поне така беше доскоро) като имаща властови авторитет, учените трябва да внимават да не смесват ролята си на изследователи с тази на кодификатори, властово категоризиращи хората; а ако съзнателно правят това, трябва да го декларират и аргументират.

В съвременните социални науки е въпрос на методологическа грамотност приемането, че социалните идентичности са конструирани, измислени, въобразени, че няма изначална, „естествена“ групова принадлежност. Въпросът е как са конструирани тези идентичности – от самите хора, които постепенно развиват субективно „ние“ чувство; или те са принудени да приемат категоризации, наложени „от горе“. Но приемането им все още не означава идентификация.

За мен като изследовател ключовият въпрос е

Изследване или конструиране на европейска идентичност?

Дали ние, социалните учени, наистина изследваме съществуващи субективни идентичности, или по-скоро ги конструираме чрез теоретични презумпции, които след това емпирично доказваме; или пък едновременно ги изследваме и конструираме? Ако смесваме двата процеса, т.е. уж изследваме конструирани от нас абстрактни типизации, мислени като субективни идентификации, съществува опасност да създадем въобразена от нас утопична реалност, като пренебрегваме наистина протичащи различни субективни процеси на идентификация. Този процес е опасен, защото създава нереалистични очаквания, дори теоретични заблуди, които в един момент се привиждат като политически разочарования.¹ Затова е важно да удържаме разликите между категоризация и идентификация и да контролираме нормативните си презумпции.

В случая ще търся конкретен отговор на този въпрос на базата на анализ на т. нар. определена методология, приложена в проекта *RECON* (Brzezinska O., Kucucz E., Liebert U. and R. Sackmann (съст.): 2012) и стъпваща върху т. нар. Q-техника, при приложението ѝ в българско изследване. Ще сравнявам твърденията от Q-инструмента с получените асоциации на ключовите понятия в тези твърдения – „Европа“, „Европейски съюз“, „европеец“, „демокрация“, „България“, „национална държава“, „патриот“.

Проектът *RECON*

Едно от най-честите разграничения при употребата на понятието „идентичност“ е между културните и гражданските идентичности. В последно вре-

¹ Мисля, че идеите за все по-налагащата се космополитна идентичност на Улрих Бек и Джералд Деланти са по-скоро такъв тип нормативни категории, отколкото емпирично верифицируеми идентификации – вж. Бек, 2012 и Delanty, 2009.

ме отговорите на въпроса, каква европейска идентичност, се търсят по посока на политическото участие и гражданската идентификация с демократичните ценности на ЕС (Хабермас, 2011, Деланти, 2004, Бек, 2012). Но не е лесен въпросът как да се „измерят“ липсата или степените на наличие на тази гражданска европейска идентичност.

Методологията на проекта *RECON* е опит за решаване на този проблем. Тя предпоставя конструирането на европейската идентичност като гражданска и обвързва три типа възможни субективни идентификации с три бъдещи политически конфигурации на ЕС. Ако човек вижда ЕС като обединение на суверенни национални държави (или „одитна демокрация“²), се приема, че доминиращата му идентичност е националната. Ако си представя ЕС като мултинационална федеративна структура (или „федерална мултинационална демокрация“), то тогава говорим за европейска гражданска идентичност, или конституционен патриотизъм. Най-радикалната визия е тази за „Европа на регионите“³ (наречена „регионална европейска демокрация“) и авторите на методологията приемат, че ако доминира, тя е индикатор за космополитна идентичност (Brzezinska, Kurucz, Liebert, Sackmann, 2012: 1–17). Няма да представям в детайли методологията, водеща до разработен въпросник със 70 съждения, повечето от които се отнасят до един от трите типа представи за бъдещето на ЕС, плюс няколко допълнителни твърдения⁴.

Гореспоменатите три типа политически конфигурации на ЕС се обвързват с три дискурса, които се очаква „да формират субективно конструираните идентичности, разбрани в социалнопсихологически смисъл“ (Пак там: 11). Да уточня какво се разбира под социалнопсихологически идентичности през цитат от използвания от авторите на проекта *RECON* Томас Рисе: „Социалните идентичности са колективно споделени социални конструкции, обвързващи индивида със социални групи, национални или наднационални въобразени общности... Тези въобразени общности се превръщат в „истински“ във въображението на хората и те се идентифицират с тях.“ (Кастано, цитиран по Risse, 2010: 9).

Трите бъдещи политически конфигурации на ЕС можем да определим като политически и теоретични категоризации, произтичащи от трите модела на политическите нормативни визии за бъдещето на ЕС. Тези три категоризации трябва да формират три аналогични на тях идентичности – европейска, национална и космополитна.

² За това понятие вж. Eriksen E. And J. Fossum (eds), 2012. *Rethinking Democracy and the European Union*. London: Routledge, p. 80.

³ Идеята за „Европа на регионите“ е подробно развита от швейцарския учен Дени дьо Ружмон, вж. Ружмон, Д. 1999. *Бъдещето е наша работа*. София: Златорог.

⁴ Твърденията са представени в текстовете на моите колеги Калоян Харалампиев и Майя Грекова, включени в настоящия брой на Годишник на СУ, книга *Социология*.

Проблематично е според мен дали нормативни категориални класификации могат да се обвържат със субективни идентификации, но това подлежи на проверка със съответни индикатори. Субективните идентификации обикновено се изразяват чрез категории на практиката, чрез емоции, видими през избор на глаголи, в спонтанни идентификации със символи на групата, с която човек се идентифицира. Нашият екип реши да провери дали ключовите категории на методологията *RECON* „Европа“ и „ЕС“, обвързани с политически категории като „демокрация“ и „гражданство“, провокират спонтанни емоционални реакции, т.е. водят и до възможна идентификация, от една страна, и от друга – дали въобще повтарят политическите категориални конструкции на тази методология.

Българското изследване: комбинация от Q-методологията на *RECON* и асоциативен тест

Ние комбинирахме прилагането на Q-методологията на *RECON*⁵ с асоциативен тест с цел да видим непосредствените реакции на ключовите думи „Европа“, „ЕС“, „европеец“, както и „демокрация“, „гражданство“, „национална държава“, „България“, „патриот“, „космополитизъм“, „глобалност“, „християнство“, „ислям“. Включихме и късия допълнителен въпросник, използван в изследването *RECON* (Brzezinska et al. 2012: 157), отнасящ се до идентификацията на респондентите – дали се чувстват повече европейци, или българи, или и европейци, и българи, или космополити; какви са възприятията за ЕС – позитивни или негативни; оценката им за начина на функциониране на демокрацията в ЕС, както и мнението им за бъдещата политическа конфигурация на ЕС. В изследването чрез Q-метода участваха 98 души, 94 от които попълниха и асоциативния тест.

Както споменах, методологията на проекта *RECON* визира възможни идентификации с бъдещи политически конфигурации на ЕС, които по моята хипотеза са нормативни политически категории. Асоциативният тест от своя страна стъпва на категории на практиката, на всекидневните възприятия на горепосочените термини. В проекта *RECON* като цяло се отъждествяват „Европа“ с „ЕС“ и „национална държава“ със съответната страна. Седемдесетте твърдения (вж. пак текста на колегата Харалампиев в този брой) засягат сферата на политиката (конституционни проблеми, ролята на демокрацията), както и различни конкретни политики в областта на икономиката, данъците, социалната сфера, околната среда, културното наследство, военни и гранични политики, политики за мобилност в ЕС. Има и няколко твърдения, отнасящи се до конкретна субективна идентификация с Европа/

⁵ За подробно описание на Q-методологията вж. текста на колегата Калоян Харалампиев в настоящия годишник.

ЕС; със съответната национална държава или със „света“; с европейски и национални символи.⁶

Типовете дискурси, конструирани в резултат от отговорите на българските респонденти, са подробно представени в този брой на годишника от доцент Харалампиев и професор Грекова, така че няма да повтарям техните обяснения и изводи, с които съм съгласна. Все пак да спомена петте дискурса, обособени от изследователския ни колектив заедно със студентите ни: „Еврокосмополитен“, „Националистически комплекс“, „Амбивалентен“, „Културно-консервативен“ и „Крепостта Европа“. На практика доминиращи са първите два дискурса; ще наричам хората, споделящи първия дискурс, „еврооптимисти“, а тези от втората група – „националисти“, като не влагам негативно значение в това понятие.

В анализа си на отговорите от асоциативния тест и връзката им с тези два дискурса се интересувам от следните изследователски въпроси:

- Сходни ли са асоциациите за „Европа“, „ЕС“, „европеец“ и може ли да ги използваме като синоними?
- Обвързани ли са асоциациите за „Европа“, „ЕС“, „европеец“ с категориите, използвани в Q-инструмента на проекта *RECON*, т.е. с политически категории като „демократия“ например? И обратно – „демократия“ асоциира ли се с „Европа“, „ЕС“?
- Обвързват ли се асоциациите за „България“, „национална държава“ и „патриот“ с политически категории?
- Можем ли да приемем, че асоциациите за „Европа“, „ЕС“, „европеец“, „България“, „национална държава“ и „патриот“ говорят за субективна идентификация със съответните териториални „единици“ и групи?

Обвързват ли се асоциациите за „Европа“ и „ЕС“ с политически категории?

Екипът ни разработи два вида типологии, съобразно с отговорите на теста. Първата, която изглеждаше на пръв поглед по-лесна и проста, се оказа по-трудна за прилагане; тя предполагаше оценка на асоциацията за думата „стимул“ – позитивна, негативна или неутрална. Втората типология бе описателна, фокусираща се върху специфични характеристики на явлението, изразено в думата „стимул“, визирани в асоциациите. Ще работя основно с тази втора типология.

⁶ Предлаганото от мен групиране на въпросите се различава от това, дадено в Приложение 1 на доклада *RECON*, с.153–156.

Типология на асоциациите за „Европа“⁷

Асоциации	Процент
1. Свързани с ЕС и символи на ЕС (евро, флаг, „звезди“, „синьо“)	33,3
2. Континент	21,2
3. Свързани с историята и културното наследство („цивилизация“, „древна култура“, „обща история“, „люлка на цивилизацията“, „античност“ и т.н.)	13,1
4. Ценности („европейски ценности“, „свобода“, „солидарност“, „християнство“ – 3 отг., „демокрация“ – 3 отг.)	11,1
5. Държави и градове (Германия, Франция, „европейски държави“, „Западна Европа“, „Москва“)	10,1
6. Съюз, подкрепа („дом“, „съюз“, „общност“, „подкрепа“, „единство“)	6,1
7. Пътуване, туризъм	5,1
8. България	4
9. Негативни оценки („мизерия“, „гадно място“, „лъжи“, „цигани“)	4
10. Други („стандарт на живот“, „отвлечена девойка“)	2
Общо	110,1

Преобладаващите асоциации обвързват „Европа“ с „ЕС“, така че можем да предположим, че за 1/3 от анкетираните „Европа“ вече е тъждествена на „ЕС“. Ако добавим и отговорите, типологизирани в б. *Съюз, подкрепа*, процентът на хората, идентифициращи „Европа“ с „ЕС“, става 40. Втората по популярност асоциация е географска – „континент“, плюс отговорите от т. 5, визиращи европейски държави и градове, можем да твърдим, че около 30 на сто от респондентите ни възприемат „Европа“ като географско място. Следват отговорите, асоцииращи „Европа“ с история и културно наследство. Различни европейски ценности и институции бяха посочени от 11 на сто. Повечето от асоциациите бяха определени като неутрални, около 1/3 – като позитивни, и 4% – като негативни. Само трима респонденти асоциират „Европа“ с политически категории, включително „демокрация“. „Европа“ се възприема най-вече в практически категории. Някои от отговорите, не повече от 10%, биха могли да бъдат свързани със самоидентификация с „Европа“ („България“, „дом“, „подкрепа“), но това трябва да се изследва по-задълбочено.

Да сравним асоциациите с твърденията, визиращи „Европа“, в Q-инструмента на проекта *RECON*.

18. Европа трябва да има една обща армия
19. Европа има общо наследство (християнството, римското право, демокрацията) и памет

⁷ Процентите са повече от 100, защото някои респонденти дават повече от един отговор.

30. Важно е да не изоставяме от прогресивната Европа
33. Споменът за зверствата в европейската история ни задължава да защитаваме ценностите на човечеството
46. Европа е състояние на духа (а не географски понятие)

Като се сравнят асоциациите с тези твърдения, се вижда, че няма много допирни точки между тях. Общите възприятия засягат историята, културното наследство и абстрактно формулирана ценностна нагласа. Асоциациите показват в голяма степен отъждествяване между „Европа“ и „ЕС“, но в Q-методиката липсват съждения, свързани с географската локализация на „Европа“, която е доста разпространена в асоциативния тест.

Типология на асоциациите за „ЕС“

Асоциации	Процент
1. Асоциации, обвързани с политически институции и норми (Шенген, договори, институции, правила, законодателство, европейски институции, НАТО, ООН и др.)	20
2. Съюз, интеграция (съюз, интеграция, единство, общност, коалиция, „единство в разнообразието“)	17,9
3. Икономически асоциации (фондове, финансово преразпределение, икономическа система, евро, еврозона, банки, субсидии, обща икономика, икономически просперитет)	16,8
4. Ценности (сигурност, равенство, възможности за европейското развитие, толерантност, ред, по-добър стандарт на живот, права и сигурност, възможности, развитие, обща история, свобода/свободи, надежда)	16,8
5. Градове, държави, политически представители на държавите (Брюксел, България, Гърция, Франция, Великобритания, страни членки, Европа, граници, „държави“, Съветски съюз, Меркел)	15,8
6. Негативни коментари („федерация на злото“, „субординация“, „двойни стандарти“, „лицемерие“, „кризи“, „проблематичен експеримент“, „лошо реализирана идея“, „клика“, „химера“)	12,6
7. Символи на ЕС (знаме, звезди, „синьо“)	10,5
8. Други („дебела жена, като мама“)	1,1
Общо	111,6

Прави впечатление, че докато „Европа“ се асоциира с „ЕС“, само двама души обвързват „ЕС“ с „Европа“. Явно смисълът на двете думи като практически категории е различен и не би следвало да се използват като синоними. ЕС се възприема преди всичко като институционална структура: политическа – през „договори“, „съюз“, „общност“, „интеграция“ и т.н., най-много (ако обединим типологии 1 и 2), около 40 на сто от респондентите, са отговорили в този дух; и икономическа – 17 на сто. Икономическият образ на ЕС е основ-

но на донор – мисли се през фондове, субсидии, банки, финансово преразпределение, а също и през евро и еврозона. Тези институционални отговори са 57 на сто, но ако добавим и някои от негативните асоциации, процентите стават повече. Следователно възприятията на „ЕС“ в голяма степен могат да се отнесат към политическите категоризации; любопитното е, че няма отговор, асоцииращ ЕС с „демократия“ и „федерация“. За отбелязване е също, че „свобода“ се появява само веднъж и при асоциациите за „ЕС“, и при тези за „Европа“. Отново е трудно да се диференцират позитивните и неутралните асоциации, 1/3 все пак беше типологизирана като позитивни. По-съществено е обаче, че „ЕС“ провокира три пъти повече негативни реакции от тези спрямо „Европа“, макар и те да не са много – 12,6 на сто.

Да видим сега твърденията от методологията на проекта *RECON*, които се отнасят до „ЕС“.

<i>RECON</i> – ЕС
2. Само страните членки трябва да имат правото да събират данъци от своите граждани
5. Властта на ЕС трябва да бъде ограничена
10. ЕС помага за решаването на проблемите на околната среда
12. ЕС улеснява пътуването
13. ЕС засилва нашата роля в глобалните дела
14. ЕС улеснява/повишава демократичното развитие на нашата страна
15. ЕС ни дава възможност да работим и да учим в различни държави
17. ЕС дава възможност за защита на гражданите от държавната администрация
21. ЕС трябва да установи обща социална политика (обща регулация, общо разпределение на социалните блага)
22. Нашите данъци трябва да се разпределят между националната и европейската администрация
23. Еврото трябва да е общата валута на Европа
24. ЕС трябва да има конституция
25. Трябва да имаме само ЕС паспорт (а не национален)
27. Външната политика трябва да се прави на равнище ЕС
28. ЕС трябва да има единно мнение в сферата на външната политика
29. Може да имаме доверие на европейските институции, че защитават и представляват нашите интереси
32. ЕС участва в борбата срещу глобалната бедност
35. ЕС трябва да подпомага финансовите усилия за решаване на световната икономическа криза
36. ЕС трябва да участва в поддържането на мир в световен мащаб
42. ЕС трябва да уважава, да защитава, да дава повече пари и да се бори за универсалните човешки права на световно ниво
44. ЕС трябва да допринесе финансово за ограничаване на негативните последици от замърсяването на околната среда

45. По-нататъшно разрастване на ЕС трябва да отговаря на принципите на устойчивост (стабилност)

Както се вижда, тези твърдения и фокусът в тях се различават значително от дадените асоциации.

Типология на асоциациите за „европеец“

Асоциации	Процент
Цивилизовано модерно поведение, асоциирано с положителни европейски ценности (цивилизован, културен човек, модерен, интелигентен, образован, рационален, толерантен, морален, честен данъкоплатец, отворен, говорещ много езици, и т.н.)	41
Гражданин на Европа, живеещ в Европа	19,4
Асоциации с ЕС и Брюксел или с конкретна държава членка (германец, грък, французин)	10,3
Гражданин	9,2
Самоидентификация (Българин, моя милост, брат, колега)	8,2
Негативни асоциации („измамник“, „някой, който пее за евро“, „пиян посетител в дискотека“, „аборигени“, „негр“, „консервативен“)	6,2
Друго („член на парламента“, „член“, „бял човек“, „политика“)	6,2
Общо	101

Тук акцентът не е нито върху институционални структури или върху континента или културното наследство и т.н., а върху специфичния начин на поведение, характерен за европейците. По мое мнение тук се крие ключът за разбирането на идентификацията с „Европа“ (а не с „ЕС“). В тези асоциации откриваме и самоидентификация – „Аз съм европеец“, „Европейците са мои братя“ (макар и не много отговори). „Европеец“ е позитивна емблема, която се обвързва с положителни черти като цивилизован, модерен, просветен. Любопитно е какво се разбира под „гражданин“ – дали определени граждански добродетели и прояви, или просто човек, живеещ на територията на ЕС.

В методологията на проекта *RECON* има само едно твърдение, отнасящо се до „европеец“ – 26. *Горд съм, че съм европеец.*

Кратко обобщение на групата асоциации за „европейското“: отношението към „Европа“ отразява най-вече практически категории; възприятията за „ЕС“ в по-голяма степен са свързани с политическа категоризация; във въобразяването на „европеец“ се откриват идентификационни модуси – или директна самоидентификация, или желана идентичност на цивилизован, културен човек. Това означава, че тези три понятия изразяват различни видове възприятия на европейската принадлежност и оперират на различни нива.

С какво се обвързва „демокрация“?

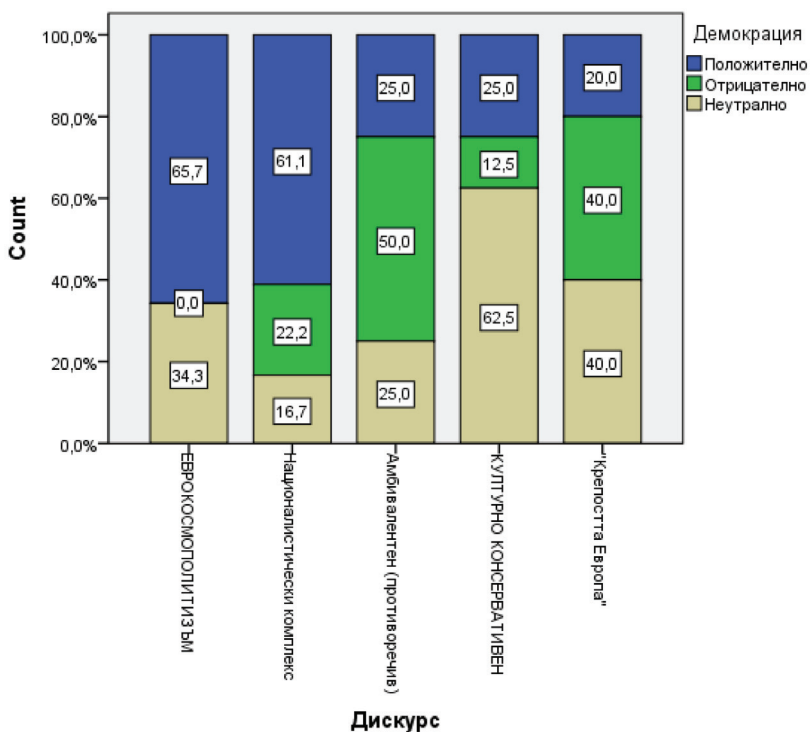
Нека видим респондентите ни дали асоциират „демокрация“ с ЕС и европейски ценности.

„Демокрация“

Асоциации	Процент
1. „Свобода“ и различни форми на свободата – на словото, на движение, на мисълта, свободни хора	34
2. Принципи на демокрацията, като тук изключваме вече типологизираната „свобода“ – най много са отговорите „власт на народа“, следват „права“, „избори“, „гласуване“, „граждански действия“, „консенсус при взимане на решения“, „водещ принцип“, „ред и правила“, „права и отговорности“, „честност“	23,7
3. Негативни асоциации, основно обвързани с разочарование от демокрацията	17,5
4. Асоциации с исторически събития и личности („10.XI.1989“, „Древна Гърция“, „Елада“, „Левски“, „Чърчил“)	9,3
5. Държави, приети за демократични („Гърция“ – 4; „САЩ“, „Англия“, „България“)	7,2
6. Асоциации с идеологии („либерализъм“, „национализъм“, „капитализъм“)	3,1
7. Друго	11,4
Общо	106,2

Както се вижда, най-сетне се появи и думата „свобода“ – повече от 1/3 я обвързват с демокрацията или с различни демократични свободи. Вижда се също, че голямото мнозинство респонденти оценява „демокрацията“ и нейните принципи и ценности позитивно, а негативните оценки всъщност изразяват разочарование от неспазването на тези принципи и ценности. Не се появяват обаче асоциации с „Европа“ или „ЕС“ и само три европейски държави се обвързват с „демокрация“ – Гърция с четири отговора, Англия и България с по един.

Можем следователно да си зададем въпроса, дали „демокрацията“ е диференциращ фактор при получените се от прилагането на Q-методологията два доминиращи дискурса – еврокосмополитния и националистическия. Отговорът е отрицателен. Както се вижда от фигурата по-долу, около 66 на сто от еврооптимистите и 61 на сто от националистите имат позитивни нагласи към демокрацията.



**Асоциации, обвързани с групата „национална държава“:
„България“, „национална държава“, „патриот“**

„България“

Асоциации	Процент
Положителни асоциации, свързани с чувство на принадлежност и солидарност („дом“, „вкъщи“, „родина“, „отечество“, „земя на моите деди“, „рай“ и др.под.)	50,5
Държава, страна, член на ЕС – 3 отг., „развиваща се държава“	19,3
Географски места („София“, „Враца“, „Балканският полуостров“, „море“, „планина“)	12,1
Негативни коментари, предимно свързани с икономическата ситуация („бедност“, „мизерия“, „бедна“, „безработица“, „ниски доходи“, „бавно развитие“, „изостанала страна“, „хаос, дупки, мръсотия“)	13,1
Исторически („хан Аспарух“, „681“, „глаголица“, „културно наследство“, „робство“)	5,1
Символи (трибагреник, „ракия“, „шкембе“)	2
Други („зелено“, „цигани“)	2
Общо	104,1

Както се вижда, повечето асоциации за „България“ са положителни и не изразяват външно наложена категория, а субективно чувство за идентификация – „родина“, „вкъщи“, „дом“ и т.н.

„Национална държава“

Асоциации	Процент
1. Положителни асоциации, свързани с чувство на принадлежност и солидарност („принадлежност“, „единство“, „родина“, „отечество“, „нация“, „етнос“, „едно цяло“, „идентичност“)	32,7
2. Характеристики на държавата („суверенна“, „суверенитет“, „територия“, „централизирана власт“, „граници“, „сигурност“, „държавна власт“, „република“, „закони“, „конституция“, „език“, „враг на ЕС“, „парламент“, „правителство“, „ченгета“, „военни“, „държавни служители“)	27,6
3. Конкретни държави (Германия, Франция, Америка, Сърбия, Косово, Гърция, Ислямска държава)	13,3
4. България	13,3
5. Обвързани с историята („Втората световна война“, „Хитлер“, „минало“, „Просвещение“, „традиция“)	7,1
6. Символи (флаг, гайда)	3,1
8. Друго („село“, „малцинство“, „анахронизъм“)	6,1
Общо	103,2

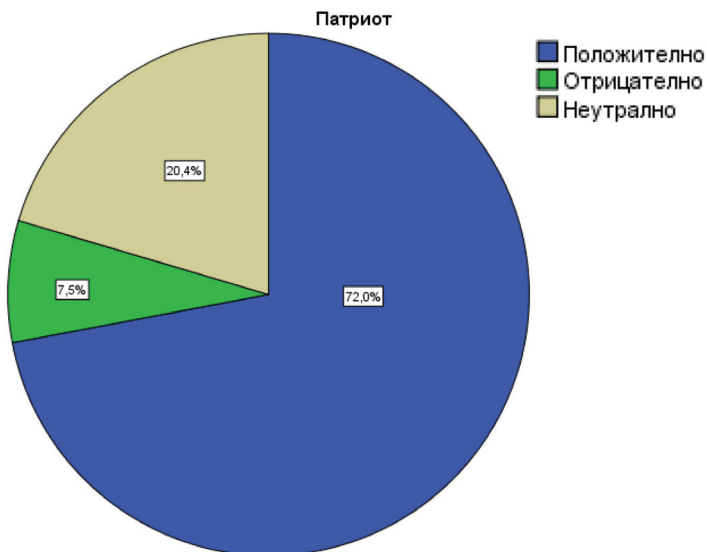
Доминиращото отношение към „национална държава“ през асоциациите е двойко: от една страна, е позитивната идентификация с „национална държава“ и „България“ (типологии 1 и 4 – общо 46 на сто отговора), от друга – неутрални констатации, обвързани с основни нейни атрибути (типологии 2 и 6 – общо 30,7 на сто), или пък просто изброяване на различни национални държави. Първият тип асоциации говори за субективна идентификация с националната държава, вторият тип я обозначава като практическа категория, повлияна от политически конотации.

„Патриот“

Асоциации	Процент
1. Любов към родината	38,2
2. Исторически събития и личности (всички от българската история)	21,6
3. Положителни характеристики („душа“, „честен човек“, „истински човек“, „вяра“, „ценност“, „отговорност“ и т.н.)	11,8
4. Националист, национализъм – с негативна оценка	11,8
5. Други негативни асоциации („идиот“, „архаична личност“, „пияница“, „пораждащ проблеми“ и др.)	6,9

6. Българин	2,9
7. Национални символи	2
8. Други	4,9

Както се вижда, за поне половината от респондентите думата „патриот“ е индикатор за субективна идентификация с „родината“; а от типологията по оста „положително – отрицателно – неутрално отношение“ тя „събира“ най-много положителни асоциации – вж. фигурата по-долу.



Заклучение

Като сравнявам асоциациите, дадени на думите/термините от условно назованата „европейска група“ („Европа“, „ЕС“, „европеец“), с тези за думите, свързани с националната държава („България“, „национална държава“, „патриот“), изводът ми е, че те следват различна логика.

„Европейската група“ се отнася до категории – най-институционално мислен е „ЕС“ и той може да се определи като политическа категория; „Европа“ и „европеец“ са практически категории. Асоциациите за „Европа“ и „ЕС“ не са обвързани със субективна идентификация, само някои, засягащи „европеец“, говорят за такава. Асоциациите за думите, свързани с националната държава („България“, „национална държава“, „патриот“), са по-скоро идентификационни, показвайки чувства на привързаност и принадлежност.

Тази различна логика на възприемане на европейската група понятия и на тези, свързани с националната държава и България, се потвърждава и от сравнението с най-високо оценяваните твърдения в двата доминиращи дискурса, произтичащи от прилагането на Q-методиката.

Твърдения, получили най-голямо одобрение в двата доминиращи дискурса

Еврооптимистичен	Националистически
29. Може да имаме доверие на европейските институции, че защитават и представляват нашите интереси – 0,647	68. Ние сме робите на Европа – 0,707
14. ЕС съдейства за демократичното развитие на нашата страна – 0,643	66. Някои държави в ЕС са третиранни като втора ръка – 0,696
41. Всички ние сме отговорни за изграждането на световните институции – 0,579	67. България е третирана като втора ръка в ЕС – 0,669
56. Демокрацията въвежда ред в света – 0,510.	61. Някои малцинства искат твърде много права – 0,603
31. Аз съм гражданин на света – 0,490	4. Нуждаем се от силна национална армия – 0,539
15. ЕС ни дава възможност да работим и да учим в различни държави – 0,464	7. Нашето национално знаме трябва да бъде на по-челно място от европейското – 0,533
46. Европа е състояние на духа, а не географско понятие – 0,458	49. Нашата страна е страдала много от своите съседи – 0,494
40. Целият свят е мой дом – 0,450	65. Нашата държава заслужава компенсации за обидите от миналото – 0,489.
27. Външната политика трябва да се прави на равнище ЕС – 0,444	51. Може да вярваш само на членовете на семейството си и на близките си приятели – 0,419
37. Индивидуалната свобода и избор трябва да бъдат защитавани – 0,444	57. Демокрацията изисква пари/е скъпа – 0,405

Двата дискурса не само са противоположни, но следват и различна логика. В т. нар. еврокосмополитен дискурс от десетте най-високо оценени твърдения осем съвпадат с тези на методологията *RECON* и само две са сред т. нар. допълнителни твърдения. Точно обратното е при националистическия дискурс – осемте твърдения с най-висок коефициент са от допълнителните и само две от тях съвпадат със съждения от проекта *RECON*. Това означава, че методологията на *RECON* работи добре за диагностика на проевропейски възгледи, в нашия случай „европейски“ съвпадат с „космополитни“, т.е. регистрира еврокосмополитните нагласи. Но асоциативният тест показва, че повечето респонденти не се идентифицират с „ЕС“, „Европа“ и само донякъде с „европеец“; за тях те са преди всичко политически и практически категории. Така че взаимовръзката между еврокосмополитния дискурс и европейската идентичност е проблематична. Данните показват, че еврокос-

мополитният дискурс се споделя от образованите млади хора сред анкетираните (вж. текстовете на Харалампиев и Грекова в този годишник), които са интериоризирали политически коректни европейски идеологеми; вероятно този дискурс ще се развива към процеси на идентификация с ЕС, но в момента това още не се случва (вж. също заключенията в Грекова, 2017).

Както отбелязах, националистическите възприятия на бъдещето на „Европа“ и „ЕС“ не се регистрират от твърденията на методологията на *RECON*, а от допълнителни съждения. Асоциациите за „национална държава“, „патриот“, „България“ са обвързани с позитивни чувства за принадлежност, привързаност, солидарност, показващи идентификация, и са много различни от най-високо оценените негативни твърдения от методологията *RECON*. Тази разлика отново може да се интерпретира като индикатор за проблем във взаимовръзката между твърдения и идентификация, която е предпоставена в обсъжданата методология. В потвърждение на този извод е и слабата корелация между установените в българското изследване дискурси и отговорите на въпроса за субективната идентификация на респондентите – дали те се чувстват по-скоро европейци, или българи, или и двете, или космополити (вж. Грекова в настоящата публикация).

И накрая отговорите на въпросите, с които започнах:

- Сходни ли са асоциациите за „Европа“, „ЕС“, „европеец“ и може ли да ги използваме като синоними? Не. Нагласите към „Европа“ отразяват най-вече практически категории; възприятията за „ЕС“ са в голяма степен обвързани с политическа категоризация; част от респондентите се самоидентифицира с „европеец“ или заявява желана идентичност с цивилизован, културен човек. Това означава, че тези три понятия изразяват различни типове възприятия и преживяване на европейската принадлежност, които оперират на различни когнитивни и психологически нива.
- Обвързани ли са асоциациите за „Европа“, „ЕС“, „европеец“ с категориите, използвани в Q-инструмента на проекта *RECON*, т.е. с политически категории като „демокрация“ например? Като цяло, не, донякъде в политически категории се мисли ЕС. И обратно – „демокрация“ асоциира ли се с „Европа“, „ЕС“? Не.
- Обвързват ли се асоциациите за „България“, „национална държава“ и „патриот“ с политически категории? Като цяло, не, те по-скоро изразяват емоционална идентификация.
- Можем ли да приемем, че асоциациите за „Европа“, „ЕС“, „европеец“, „България“, „национална държава“ и „патриот“ говорят за субективна идентификация със съответните териториални „единици“ и групи? За първите три – не, с известно изключение за „европеец“, за вторите три – да.

Предложените от проекта *RECON* три модела, обвързващи идентичности с бъдещи конструкции на ЕС, не намират аналози в асоциативния тест. Вероятно те ще сработят при хора, достатъчно запознати с принципите и структурите на ЕС, тъй като асоциациите за ЕС са най-близки до предложените твърдения в Q-методологията. Но в българския случай много малка част от анкетираните мисли в политически категории, а това е основната презумпция на проекта *RECON* – различните типове идентичности стъпват върху различни политически визии за бъдещето на Европа. Давам си сметка, че пряка аналогия между две различни методологии, каквито са Q-техниката и асоциативният тест, е неправомерна; все пак си позволявам да направя хипотезата, че като цяло методиката на *RECON* се опитва да конструира, а не да реконструира – изследва, различни типове европейски идентичности. Такъв подход води до илюзии и до уж внезапни изненади от типа на „брексит“.

ЛИТЕРАТУРА

- Бек, У. Германската Европа. София: Критика и хуманизъм, 2012.
- Деланти, Дж. Изобретявайки Европа. Идея, идентичност, реалност. София: Балкани, 2004.
- Ружмон, Д. Бъдещето е наша работа. София: Златорог, 1999.
- Хабермас, Ю. За конституцията на Европа. София: Критика и хуманизъм, 2011.
- Brzezinska O., Kurucz E., Liebert U. and R. Sackmann(eds). Identity and Democracy in the New Europe. Oslo: Arena, 2012.
- Cooper, Fr. and Brubaker R. Beyond „Identity“ in Cooper, Fr. in *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*. Berkeley, Univ. of California Press, 2005.
- Debomy, D. Perceptions of the EU. OPTEM S.A.R.L., the EC, 2001.
- Delanty,G. The Cosmopolitan Imagination. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009.
- Delanty,G. and Ch. Rumford. Rethinking Europe. Social theory and the implications of Europeanization. NY: Routledge, 2005.
- Eriksen E. and J. Fossum (eds). Rethinking Democracy and the European Union. London: Routledge, 2012.
- Gaxie, D., Hube, N. and J. Rowell (eds). Perceptions of Europe. Colchester: ECPR, 2011.
- Risse, Thomas. A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Sphere. London: Cornwell University Press, 2010.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 106

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 106

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТИ И ТЕХНИТЕ РОДИТЕЛИ ЧРЕЗ ИЗПОЛЗВАНЕ НА Q-МЕТОДОЛОГИЯ

КАЛОЯН ХАРАЛАМПИЕВ

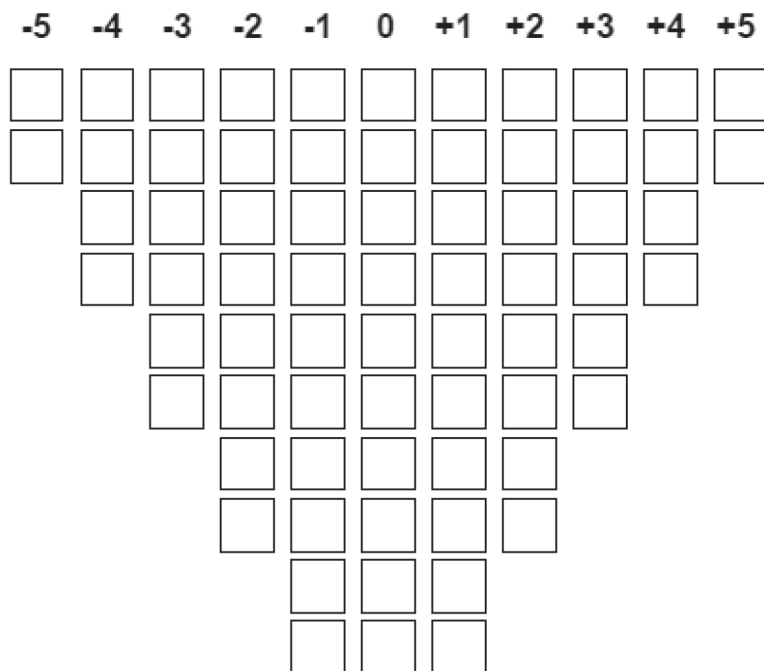
Kaloyan Haralampiev. RESEARCH INTO THE EUROPEAN IDENTITY OF BULGARIAN UNIVERSITY STUDENTS AND THEIR PARENTS BY APPLYING Q-METHODOLOGY

The survey is conducted by research team from „St. Kliment Ohridski“ University of Sofia in June 2015. We used various research tools: content analysis of schoolbooks and media, word association test, Q-methodology and short questionnaire. Our Q-methodology follows RECON framework with 70 statements and -5/+5 scale. After performing of Factor analysis with PCA method of extraction and Varimax method of rotation we revealed five discourses: Eurocosmopolitanism, Nationalistic complex, Ambivalent, Culture conservative and „The fortress Europa“. There is no clear relation neither between these five discourses and age groups (students and adults), nor between the five discourses and the three RECON models.

През юни 2015 г. изследователски екип от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ проведе изследване на европейската идентичност на български студенти и техните родители. Бяха използвани разнообразни изследователски методи: анализ на съдържанието на училищни учебници и на медии, асоциативен тест, Q-методология и кратък въпросник. В този текст са представени само резултатите, получени чрез Q-методологията.

Приложихме Q-методологията, следвайки методологичната рамка на RECON (Brzezinska et al., 2012). Тя съдържа 70 твърдения. Всеки респондент трябва да оцени всяко твърдение чрез бална скала от -5 до +5. Обаче това оценяване е специфично. Има твърда схема – респондентът трябва да

даде бал -5 на точно две твърдения, нито на повече, нито на по-малко. Точно четири твърдения, нито повече, нито по-малко, трябва да получат бал -4 и т.н. (вж. Фигура 1).



Фигура 1. Схема на Q-методологията (Brzezinska et al., 2012, с. 25)

Q-методологията няма изрично изискване за представителност и за обем на извадката. Дори напротив: „Важно е да се отбележи, че Q-методологията не изисква представителна извадка – тя няма претенция да бъде представителна; тя просто изисква вариация сред участниците.“ (Brzezinska et al., 2012, с. 24) „Извадката от лица... няма нужда да бъде представителна за генералната съвкупност. Участниците в Q-методологията се избират теоретично, както ако бяха участници в качествено изследване с използване на нестохастична извадка.“ (Du Plessis, 2005, с. 150)

Във всяка държава, участваща в *RECON*, е имало по 40 изследвани лица. „Всички участници бяха редовни студенти, не по-възрастни от 25 години. Студентите бяха избрани от множество специалности от два университета от всяка държава: единия в столицата, а другия в по-малък регионален град.“ (Brzezinska et al., 2012, с. 24).

За разлика от *RECON* ние избрахме студенти само от един университет – СУ „Св. Климент Охридски“, но от две различни специалности – „Социология“ и „Европеистика“. Нашите респонденти бяха 26 студенти от специалност „Социология“ и 26 студенти от специалност „Европеистика“. Друга разлика спрямо *RECON* е, че решихме освен студенти да изследваме и техни възрастни¹ роднини (родители, други роднини, възрастни приятели). По тази причина нашата извадка съдържа 104-ма респонденти. Поради грешки при регистрацията на отговорите трябваше да елиминираме 6-има респонденти и в резултат разполагаме само с 98 валидни наблюдения.

След събирането на данните ги въведохме и създадохме файл с данни по обичайния начин: по редове въвеждаме респондентите, а по колони – твърденията. За приложението на Q-анализа файлът трябва да бъде транспониран: по редове се позиционират твърденията, а по колони – респондентите. След транспонирането приложихме факторен анализ с PCA като метод за факторна екстракция и *Varimax* ротация. Основната идея е, че приложен по този начин, факторният анализ групира респондентите във фактори, базирани на подобията в баловете, които тези респонденти дават на твърденията. Тези фактори всъщност са интересувашите ни дискурси.

При интерпретацията на резултатите има два важни въпроса:

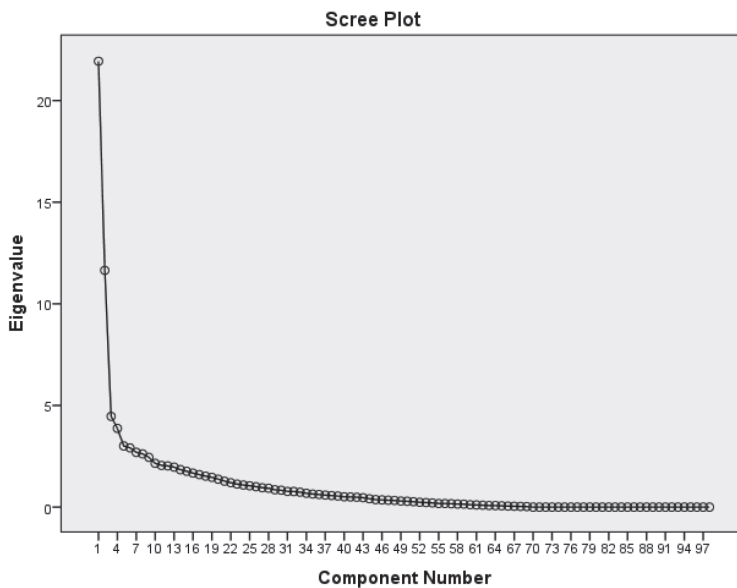
1. Колко са факторите (дискурсите)?
2. Кой респондент към кой дискурс се отнася?

Има два начина за определянето на броя на факторите (дискурсите):

- 1.1. Да се изберат всички фактори със собствена стойност, по-голяма от 1.
- 1.2. Да се използва т. нар. *scree plot*.

Ако използваме собствените стойности, по-големи от 1, ще имаме 26 дискурса. Обаче *scree plot* показва, че по-адекватният избор е 5 (вж. Фигура 2). (Броят на факторите се определя от точката на пречупване, където линията се променя от стръмна към полегата.)

¹ Тъй като са над 18-годишна възраст, студентите също са възрастни. По тази причина по-нататък в текста другата група ще бъде отбелязвана условно като „възрастни“.



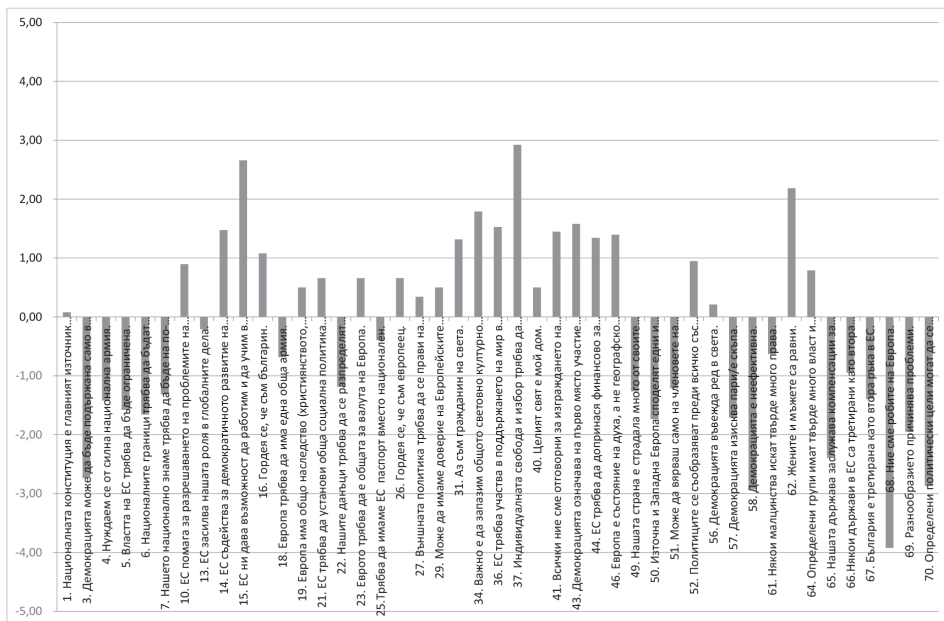
Фигура 2. Scree plot

Дотук нашите резултати са идентични с резултатите, получени чрез използването на софтуера *PQMethod*, създаден специално за Q-анализ. От тук нататък ще излезем от обичайната рамка на Q-анализа и ще представим наш собствен подход, реализиран с *IBM SPSS Statistics*.

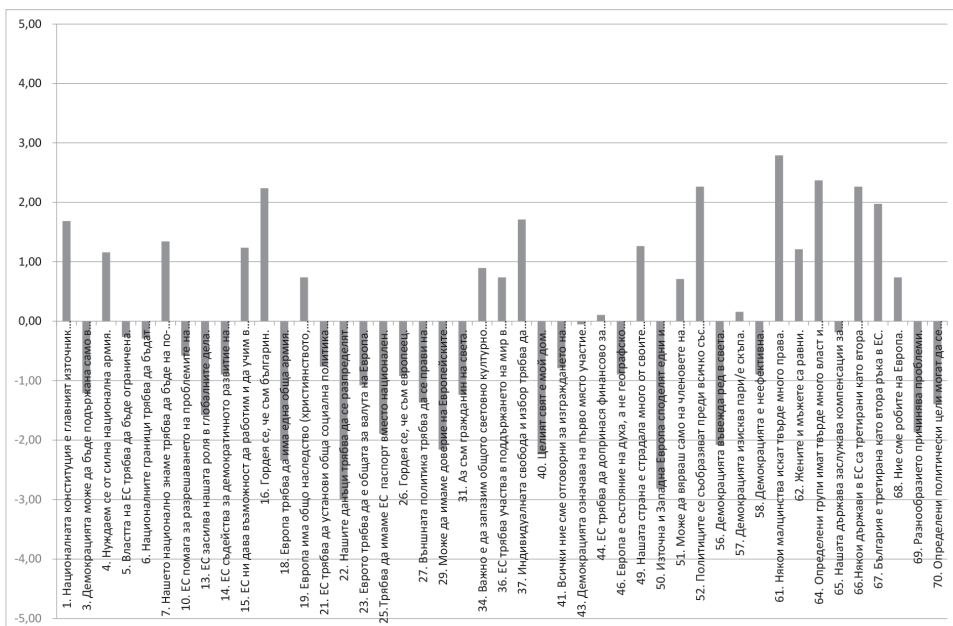
След определянето на броя на факторите (дискурсите) отнасянето на респондентите към така получените дискурси се прави чрез максималната абсолютна стойност на всеки ред в ротираната компонентна матрица. На практика стойностите в ротираната компонентна матрица са коефициенти на корелация между респондентите и дискурсите. Затова колкото по-голям (по абсолютна стойност) е този коефициент на корелация, толкова по-силно е съответствието между респондент и дискурс.

Когато вече имаме принадлежността на всеки респондент към даден дискурс, можем да въведем тази принадлежност като нов признак в първоначалния (нетранспониран) файл с данни. Тогава използваме дисперсионен анализ, за да определим кои твърдения статистически значимо разграничават дискурсите. По този начин елиминирахме 25 твърдения. Последващият анализ е основан на оставащите 45 твърдения.

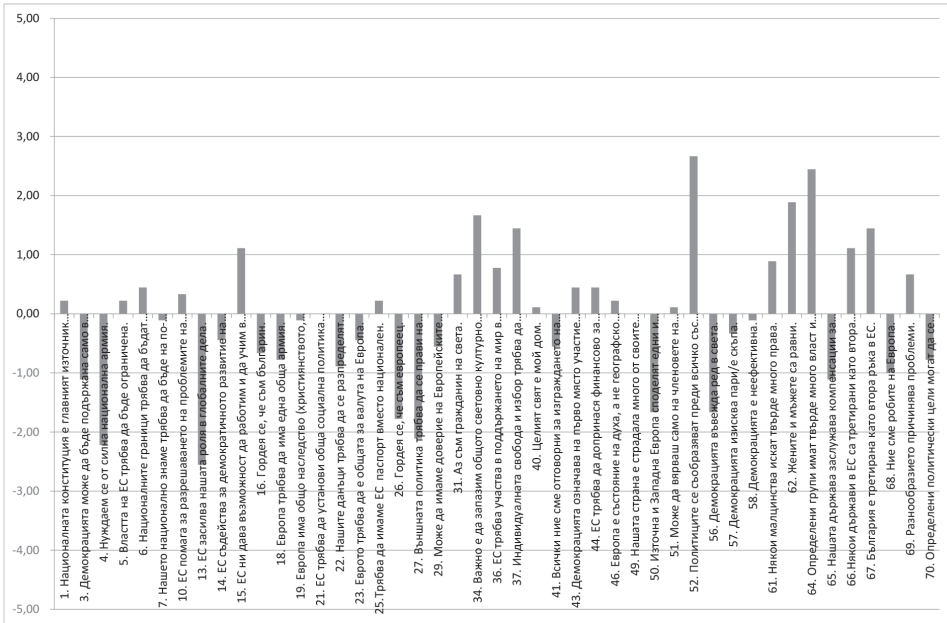
Профилът на всеки дискурс се определя от средните балове на всяко от тези 45 твърдения:



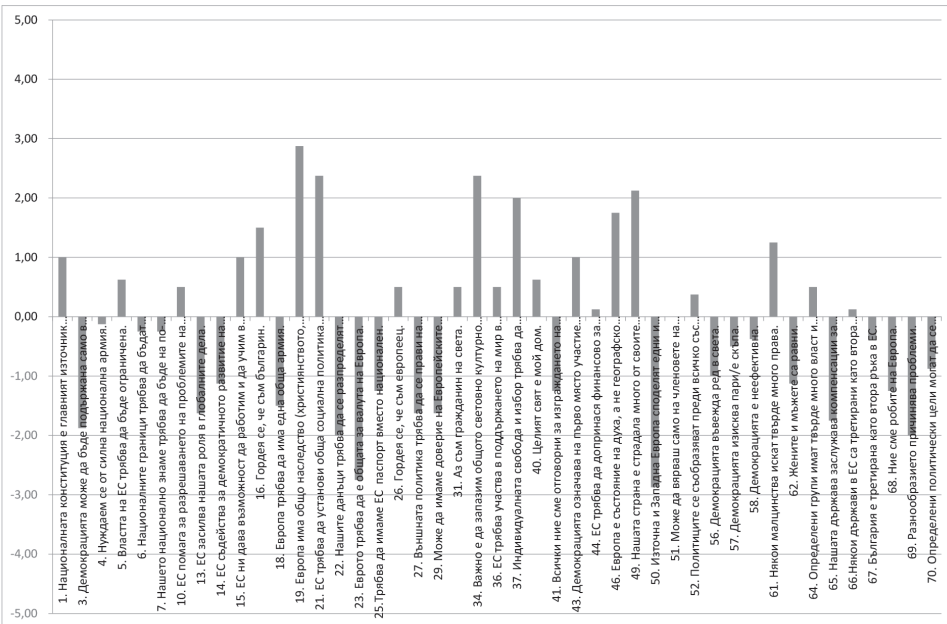
Фигура 3. Средни балове на твърденията (дискурс 1)



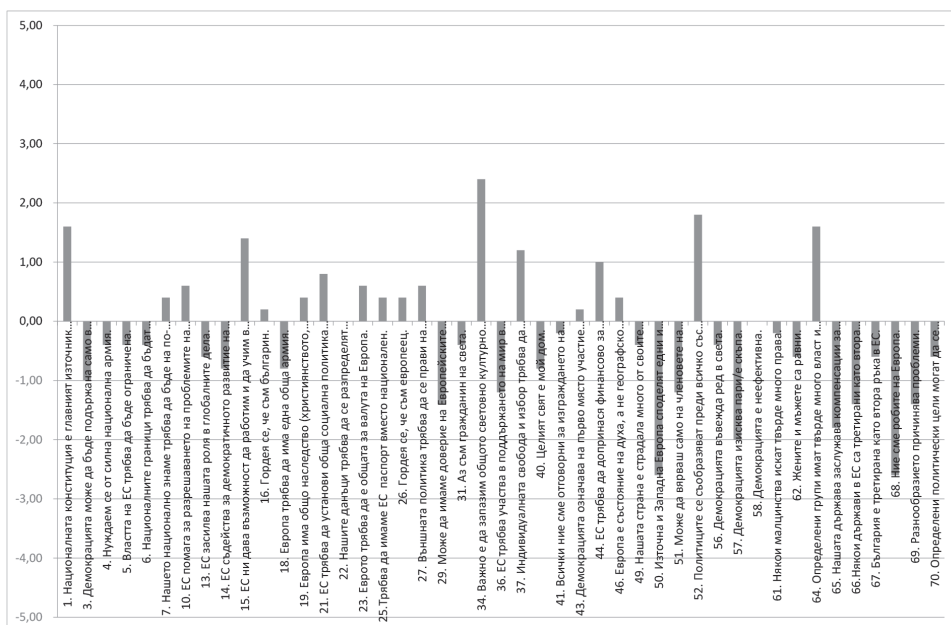
Фигура 4. Средни балове на твърденията (дискурс 2)



Фигура 5. Средни балове на твърденията (дискурс 3)



Фигура 6. Средни балове на твърденията (дискурс 4)



Фигура 7. Средни балове на твърденията (дискурс 5)

Обаче когато интерпретираме средния бал на конкретно твърдение в рамките на даден дискурс, трябва да се съобразяваме с общия среден бал на това твърдение. Например средните балове на първото твърдение са положителни във всичките пет дискурса и следователно общият среден бал на първото твърдение също е положителен. Затова за нас е важно дали средният бал на твърдението в рамките на даден дискурс е по-голям или по-малък от общия среден бал на твърдението. По тази причина предлагаме да се използват стандартизирани стойности (т. нар. *z-scores*) (Таблица 1). Положителните стандартизирани стойности ще показват, че лицата, попадащи в конкретен дискурс, са по-съгласни със съответното твърдение, отколкото цялата извадка. Отрицателните средни стойности ще показват, че лицата, попадащи в конкретен дискурс, са по-несъгласни със съответното твърдение, отколкото цялата извадка.

Таблица 1. Средни стандартизирани балове на твърденията по дискурси

Твърдения	Дискурси				
	1	2	3	4	5
1. Националната конституция е главният източник на права и закони	-0,366	0,380	-0,300	0,062	0,340
3. Демокрацията може да бъде подържана само в пределите на националната държава	-0,478	0,333	0,386	-0,020	0,445
4. Нуждаем се от силна национална армия	-0,391	0,539	-0,680	0,076	-0,023

Твърдения	Дискурси				
	1	2	3	4	5
5. Властта на ЕС трябва да бъде ограничена	-0,478	0,209	0,462	0,673	0,137
6. Националните граници трябва да бъдат контролирани само от съответната държава членка, а не и от ЕС	-0,429	0,221	0,570	0,240	0,169
7. Нашето национално знаме трябва да бъде на по-челно място от европейското	-0,522	0,533	-0,044	-0,099	0,159
10. ЕС помага за решаването на проблемите на околната среда	0,362	-0,434	0,059	0,149	0,203
13. ЕС засилва нашата роля в глобалните дела	0,439	-0,243	-0,730	-0,266	0,245
14. ЕС съдейства за демократичното развитие на нашата страна	0,643	-0,427	-0,224	-0,532	-0,385
15. ЕС ни дава възможност да работим и да учим в различни държави	0,464	-0,274	-0,340	-0,397	-0,190
16. Гордея се, че съм българин	-0,103	0,327	-0,752	0,053	-0,430
18. Европа трябва да има една обща армия	0,330	-0,426	0,288	-0,042	0,278
19. Европа има общо наследство (християнството, римското право, демокрацията) и памет	-0,120	0,007	-0,447	1,149	-0,173
21. ЕС трябва да установи обща социална политика (обща регулация, общо разпределение на социалните блага)	0,202	-0,416	-0,084	0,948	0,263
22. Нашите данъци трябва да се разпределят между националната и европейската администрация	0,356	-0,590	0,510	-0,069	0,973
23. Еврото трябва да е общата валута на Европа	0,404	-0,261	-0,018	-0,901	0,382
25. Трябва да имаме ЕС паспорт вместо национален	0,250	-0,427	0,528	-0,136	0,608
26. Гордея се, че съм европеец	0,386	-0,321	-0,705	0,315	0,270
27. Външната политика трябва да се прави на равнище ЕС	0,444	-0,289	-0,607	-0,399	0,554
29. Можем да имаме доверие на европейските институции, че защитават и представляват нашите интереси	0,647	-0,583	0,158	-0,336	-0,232
31. Аз съм гражданин на света	0,490	-0,549	0,226	0,158	-0,208
34. Важно е да запазим общото световно културно наследство	0,172	-0,380	0,097	0,534	0,549
36. ЕС трябва да участва в поддържането на мир в световен мащаб	0,291	-0,093	-0,073	-0,209	-1,037
37. Индивидуалната свобода и избор трябва да бъдат защитавани	0,444	-0,256	-0,409	-0,088	-0,551
40. Целият свят е мой дом	0,450	-0,617	0,298	0,498	-0,057
41. Всички ние сме отговорни за изграждането на световните институции	0,579	-0,376	-0,276	-0,573	-0,125

Твърдения	Дискурси				
	1	2	3	4	5
43. Демокрацията означава на първо място участие и обсъждане на общи теми от свободни индивиди	0,404	-0,368	-0,132	0,130	-0,248
44. ЕС трябва да допринася финансово за ограничаване на негативните последици от замърсяването на околната среда	0,398	-0,327	-0,128	-0,316	0,198
46. Европа е състояние на духа, а не географско понятие	0,458	-0,573	-0,070	0,618	0,010
49. Нашата страна е страдала много от своите съсед	-0,630	0,494	-0,068	0,877	-0,246
50. Източна и Западна Европа споделят едни и същи ценности	0,321	-0,310	0,362	-0,344	-0,184
51. Може да върваш само на членовете на семейство си и на близките си приятели	-0,424	0,419	0,156	0,107	-0,419
52. Политиците се съобразяват преди всичко със своите интереси	-0,304	0,298	0,482	-0,566	0,086
56. Демокрацията въвежда ред в света	0,510	-0,471	-0,295	-0,009	0,248
57. Демокрацията изисква пари/е скъпа	-0,406	0,405	0,192	0,120	-0,531
58. Демокрацията е неефективна	-0,553	0,247	0,556	0,452	0,600
61. Някои малцинства искат твърде много права	-0,556	0,603	-0,041	0,081	-0,410
62. Жените и мъжете са равни	0,284	-0,055	0,181	-0,866	-0,684
64. Определени групи имат твърде много власт и контрол	-0,342	0,348	0,381	-0,468	0,012
65. Нашата държава заслужава компенсации за обидите от миналото	-0,449	0,489	0,096	-0,175	-0,197
66. Някои държави в ЕС са третирани като втора ръка	-0,609	0,696	0,228	-0,173	-0,794
67. България е третирана като втора ръка в ЕС	-0,674	0,669	0,458	-0,267	-0,357
68. Ние сме робите на Европа	-0,726	0,707	0,173	0,096	-0,320
69. Разнообразието причинява проблеми	-0,125	-0,092	0,988	-0,148	0,108
70. Определени политически цели могат да се постигнат само със сила	-0,425	0,176	0,427	0,388	0,500

Резултатите в Таблица 1 показват, че респондентите, които попадат в дискурс 1, изразяват по-голямо несъгласие с твърдения, свързани с ролята на националната държава, като например 7. *Нашето национално знаме трябва да бъде на по-челно място от европейското*, 3. *Демокрацията може да бъде поддържана само в пределите на националната държава*, 5. *Властта на ЕС трябва да бъде ограничена* и др. под., а са по-съгласни с твърдения, свързани с ролята на Европейския съюз, като например 14. *ЕС съдейства за демократичното развитие на нашата страна*, 29. *Може да имаме доверие на евро-*

пейските институции, че защитават и представляват нашите интереси и др. под. Това ни даде основание да наменуваме този дискурс „Еврокосмополитизъм“.

Профилът на дискурс 2 е огледален на профила на дискурс 1. Респондентите, попадащи в дискурс 2, са по-съгласни с тези твърдения, с които респондентите, попадащи в дискурс 1, не са съгласни, и обратно. Единственото изключение е твърдение 69. „Разнообразието причинява проблеми“, с което респондентите, попадащи и в двата дискурса, не са съгласни. Огледалността на дискурс 2 спрямо дискурс 1 ни даде основание да наменуваме дискурс 2 „Националистически комплекс“.

Респондентите, попадащи в дискурс 3, изразяват по-голямо съгласие както с твърдения, свързани с ролята на националната държава, като например 6. *Националните граници трябва да бъдат контролирани само от съответната държава членка, а не и от ЕС*, 5. *Властта на ЕС трябва да бъде ограничена* и др. под., така и с твърдения, свързани с ролята на ЕС, като например 22. *Нашите данъци трябва да се разпределят между националната и европейската администрация*, 25. *Трябва да имаме ЕС паспорт вместо национален* и др. под. По аналогичен начин стоят нещата с несъгласието – респондентите, попадащи в дискурс 3, са по-несъгласни с твърдения като 13. *ЕС засилва нашата роля в глобалните дела*, но също така са по-несъгласни и с твърдения като 4. *Нуждаем се от силна национална армия*. Затова наменувахме този дискурс „Амбивалентен (противоречив)“.

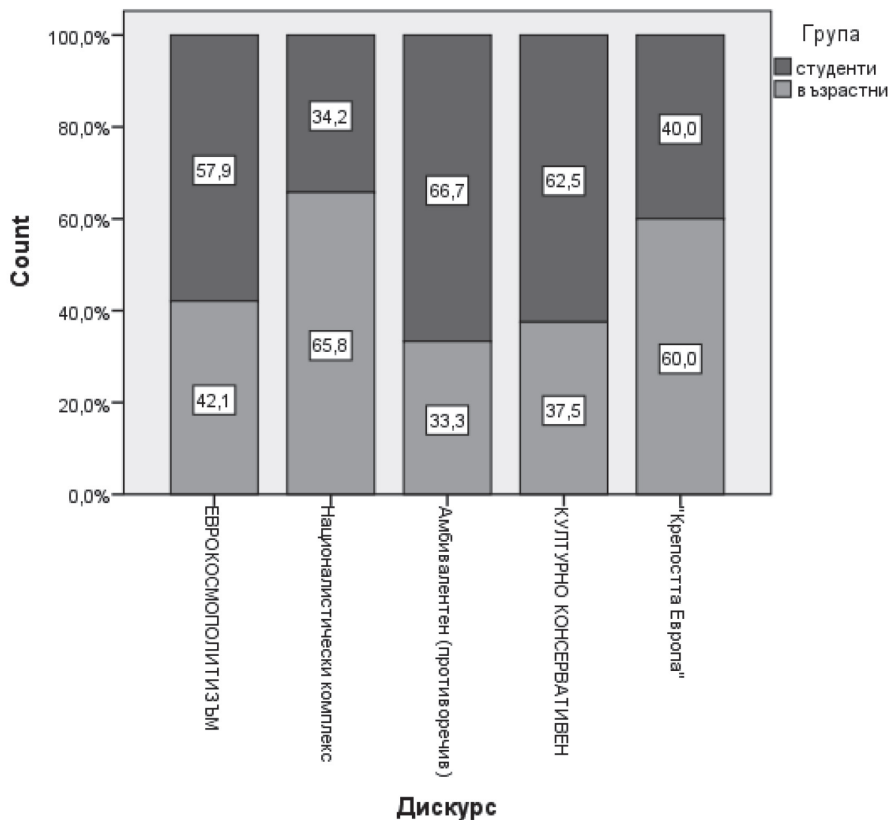
Респондентите, попадащи в дискурс 4, са по-съгласни с твърдения, свързани с Европа като общо културно пространство, като например 19. *Европа има общо наследство (християнството, римското право, демокрацията) и памет*, 46. *Европа е състояние на духа, а не географско понятие*, 34. *Важно е да запазим общото световно културно наследство* и др. под., а не са съгласни с твърдения, свързани с ролята на ЕС, като например 23. *Еврото трябва да е общата валута на Европа*, или пък са по-съгласни с твърдения като 5. *Властта на ЕС трябва да бъде ограничена*. Това ни даде основание да наменуваме този дискурс „Културно-консервативен“.

Респондентите, попадащи в дискурс 5, са по-съгласни с твърдения като 22. *Нашите данъци трябва да се разпределят между националната и европейската администрация*, 25. *Трябва да имаме ЕС паспорт вместо национален*, 27. *Външната политика трябва да се прави на равнище ЕС*, 34. *Важно е да запазим общото световно културно наследство*, но същевременно са по-съгласни и с твърдения като 58. *Демокрацията е неефективна* и 70. *Определени политически цели могат да се постигнат само със сила*. Аналогично стоят нещата и с несъгласието – респондентите, попадащи в дискурс 5, са по-несъгласни с твърдения като 36. *ЕС трябва да участва в поддържането на мир в световен мащаб* и 37. *Индивидуалната свобода и избор трябва да*

бъдат защитавани, но също така са по-несъгласни и с твърдения като 57. Демокрацията изисква пари/е скъпа и 66. Някои държави в ЕС са третирани като втора ръка. Това подсказва желание за затваряне в рамките на ЕС, но същевременно и желание за управление с „по-твърда ръка“. Затова наименувахме този дискурс „Крепостта Европа“.

Тъй като нашата извадка съдържа студенти и „възрастни“, е важно да се провери дали някои от тези дискурси са по-скоро „студентски“, а други – по-скоро „възрастни“.

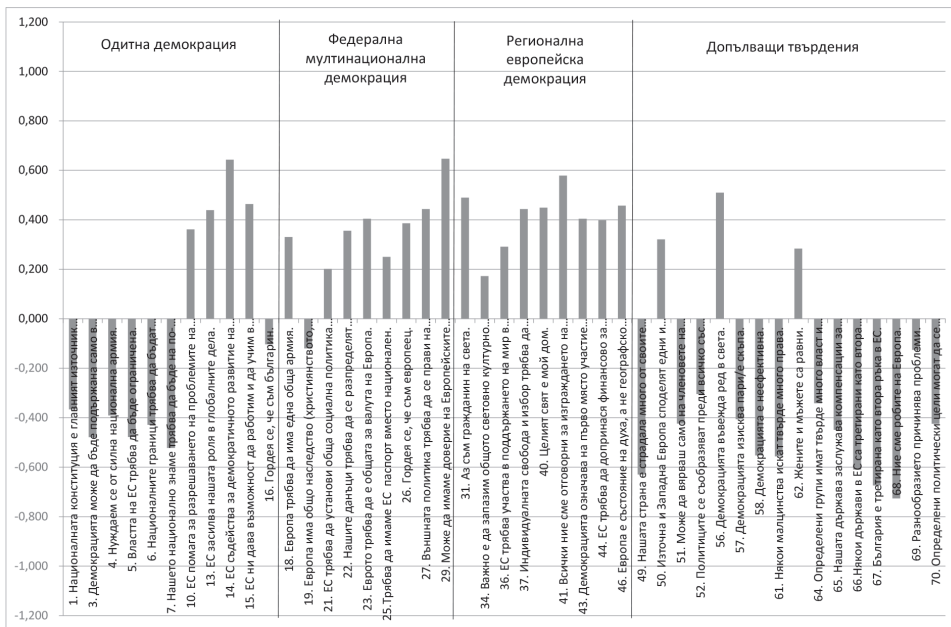
Фигура 8 показва, че студентите преобладават в еврокосмополитния, амбивалентния и културно-консервативния дискурс, докато „възрастните“ преобладават в дискурса на националистическия комплекс и в „Крепостта Европа“. Обаче разликата не е голяма – коефициентът на Крамер е само 0,256. Можем да направим извода, че няма нито ясно изразен студентски, нито ясно изразен „възрастен“ дискурс.



Фигура 8. Дискурси по възрастови групи

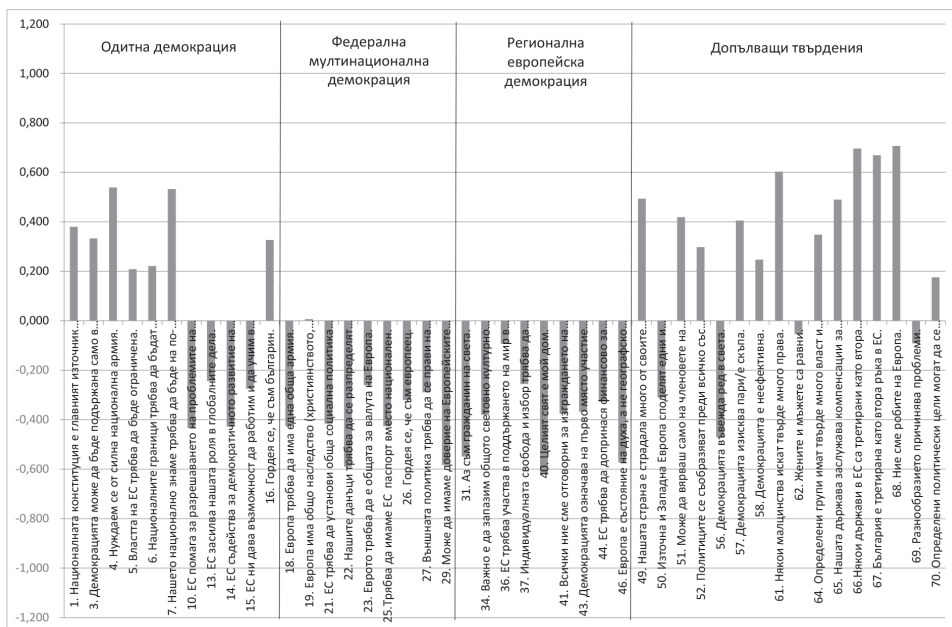
Последното сравнение е между петте дискурса, открити от нас, и предварително дефинираните модели в *RECON*. В *RECON* има три модела, които се състоят от групи твърдения: одитна демокрация, федерална мултинационална демокрация и регионална европейска демокрация. Има и четвърта група – т. нар. допълващи твърдения (Brzezinska et al., 2012, 155–156).

Респондентите, които принадлежат към еврокосмополитичния дискурс, са по-съгласни с твърденията от моделите на федералната мултинационална демокрация и на регионалната европейска демокрация и са по-скоро несъгласни с твърденията от модела на одитната демокрация. Те са по-несъгласни също и с допълващите твърдения.



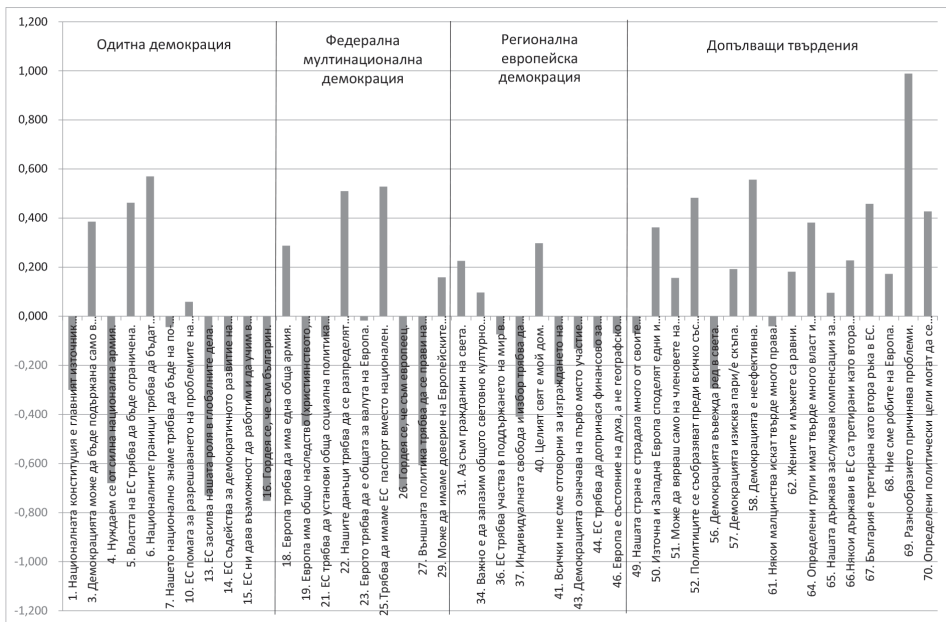
Фигура 9. Средни стандартизирани балове спрямо моделите на *RECON* (дискурс I – „Еврокосмополитизъм“)

Обратното – респондентите, които принадлежат към дискурса на националистическия комплекс, са по-скоро съгласни с твърденията от модела на одитната демокрация и са по-несъгласни с твърденията от моделите на федералната мултинационална демокрация и на регионалната европейска демокрация. Те са по-съгласни също и с допълващите твърдения.



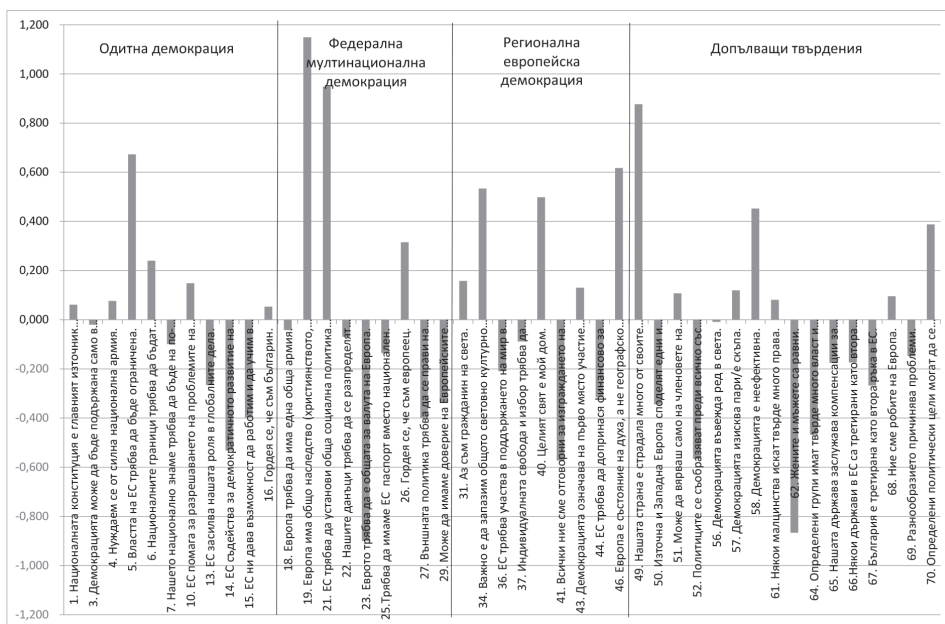
Фигура 10. Средни стандартизирани балове спрямо моделите на RECON (дискурс 2 – „Националистически комплекс“)

Респондентите, които принадлежат към амбивалентния дискурс, са по-скоро несъгласни с твърденията и от трите модела на RECON. Те са по-съгласни само с допълващите твърдения.



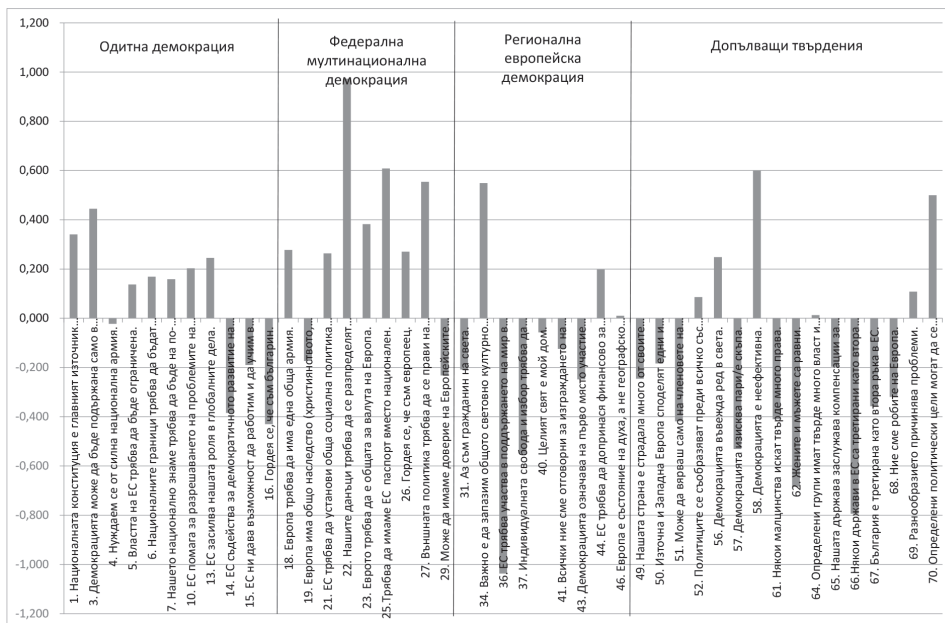
Фигура 11. Средни стандартизирани балове спрямо моделите на RECON (дискурс 3 – „Амбивалентен (противоречив)“)

Респондентите, които принадлежат към културно-консервативния дискурс, са по-скоро съгласни с твърденията от моделите на одитната демокрация и на регионалната европейска демокрация и са по-скоро несъгласни с твърденията от модела на федералната мултинационална демокрация. Те са по-скоро несъгласни също и с допълващите твърдения.



Фигура 12. Средни стандартизирани балове спрямо моделите на RECON (дискурс 4 – „Културно-консервативен“)

Респондентите, които принадлежат към дискурса „Крепостта Европа“, са по-скоро съгласни с твърденията от моделите на одитната демокрация и на федералната мултинационална демокрация и са по-скоро несъгласни с твърденията от модела на регионалната европейска демокрация. Те са по-скоро несъгласни също и с допълващите твърдения.



Фигура 13. Средни стандартизирани балове спрямо моделите на *RECON* (дискурс 5 – „Крепостта Европа“)

В заключение можем да обобщим, че няма ясно изразена връзка нито между нашите пет дискурса и възрастовите групи (студенти и „възрастни“), нито между петте дискурса и трите модела на *RECON*.

ЛИТЕРАТУРА

- Brzezinska, O. et al., (eds.). Identity and Democracy in the New Europe. The Next Generation Finds Its Way, Oslo, ARENA, 2012.
- Du Plessis, C. A theoretical framework of corporate online communication: a marketing public relations (MPR) perspective, Pretoria, University of South Africa, 2005.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 106

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 106

ЕВРОПА В БЪЛГАРИЯ: „ЕВРОКОСМОПОЛИТИЗЪМ“ V/S „НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИ КОМПЛЕКС“

МАЙЯ ГРЕКОВА

Maya Grekova. EUROPE IN BULGARIA: ‘EUROCOSMOPOLITISM’ V/S ‘NATIONALISTIC COMPLEX’.

The paper is based on the results from the research on European identity conducted in Bulgaria, based on the RECON model and applying Q-methodology, supplemented by an associative test. The goal of this study is to check if and to what extent the rational agreement/disagreement with the statements (used in the frames of the Q-methodology) – which we consider an indicator for a certain identity type – has penetrated the deeper levels of experiencing realities in the contemporary world and experiencing oneself within those realities (what we try to understand using the associative test). The main result is the formulation of the hypothesis that rational agreement with statements that we consider a basis for identification with Europeanness/European identity does not mean that for the respondents this identity has become taken for granted and that the positive notions about Europeanness have been internalized as everyday attitudes. On the other hand, rational agreement with statements which we consider a basis for identification with Bulgarianness/national identity does not mean that the respective respondents do not hold positive notions about Europeanness.

Изследванията в рамките на проекта „Как да изследваме европейската идентичност“

В тази статия анализирам част от резултатите от проведените изследвания в рамките на проекта „Как да изследваме европейската идентичност“. Изследванията търсят отговор на въпроса, има ли основания да се мисли, че е налице нещо като „споделена европейска идентичност“ сред изследваните лица, и ако се установят основания за подобно заключение

– да се направи опит за очертаване на измеренията на тази споделена „европейска идентичност“.

Две от проведените в рамките на проекта изследвания частично са предмет на обсъждане в текста. Първото прилага адаптация на разработената от екипа на проекта *RECON* (Brzezinska, Kurucz, Liebert, Sackmann, 2012) методология, изпробвана сред студенти от Полша, Унгария и Германия. Това е социологическа версия на използваната главно в психологически изследвания Q-методология, приспособена за изследване на идентичностите. В основата на адаптацията ѝ стои разбирането за обвързаност на „европейската“ идентичност с представата за бъдещата политическа структура на ЕС: ЕС като обединение на суверенни национални държави, ЕС като мултинационална федеративна структура, ЕС като обединение на различни региони. Ако човек си представя ЕС като обединение на суверенни национални държави, се приема, че доминиращата му идентичност е националната; ако си представя ЕС като мултинационална федеративна структура, се приема, че доминира европейска гражданска идентичност; ако си представя ЕС като обединение на регионите, се приема, че доминира космополитна идентичност (Brzezinska, Kurucz, Liebert, Sackmann, 2012: 1–17)¹. Накратко: използвани са 70 твърдения, които всеки респондент съотнася и разполага в пространство, чиито граници са „пълно съгласие – пълно несъгласие“².

Второто изследване е асоциативен тест, чиято цел е да улови всекидневните представи за Европа, България, космополит, ислям, национална държава, ЕС, християнство, гражданство, глобален свят, европеец, демокрация, патриот³. Тези дванайсет думи стимули се отнасят към няколко групи, всяка от които мислим като обвързана/насочваща към определена идентичност:

- Европа – ЕС – европеец (европейска идентичност);
- България – национална държава – патриот (българска/национална идентичност);
- ислям – християнство (религиозна идентичност);
- глобален свят – космополит (космополитна идентичност);
- демокрация – гражданство (гражданска идентичност); разбира се, ако възникващите у респондентите асоциации са (по-скоро) позитивни⁴.

¹ Подробно описание на адаптацията и приложението на Q-методологията в настоящия проект вж. в статията на Калоян Харалампиев.

² Твърденията и стойностите им в очертаните дискурси вж. в Таблица 1.

³ Думите стимули са подавани на респондентите в този ред.

⁴ Изключения са двете думи стимули от групата, отправяща към религиозна идентичност, доколкото в публичното пространство стабилно функционира представата за взаимното противопоставяне на християнство и ислям.

Освен това допускането е, че колкото по-малко разсейване има при позитивните или негативните асоциации със стимулите от определена група⁵, толкова по-стабилна е представата за... на респондентите и съответно е налице по-голямо основание за обвързване или разграничаване от съответната идентичност.

Защо добавихме асоциативен тест? Процесът на ранжиране на твърденията по модела на *RECON* позволява и предполага **рационално действие** на изследваното лице: то е оставено самостоятелно да оглежда, подрежда и препоръчва твърденията, съотнасяйки степента на своето съгласие или несъгласие с всяко от тях. В този процес на съотнасяне вероятно се намесват различни фактори; възникват спомени за ситуации, в които подобни твърдения са чути или изказани от лицето; проиграват се ситуации, в които подобни твърдения биха могли да се изкажат от лицето или от други – близки и/или чужди; и т.н. Добавихме асоциативен тест, за да проверим дали и доколко рационалното съгласие/несъгласие с твърденията, което разглеждаме като индикатор за съответен тип идентичност, е проникнало на по-дълбинните нива на преживяване на реалностите в съвременния свят и на себепреживяване в тях.

Дискурси

Обработката на картите на 104-ма респонденти⁶ (студенти по европеистика и социология и техни родители) доведе до оформянето на 5 дискурса:

Дискурс 1 – „Еврокосмополитизъм“⁷ – 38 респонденти; еврооптимизъм, либералнодемократични ценности и политики, отворено, космополитно, глобално общество

Дискурс 2 – „Националистически комплекс“ – 38 респонденти; затвореност, страдалчески национализъм

Дискурс 3 – „Амбивалентен“ – 9 респонденти; евроскептици, но не националисти

Дискурс 4 – „Културно-консервативен“ – 8 респонденти; носители на европейски ценности, но против ЕС; културно ориентирани, но не политически ангажирани

Дискурс 5 – „Крепостта Европа“ – 5 респонденти; ЕС като единна държава, управлявана с твърда ръка; антидемократични

⁵ И тук изключение е групата на думи стимули, които се отнасят към различна религиозна идентичност.

⁶ Картите на 6-има респонденти изпадат от формиращите се 5 дискурса, тъй като са некоректно попълнени.

⁷ Названията и описанията на дискурсите са направени от студентите по социология, участващи в проведената в рамките на проекта изследователска практика, ръководена от доц. Кабакчиева и доц. Харалампиев.

В Таблица 1 са представени стойностите на твърденията, които след обработката на резултатите участват в конструирането на поне един от 5-те дискурса⁸.

Таблица 1. Твърдения⁹ и стойности по дискурси

Твърдение	Дискурси				
	1	2	3	4	5
1. Националната конституция е главният източник на права и закони	-0,366 ¹⁰	0,380 ¹¹	-0,300	0,062	0,340
3. Демокрацията може да бъде поддържана само в пределите на националната държава	-0,478	0,333	0,386	-0,020	0,445
4. Нуждаем се от силна национална армия	-0,391	0,539	-0,680	0,076	-0,023
5. Властта на ЕС трябва да бъде ограничена	-0,478	0,209	0,462	0,673	0,137
6. Националните граници трябва да бъдат контролирани само от съответната държава членка, а не и от ЕС	-0,429	0,221	0,570	0,240	0,169
7. Нашето национално знаме трябва да бъде на по-челно място от европейското	-0,522	0,533	-0,044	-0,099	0,159
10. ЕС помага за решаването на проблемите на околната среда	0,362	-0,434	0,059	0,149	0,203
13. ЕС засилва нашата роля в глобалните дела	0,439	-0,243	-0,730	-0,266	0,245
14. ЕС съдейства за демократичното развитие на нашата страна	0,643	-0,427	-0,224	-0,532	-0,385
15. ЕС ни дава възможност да работим и да учим в различни държави	0,464	-0,274	-0,340	-0,397	-0,190
16. Гордея се, че съм българин	-0,103	0,327	-0,752	0,053	-0,430
18. Европа трябва да има една обща армия	0,330	-0,426	0,288	-0,042	0,278
19. Европа има общо наследство (християнството, римското право, демокрацията) и папет	-0,120	0,007	-0,447	1,149	-0,173
21. ЕС трябва да установи обща социална политика (обща регулация, общо разпределение на социалните блага)	0,202	-0,416	-0,084	0,948	0,263
22. Нашите данъци трябва да се разпределят между националната и европейската администрация	0,356	-0,590	0,510	-0,069	0,973

⁸ Вж. статията на К. Харалампиев.

⁹ Английския оригинал на твърденията вж. в Brzezinska, et al., 2012, pp. 155–156.

¹⁰ Отрицателните стойности показват, че средната на съответния дискурс е по-ниска от общата средна.

¹¹ Положителните стойности показват, че средната на съответния дискурс е по-висока от общата средна.

Твърдение	Дискурси				
	1	2	3	4	5
23. Еврото трябва да е общата валута на Европа	0,404	-0,261	-0,018	-0,901	0,382
25. Трябва да има ЕС паспорт вместо национален	0,250	-0,427	0,528	-0,136	0,608
26. Гордея се, че съм европейец	0,386	-0,321	-0,705	0,315	0,270
27. Външната политика трябва да се прави на равнище ЕС	0,444	-0,289	-0,607	-0,399	0,554
29. Може да има доверие на европейските институции, че защитават и представляват нашите интереси	0,647	-0,583	0,158	-0,336	-0,232
31. Аз съм гражданин на света	0,490	-0,549	0,226	0,158	-0,208
34. Важно е да запазим общото световно културно наследство	0,172	-0,380	0,097	0,534	0,549
36. ЕС трябва да участва в поддържането на мир в световен мащаб	0,291	-0,093	-0,073	-0,209	-1,037
37. Индивидуалната свобода и избор трябва да бъдат защитавани	0,444	-0,256	-0,409	-0,088	-0,551
40. Целият свят е мой дом	0,450	-0,617	0,298	0,498	-0,057
41. Всички ние сме отговорни за изграждането на световните институции	0,579	-0,376	-0,276	-0,573	-0,125
43. Демокрацията означава на първо място участие и обсъждане на общи теми от свободни индивиди	0,404	-0,368	-0,132	0,130	-0,248
44. ЕС трябва да допринесе финансово за ограничаване на негативните последици от замърсяването на околната среда	0,398	-0,327	-0,128	-0,316	0,198
46. Европа е състояние на духа, а не географско понятие	0,458	-0,573	-0,070	0,618	0,010
49. Нашата страна е страдала много от своите съседи	-0,630	0,494	-0,068	0,877	-0,246
50. Източна и Западна Европа споделят едни и същи ценности	0,321	-0,310	0,362	-0,344	-0,184
51. Може да вярваш само на членовете на семейството си и на близките си приятели	-0,424	0,419	0,156	0,107	-0,419
52. Политиците се съобразяват преди всичко със своите интереси	-0,304	0,298	0,482	-0,566	0,086
56. Демокрацията въвежда ред в света	0,510	-0,471	-0,295	-0,009	0,248
57. Демокрацията изисква пари/е скъпа	-0,406	0,405	0,192	0,120	-0,531
58. Демокрацията е неефективна	-0,553	0,247	0,556	0,452	0,600
61. Някои малцинства искат твърде много права	-0,556	0,603	-0,041	0,081	-0,410
62. Жените и мъжете са равни	0,284	-0,055	0,181	-0,866	-0,684

Твърдение	Дискурси				
	1	2	3	4	5
64. Определени групи имат твърде много власт и контрол	-0,342	0,348	0,381	-0,468	0,012
65. Нашата държава заслужава компенсации за обидите от миналото	-0,449	0,489	0,096	-0,175	-0,197
66. Някои държави в ЕС са третираны като втора ръка	-0,609	0,696	0,228	-0,173	-0,794
67. България е третирана като втора ръка в ЕС	-0,674	0,669	0,458	-0,267	-0,357
68. Ние сме робите на Европа	-0,726	0,707	0,173	0,096	-0,320
69. Разнообразието причинява проблеми	-0,125	-0,092	0,988	-0,148	0,108
70. Определени политически цели могат да се постигнат само със сила	-0,425	0,176	0,427	0,388	0,500

Тук ще се фокусирам единствено върху първите два дискурса заради най-големия брой респонденти, които се отнасят към тях, и заради противоположните им стойности по (почти) всички твърдения. „Почти“, защото има едно твърдение – 69. *Разнообразието причинява проблеми*, – което е със сходни отрицателни стойности при двата дискурса.

Тезата ми тук е: независимо че има основание да приемем, че респондентите, които попадат в полето на тези два дискурса, имат стабилни позитивни представи съответно за европейско и за национално, за Европа и за България, които би трябвало да са основа за изграждане съответно на европейска („европеец“) и на национална („патриот“) идентичност, тези „стабилни позитивни представи“ не са се овсекидневили, т.е. не са се превърнали от възприети публично валидни твърдения в усвоени от индивида безвъпросни основания за изграждане на идентичност.

Ще насоча вниманието си към „стълбовете“ на двата основни дискурса, оформящи/изразяващи двете различаващи се идентичности – т.е. към твърденията с най-високи положителни стойности.

За Дискурс 1¹² – на споделящите европейски ценности и либералнодемократични политики, отнасящи се с доверие към ЕС и неговите институции:

29. Може да имаме доверие на Европейските институции, че защитават и представляват нашите интереси – 0,647

14. ЕС съдейства за демократичното развитие на нашата страна – 0,643

41. Всички ние сме отговорни за изграждането на световните институции – 0,579

56. Демокрацията въвежда ред в света – 0,510.

¹² Последователността на твърденията е в низходящ ред на получените от тях положителни стойности.

За Дискурс 2 – на националистически ориентираните евроскептици, призоваващи към усилване на националното срещу „заробването му“ от европейските институции:

68. Ние сме робите на Европа – 0,707

66. Някои държави в ЕС са третирани като втора ръка – 0,696

67. България е третирана като втора ръка в ЕС – 0,669;

61. Някои малцинства искат твърде много права – 0,603.

Докато четирите „стълба“ на Дискурс 1 са подкрепящи ЕС, демокрацията и отговорността, четирите „стълба“ на Дискурс 2 са по-скоро „страдалчески“, отколкото националистически.

Но следващите 4 по положителна стойност твърдения допълват картината – при Дискурс 1 фокус са индивидът и споделеният европейски дух; а при дискурс 2 зазвучават силни националистически мотиви:

За Дискурс 1:

31. Аз съм гражданин на света – 0,490

15. ЕС ни дава възможност да работим и да учим в различни държави – 0,464

46. Европа е състояние на духа, а не географско понятие – 0,458

13. ЕС засилва нашата роля в глобалните дела – 0,439.

За Дискурс 2:

4. Нуждаем се от силна национална армия – 0,539

7. Нашето национално знаме трябва да бъде на по-челно място от европейското – 0,533

49. Нашата страна е страдала много от своите съседи – 0,494

65. Нашата държава заслужава компенсации за обидите от миналото – 0,489.

Има достатъчно основания да приемем, че респондентите, които попадат в полето на тези два дискурса, имат стабилни позитивни представи съответно за европейско и за национално, за Европа и за България, които са основа за изграждане на европейска („европеец“) и за национална („патриот“) идентичност. (Чрез съответните думи стимули от асоциативния тест ще проверим доколко тези „стабилни позитивни представи“ са се овсекидневили – превърнали са се от възприети публично валидни твърдения в усвоени от индивида безвъпросни представи.)

Ако се опитаме и да очертаем профила на респондентите, попаднали в полето на тези два дискурса, по няколко различаващи ги индикатора, получаваме (вж. Таблица 2):

За дискурс 1: от 38 респонденти 22-ма са студенти, а 13 от тях са в специалност „Европеистика“; от 38 респонденти 16 са пребивавали по-дълго време в чужбина;

За дискурс 2: от 38 респонденти 13 са студенти, а 8 от тях са в специалност „Социология“; от 38 респондента 6-има са пребивавали по-дълго време в чужбина.

Таблица 2. Профил на респондентите от дискурс 1 и дискурс 2

Дискурс	Студенти	Родители	Специалност на студентите		По-дълго пребиваване в чужбина	
			европеистика	социология	да	не
Дискурс 1	22	16	13	9	16	17
Дискурс 2	13	25	5	8	6	30
Общо	35	41	18 (от 23)	17 (от 25)	22 (от 27)	47 (от 60)

Един от въпросите, на които респондентите отговарят след подреждането на твърденията, пряко се отнася до идентификацията им с „българско“ и/или с „европейско“ – при това отнесена към бъдеще, макар и близо, а не към настоящия момент. Резултатите по-скоро говорят за „мека“ граница между двата дискурса: когато респондентите са принудени да се самоопределят в полето национално–европейско, като че ли надделява емоционалната обвързаност с „родното“ за разлика от рационално мотивираното съгласие с твърдения, позициониращо ги в дискурса на „еврокосмополитизма“. Всъщност границата е „мека“ тъкмо откъм страната на дискурс 1, докато откъм дискурс 2 – „Националистически комплекс“ – тя е „твърда“ (вж. Таблица 3).

Таблица 3. Самоопределение

В близкото бъдеще виждате ли себе си като:		Дискурс	
		1	2
Българи/Българка	Брой	4	19
	% в дискурса	10,8	50
Българи/Българка и европеец	Брой	20	18
	% в дискурса	54,1	47,4
Европеец и Българи/Българка	Брой	8	1
	% в дискурса	21,6	2,6
Само като европеец	Брой	4	0
	% в дискурса	10,8	0
Не мога да преценя	Брой	1	0
	% в дискурса	2,7	0
Общо	Брой	37	38
	% в дискурса	100	100

Асоциации

Основният проблем и съответно ограничение при интерпретацията на резултатите от асоциациите на думите-стимули е определянето на дадена

асоциация като (по-скоро) „позитивна“ или (по-скоро) „негативна“. А тъкмо такова полярно определяне на асоциациите е необходимо от гледна точка на разглеждането им като спонтанно произведен ефект на усвоени от индивида безвъпросни представи, а и за съотнасянето им с рационално заявеното отношение на същия индивид към публично валидни твърдения, което отчитаме с отнасянето му към един или друг дискурс.

При определянето на дадена асоциация като позитивна/негативна се опитвам да се придържам към (основателно) допускано публично валидно значение на думата. *Например* „цивилизация“ (асоциация за Европа) – допускам, че асоциирането на „Европа“ с „цивилизация“ е позитивно натоварено поради съществуващата представа, че „цивилизация“ и производните ѝ (цивилизирован/а...) са противопоставени на „други култури“ и/или на „нецивилизирован“, с което определение се бележат неприемливо различни (култури, хора, поведение...). Но има и случаи, при които една и съща дума/асоциация би могла да е натоварена както с негативно, така и с позитивно значение или да е ценностно неутрална. *Например* „Европейски съюз“ (асоциация за Европа) – възможно е да бъде мислен като ограничаващ европейското (-) или като обединение на европейски държави (+), или като факт от съвременността (в такива случаи асоциацията се обозначава като неутрална).

Ако си позволя обобщение:

- асоциациите с „Европа“ са с относително малко вариации; преобладават позитивните; по-голямата част от маркираните като неутрални би могла да има позитивно значение;
- асоциациите с „България“ са с относително малко вариации; преобладават позитивните; позитивните са в тематичното поле на дом–родина; неутралните са най-малко;
- асоциациите с „национална държава“ са с относително по-голям брой вариации; преобладават обозначените като неутрални, но част от тях вероятно има негативно значение;
- асоциациите с „Европейски съюз“ са с относително по-голям брой вариации; позитивните и негативните асоциации са поравно;
- асоциациите с „европеец“ са с относително по-голям брой вариации; преобладават позитивните; част от обозначените като неутрални вероятно има позитивно значение;
- асоциациите с „патриот“ са с относително малко вариации; преобладават позитивните; част от обозначените като неутрални вероятно има позитивно значение.

Тоест бихме могли да твърдим, че на равнище всекидневни представи съществува:

- относително стабилна позитивна представа за България, съчетаваща се с относително стабилна позитивна представа за „патриот“;

- относително стабилна позитивна представа за Европа, съчетаваща се с нестабилна позитивна представа за „европеец“.

Публично валидни и всекидневни представи

Ще разгледам по няколко случая от двата дискурса – „Еврокосмополитизъм“ и „Националистически комплекс“ – с високи положителни стойности на твърденията „стълбове“ за съответния дискурс и ще ги огледам с асоциациите на съответните респонденти на думите стимули: „Европа“, „ЕС“ и „европеец“; „България“, „национална държава“ и „патриот“, за да проверим дали всекидневните представи за Европа, ЕС и „европеец“, България, „национална държава“ и „патриот“ са в синхрон със съгласието с публично валидните твърдения, с които респондентите са в най-голяма степен съгласни. Избрала съм респондентите, които имат най-високи положителни стойности по твърдението „стълб“ с най-висока обща за дискурса положителна стойност. Но ще разгледаме стойностите на тези случаи/респонденти по всяко от твърденията „стълбове“ – приемаме, че те са по 8 за всеки от дискурсите. И ще огледаме асоциациите на респондентите по двете групи думи стимули: „европейско“ и „българско“.

Таблица 4¹³. Рационален „еврокосмополитизъм“ (дискурс 1) и всекидневни представи

№ на респондента	29. Може да имаме доверие на европейските институции, че защитават и представяват нашите интереси	14. ЕС съдейства за демократичното развитие на нашата страна	41. Всички ние сме отговорни за изграждането на световните институции	56. Демокрацията въвежда ред в света
41	+3	+3	+1	+2
Дума стимул – асоциация	Европа – ценност, демокрация, история		България – родина	
	Европейски съюз – обединение, институция, политики		Национална държава – нация, суверенитет	
	Европеец – възприемане на модерния европейски дух и светоглед		Патриот – обич, пламенна защита на родното	
55	+3	+2	+3	0
Дума-стимул – асоциация	Европа – континент		България – родина	
	Европейски съюз – много страни		Национална държава – България	
	Европеец – член на Евросъюза		Патриот – родолюбец	
84	+3	+3	+4	+2

¹³ В Таблица 4 и в Таблица 5 са представени дадените от избраните респонденти от двата дискурса стойности на първите 4 с най-висока обща за съответния дискурс положителна стойност твърдения „стълбове“.

Дума-стимул – асоциация	Европа – люлка на цивилизацията		България – стремеж	
	Европейски съюз – икономически просперитет		Национална държава – затвореност, суверенитет	
	Европеец – принадлежност към континент, Европа		Патриот – родолюбие	
89	+3	+3	+1	0
Дума-стимул – асоциация	Европа – Европейски съюз		България – държава членка	
	Европейски съюз – резултат от кризи		Национална държава – ограничение	
	Европеец – цивилизация		Патриот – остарял	
95	+4	+1	0	+4
Дума-стимул – асоциация	Европа – съюз		България – родина	
	Европейски съюз – пари		Национална държава – общество	
	Европеец – състояние на духа		Патриот – националист	
97	+3	+1	-1	0
Дума-стимул – асоциация	Европа – континент		България – моя родина	
	Европейски съюз – НАТО		Национална държава – някаква република	
	Европеец – гражданин на Европа		Патриот – родолюбец	
1	+3	-3	+2	+1
Дума-стимул – асоциация	Европа – континент		България – бедна	
	Европейски съюз – Брюксел		Национална държава – нация	
	Европеец – цивилизация		Патриот – родолюбец	

Таблица 5. Рационален „националистически комплекс“
(дискурс 2) и всекидневни представи

№ на респондента	68. Ние сме робите на Европа	66. Някои държави в ЕС са третираны като втора ръка	67. България е третирана като втора ръка в ЕС	61. Някои малцинства искат твърде много права
1	+5	+4	+4	+5
Дума-стимул асоциация	Европа – континент		България – бедна	
	Европейски съюз – Брюксел		Национална държава – нация	
	Европеец – цивилизация		Патриот – родолюбец	
2	+5	+4	+4	+3
Дума-стимул асоциация	Европа – континент		България – родина	
	Европейски съюз – единство		Национална държава – нация	
	Европеец – жител на Европа		Патриот – душа	
20	+4	+5	+4	+3
Дума-стимул асоциация	Европа – народ		България – родина	
	Европейски съюз – съюз		Национална държава – България	
	Европеец – общност		Патриот – същност	
35	+4	0	0	+3

Дума-стимул асоциация	–	Европа – цивилизация	България – слабо развита държава	
		Европейски съюз – обединение	Национална държава – суверен	
		Европеец – цивилизация	Патриот – националист	
50	+4	+3	+1	+5
Дума-стимул асоциация	–	Европа – Европейски съюз	България – родина	
		Европейски съюз – спогодби	Национална държава – отечество	
		Европеец – космополит	Патриот – родолюбец	
66	+4	-1	0	+3
Дума-стимул асоциация	–	Европа – континент	България – европейски акциз	
		Европейски съюз (<i>не е посочена асоциация</i>)	Национална държава – Сърбия	
		Европеец – българин	Патриот – любов към родината	
79	+4	0	+2	0
Дума-стимул асоциация	–	Европа – стара	България – мила	
		Европейски съюз – лицемерни	Национална държава – народна	
		Европеец – измамник	Патриот – наивник	
97	+1	+1	+1	-4
Дума-стимул асоциация	–	Европа – континент	България – моя родина	
		Европейски съюз – НАТО	Национална държава – някаква република	
		Европеец – гражданин на Европа	Патриот – родолюбец	

Първото нещо, което трябва да отбележим, е, че при случаите от дискурс 1 най-високата положителна стойност по твърдението „стълб“ с най-висока обща за дискурса положителна стойност (29. *Може да имаме доверие на европейските институции, че защитават и представляват нашите интереси* – 0.647) е +3 и само при един респондент стойността е +4. Докато при случаите от дискурс 2 най-високата положителна стойност по твърдението „стълб“ с най-висока обща за дискурса положителна стойност (68. *Ние сме робите на Европа* – 0.707) е +5 при двама респонденти, а при останалите респонденти стойността е +4.

Второ, от тази „извадка“ респонденти, отнасящи се към двата дискурса, положителните стойности по първите четири твърдения „стълбове“ са по-високи при дискурс 2, особено при респонденти № 1, 2, 20 и 50. Ако съберем положителните стойности по четирите твърдения „стълбове“ на респондентите от двата дискурса, най-високият сбор за дискурс 1 е на респондент № 84 – +12, докато при дискурс 2 най-високият сбор е +18 (респондент № 1), а сбор от +18 до +12 имат четирима от общо седемте респонденти от извадката на дискурс 2.

От тези резултати трябва да направим извода, че респондентите, отнесени към дискурс 2, по-силно споделят твърденията „стълбове“ за дискурса в сравнение с респондентите, отнесени към дискурс 1.

Трето, сред респондентите с най-висока положителна стойност (+3) на твърдението „стълб“ с най-висока обща за дискурс 1 положителна стойност (№ 29) е и респондент № 1, който обаче е отнесен към дискурс 2. Той е с най-висок сбор от положителни стойности на четирите твърдения „стълбове“ на дискурс 2 сред респондентите от извадката на дискурс 2 (+18) и със сбор от положителни стойности на четирите твърдения „стълбове“ на дискурс 1 +9, който е от високите за респондентите, отнесени към дискурс 1.

Четвърто, сред респондентите от дискурс 1 има само един (№ 97), който е дал положителна стойност (+1) на твърдението „стълб“ с най-висока обща за дискурс 2 положителна стойност (№ 68) – всички останали респонденти от дискурс 1 са дали отрицателни стойности на това твърдение и сред тях преобладават стойностите –5 и –4.

От тези резултати трябва да направим извода, че за отнесените към дискурс 1 респонденти твърденията „стълбове“ за дискурс 2 са значително по-неприемливи, отколкото за отнесените към дискурс 2 респонденти са твърденията „стълбове“ за дискурс 1.

Или от посочените дотук резултати можем да направим следния обобщен извод:

– респондентите от дискурс 1 („Еврокосмополитизъм“) по-слабо споделят твърденията-„стълбове“ за дискурса, но по-категорично се разграничават от твърденията „стълбове“ за дискурс 2 („Националистически комплекс“);

– респондентите от дискурс 2 („Националистически комплекс“) по-силно споделят твърденията „стълбове“ за дискурса, но споделят, макар и по-слабо, твърденията „стълбове“ за дискурс 1 („Еврокосмополитизъм“).

Пето, ако се вгледаме в асоциациите на шестте думи стимули (Европа–ЕС–европеец, България – национална държава – патриот) на избраните респонденти от дискурс 1 и дискурс 2, няма как да не забележим, че асоциациите с всички думи стимули са твърде сходни за двата дискурса.

¹⁴ Общият брой асоциации на дума-стимул за всеки от дискурсите в някои случаи е повече от броя на избраните от съответния дискурс респонденти, тъй като някои респонденти са посочили повече от една асоциация на някои думи-стимули. Когато асоциацията се появява при респондентите от извадката на съответния дискурс само веднъж, не посочвам броя (1); когато се появява повече от веднъж, посочвам броя.

Таблица 6. Асоциации на думи стимули по дискурси

Дума стимул	Европа ¹⁴	ЕС	Европеец	България	Национална държава	Патриот
Дискурс 1	<ul style="list-style-type: none"> – континент – 2 – ценност – демокрация – история – люлка на цивилизацията – ЕС – съюз 	<ul style="list-style-type: none"> – обединение – институция – политики – много страни – икономически – просперитет – резултат от кризи – пари – НАТО 	<ul style="list-style-type: none"> – възприемане на модерния европейски дух и светоглед – член на ЕС – принадлежност към континент Европа – цивилизация – състояние на духа – гражданин на Европа 	<ul style="list-style-type: none"> – родина – 3 – моя родина – стремеж – държава членка 	<ul style="list-style-type: none"> – суверенитет – 2 – нация – България – заговореност – ограничение – общество – някаква република 	<ul style="list-style-type: none"> – родолюбец – 2 – родолюбие – обич – пламенна защита на родното – националист – остарял
Дискурс 2	<ul style="list-style-type: none"> – континент – 3 – народ – цивилизация – ЕС – стара 	<ul style="list-style-type: none"> – Брюксел – единство – съюз – обединение – слогодби – лицемерни 	<ul style="list-style-type: none"> – цивилизация – 2 – жител на Европа – общност – космополит – българин – измамник 	<ul style="list-style-type: none"> – родина – 3 – мила – бедна – слабо развита държава – европейски акциз 	<ul style="list-style-type: none"> – нация – 2 – България – суверен – отечество – Сърбия – народна 	<ul style="list-style-type: none"> – родолюбец – 2 – любов към родната – националист – душа – същност – наивник

От този резултат можем да направим извода, че на всекидневно равнище идентификацията на избраните респонденти с Европа–ЕС–европеец (европейска идентичност) и с България – национална държава – патриот (българска/национална идентичност) е твърде сходна, независимо че рационалната им оценка на твърденията ги отнася към двата значимо различаващи се дискурса – „Еврокосмополитизъм“ (дискурс 1) и „Националистически комплекс“ (дискурс 2).

При следващите четири за всеки от дискурсите твърдения „стълбове“ ситуацията като че ли се променя, което само по себе си не е странно, доколкото тези 4 твърдения „стълбове“ имат по-ниски от предходните 4 общи за съответния дискурс положителни стойности. Но все пак промяната е значителна:

- с по едно-две изключения всички останали респонденти и от двата дискурса са дали отрицателни стойности на поне едно от четирите твърдения. (Изключенията: за дискурс 1 е респондент № 55 (и респондент № 41, който не е дал отрицателна стойност на нито едно от твърденията, но на две от тях е дал неутрална стойност); за дискурс 2 е респондент № 79 (и респондент № 20, който не е дал отрицателна стойност на нито едно от твърденията, но на три от тях е дал неутрална стойност);
- сборът на стойностите за тези четири твърдения „стълбове“ варира значително при всички респонденти и от двата дискурса.

От +10 до –1 при респондентите от дискурс 1; от +10 до –3 при респондентите от дискурс 2. Посоченият по-горе странен случай на респондент № 1 е със стойност +4 на твърденията „стълбове“ на дискурс 1 и със стойност +1 на твърденията „стълбове“ на дискурс 2.

Таблица 4а. Рационален „еврокосмополитизъм“ и всекидневни представи

№ на респондента	31. Аз съм гражданин на света	15. ЕС ни дава възможност да работим и учим в различни държави	46. Европа е състояние на духа, а не географско понятие	40. Целият свят е мой дом
41	0	+4	+4	0
55	+5	+3	+1	+1
84	-1	+1	-1	0
89	+2	+2	+3	-1
95	0	+5	+5	-2
97	-1	+4	+2	-2
1	0	+2	+3	-1

Таблица 5а. Рационален „националистически комплекс“ и всекидневни представи

№ на респондента	4. Нуждаем се от силна национална армия	7. Нашето национално знаме трябва да бъде на по-челно място от европейското	49. Нашата страна е страдала много от своите съседи	65. Нашата държава заслужава компенсации за обидите от миналото
1	+1	+2	0	-2
2	0	0	0	-3
20	0	0	0	+3
35	+1	+2	-2	-4
50	+3	-2	+1	-5
66	+5	-2	0	0
79	+5	+3	+1	+1
97	-5	0	-2	-3

Ако се върнем към началото, където разгледахме съдържателно първите четири твърдения „стълбове“ за всеки от дискурсите, бихме могли да направим следния извод:

- първите четири твърдения с най-високи положителни стойности при дискурс 1, които могат да бъдат разглеждани като подкрепящи ЕС, демокрацията и отговорността (евроориентация), се допълват, но не безусловно, с „космополитна“ нагласа;
- първите четири твърдения с най-високи положителни стойности при дискурс 2, които могат да бъдат разглеждани по-скоро като „страдалчески“, са хлабаво обвързани с националистическа ориентация.

Разгледаните случаи не са достатъчни за категорично заключение, но струва ми се, има основание хипотезата, че рационалното съгласие с твърдения, които разглеждаме като основа за идентификация с европейското/за европейска идентичност, не означава, че за съответните респонденти тя се е превърнала в безвъпросна даденост, че позитивните представи за европейското са овсекидневни. От друга страна, рационалното съгласие с твърдения, които ние разглеждаме като основа за идентификация с българското/за национална идентичност, не означава, че съответните респонденти не споделят позитивни представи за европейското (едно възможно обяснение на това е „травматичният“ сегмент в представите и преживяванията на „българското“).

ЛИТЕРАТУРА

Brzezinska, O., E. Kurucz, U. Liebert, R. Sackmann (eds.) Identity and Democracy in the New Europe (The Next Generation Finds Its Way), 2012. <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport1812.pdf?fileitem=50487365> (последно посетена на 16.08.2016).

ПРИЛОЖЕНИЯ

Твърдения *RECON*

1. Националната конституция е главният източник на права и закони.
2. Само страните членки трябва да имат правото да събират данъци от своите граждани.
3. Демокрацията може да бъде поддържана само в пределите на националната държава.
4. Нуждаем се от силна национална армия.
5. Властта на ЕС трябва да бъде ограничена.
6. Националните граници трябва да бъдат контролирани само от съответната държава членка, а не и от ЕС.
7. Нашето национално знаме трябва да бъде на по-челно място от европейското.
8. Моят дом е моята държава.
9. По-нататъшно разширяване на ЕС може да застраши икономическата стабилност на нашата държава.
10. ЕС помага за решаването на проблемите на околната среда.
11. Нашите политици трябва да дават най-доброто от себе си, за да представяват нашите интереси на европейски ниво.
12. ЕС улеснява пътуването.
13. ЕС засилва нашата роля в глобалните дела.
14. ЕС съдейства за демократичното развитие на нашата страна.
15. ЕС ни дава възможност да работим и да учим в различни държави.
16. Гордея се, че съм българин.
17. ЕС прави възможна защитата на гражданите от държавната администрация.
18. Европа трябва да има една обща армия.
19. Европа има общо наследство (християнството, римското право, демокрацията) и памет.
20. Общата европейска култура е формирана от различни национални източници.
21. ЕС трябва да установи обща социална политика (обща регулация, общо разпределение на социалните блага).
22. Нашите данъци трябва да се разпределят между националната и европейската администрация.
23. Еврото трябва да е общата валута на Европа.
24. ЕС трябва да има конституция.

25. Трябва да имаме ЕС паспорт вместо национален.
26. Гордея се, че съм европейец.
27. Външната политика трябва да се прави на равнище ЕС.
28. ЕС трябва да говори в един глас (да има единно мнение) в сферата на външната политика.
29. Може да имаме доверие на европейските институции, че защитават и представляват нашите интереси.
30. Важно е да не изоставаме от прогресивната Европа.
31. Аз съм гражданин на света.
32. ЕС участва в борбата срещу глобалната бедност.
33. Споменът за зверствата в европейската история ни задължава да защитаваме ценностите на човечеството.
34. Важно е да запазим общото световно културно наследство.
35. ЕС трябва да подпомага финансовите усилия за решаване на световни икономически кризи.
36. ЕС трябва участва в поддържането на мир в световен мащаб.
37. Индивидуалната свобода и избор трябва да бъдат защитавани.
38. Културните групи имат право да бъдат различни, стига да не нарушават правата и свободата на другите.
39. Трябва да се насърчава взимането на колективни решения на световно ниво.
40. Целият свят е мой дом.
41. Всички ние сме отговорни за изграждането на световните институции.
42. ЕС трябва да уважава, да защитава, да дава повече пари и да се бори за универсалните човешки права на световно ниво.
43. Демокрацията означава на първо място участие и обсъждане на общи теми от свободни индивиди.
44. ЕС трябва да допринася финансово за ограничаване на негативните последици от замърсяването на околната среда.
45. По-нататъшното разширяване на ЕС трябва да отговаря на принципите за устойчивост и стабилност.
46. Европа е състояние на духа, а не географско понятие.
47. Нашата държава изгражда мост между Източна и Западна Европа.
48. Трябва да уважаваме повече нашите базови ценности, особено религиозните.
49. Нашата страна е страдала много от своите съседи.
50. Източна и Западна Европа споделят едни и същи ценности.
51. Може да вярваш само на членовете на семейство си и на близките си приятели.
52. Политиците се съобразяват преди всичко със своите интереси.

53. Гражданите са отчуждени, защото държавата и местната администрация не служат на техните интереси.
54. Миналото ни помага да разберем бъдещето.
55. Демокрацията работи най-добре на локално или регионално ниво.
56. Демокрацията въвежда ред в света.
57. Демокрацията изисква пари/е скъпа.
58. Демокрацията е неефективна.
59. Нуждаем се от силни лидери.
60. Свободната реч не трябва да наранява чувствата на никого.
61. Някои малцинства искат твърде много права.
62. Жените и мъжете са равни.
63. Жените трябва да се грижат повече за семейството и дома.
64. Определени групи имат твърде много власт и контрол.
65. Нашата държава заслужава компенсации за обидите от миналото.
66. Някои държави в ЕС са третираны като втора ръка.
67. България е третирана като втора ръка в ЕС.
68. Ние сме робите на Европа.
69. Разнообразието причинява проблеми.
70. Определени политически цели могат да се постигнат само със сила.

Асоциативен тест

Европа
България
Космополит
Ислям
Национална държава
Европейски съюз
Християнство
Гражданство
Глобален свят
Европеец
Демокрация
Патриот

2. Въпроси и отговори

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 106

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 106

А СЕГА НАКЪДЕ? ТРАЕКТОРИИ НА ПРОМЯНА В КУБИНСКИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ МОДЕЛ

СВЕТЛА СТОЕВА

Svetla Stoeva. WHICH PATH TO CHOOSE? TRAJECTORIES OF CHANGE IN THE CUBAN SOCIALIST MODEL

Cuba follows the socialist path of development more than 50 years. Although the replacement of one Castro (Fidel) with another Castro (Raul) was seen as a precondition for substantial (market driven) changes in the country, many prognoses for the end of the socialism turned to be irrelevant. While some researchers theorize Cuba as a society in transition following the logic of the Chinese market socialism, others call for alternative type of pathway that the country is already embracing and the role of the so-called „officers-managers“ is crucial.

The paper questions the alternative hypothesis of „state corporatism“ as a possible path for development. It analyses the trajectories of institutional changes in the Cuban socialist model through the lens of the „plan-market“ relationships and calls attention on the rise of the military elite as main economic and political driver. The paper also questions the economic changes since 2011 on the base of the „Guidelines of the Economic Policy of the Party and the Revolution“ arguing that these changes cannot be seen as an indicator for revolutionary (post-socialist) transformations neither for a turn to market socialism.

The conclusion is that despite some pro-market changes in Cuba there is a real tendency to re-establishing a top-down political and economic model in which the military elite will continue to play a major role in the future development of the country.

„За всичките тези много години аз стигнах до заключението, че сред толкова допуснати от всички нас грешки най-важната грешка беше да вярваме, че някой знае какво е социализъм или знае как да се строи социализмът.“¹

Фидел Кастро

За необходимостта от анализ на социалистическата система

Изследователският интерес по темата има, от една страна, чисто личностно измерение: авторът имаше възможност да живее в Куба в периода 2006–2009 г. и да бъде непосредствен наблюдател на един различен обществен модел. От друга страна, този интерес е провокиран от призива на Я. Корнай, че *анализът на социалистическата система е необходим не само като спомен за миналото, но и за подпомагане на разбирането на настоящето и бъдещето* (курсивът мой, С. С.) (Корнай 1996:17).

Преди повече от петдесет години Лудвиг фон Мизес изказва тезата, че хората (или поне представители на някои социални групи в американското общество) „страстно ненавиждат капитализма“, и я аргументира, анализирайки субективнопсихологическите корени на антикапиталистическите предразсъдъци (Мизес 2008: 20). Търсейки психологическите корени на антилиберализма, той не пропуска да анализира и противопоставянето на пазарната логика от страна на социалистите, представяйки я като резултат от едно „патологично психическо състояние“ (Mises 1985: 13). От тази позиция прогнозата на Фон Мизес е, че социалистическото общество и централното икономическо планиране е невъзможно да просъществуват в дългосрочен план без употребата на сила, политическа диктатура и елиминиране на човешки права. Куба следва социалистическата перспектива на развитие вече повече от 50 години. Редица прогнози за края на ерата на Кастро и разпадане на диктатурата на фиделизма неведнъж се оказваха ирелевантни. И все пак през последните десетина години и по-конкретно след като Раул пое президентския пост от Фидел, Куба се променя. Гражданите на Куба получиха правото да ползват мобилни телефони, да купуват и да продават недвижима собственост, придобиха повече възможности за частни стопански инициативи, достъп до микрокредити и т.н. Всъщност две събития бяха интерпретирани от немалко изследователи в областта на т. нар. *cuban studies* като сериозна предпоставка за съществени (пропазарни) промени в институционалното устройство на страната. Първото от тях е смяната на единия Кастро (Фидел) с другия Кастро (Раул). Това е промяна, с която настъпи краят на една своеобразна *борба на идеи* за модела на социализъм в Куба: битка между ортодоксалните (марксистко-ле-

¹ От реч на Фидел Кастро, произнесена на 17 ноември 2010 г. на среща със студенти, в която излага идеите си за развитието на Куба през XXI век, които е представил пет години по-рано, на 17 ноември 2005 г.

нински) и прагматичните (пропазарни) елитарни групи. Второто е свързано с появата на един знаков в най-новата история на Куба документ през 2011 г.: т. нар. *Насоки за актуализиране на икономическата и социалната политика на партията и революцията* (Lineamientos de la Política Económica y Social del Partido y la Revolución). Този документ представя основните проблеми пред Куба, които трябва да бъдат решени в периода 2011–2015 г., и в този смисъл представлява един нов, мащабен стратегически петгодишен план за реструктуриране на стопанското управление, за разширяване на отговорността на икономическите субекти и на частните инициативи. Същевременно именно отговорът на въпроса, към *какво* ще се променя Куба, се превърна в основно предизвикателство пред научната общност в полето на *cuban studies*.

Преди години Самюел Хънтингтън изказа тезата, че днес живеем в свят на различни цивилизации и можем да идентифицираме съществуването на множество форми на авторитаризъм, национализъм, корпоратизъм, пазарен социализъм (Хънтингтън 2009). В подобен контекст на интензивни трансформации е релевантен въпросът, какви са алтернативата и траекторията на промяна на кубинския социализъм. Какво стои зад това видимо (или по-скоро привидно) „отдалечаване“ от социализма в смисъла на Корнай (1996: 356–7). Подобни въпроси намират своята релевантност и предвид един интересен факт в кубинската история. На 26 юни 2002 г. е прието допълнение към чл. 3 от Конституцията на Куба, което гласи, че *Социализмът и революционната социална и политическа система, установени в тази конституция, изпитани през годините от героичната съпротива срещу агресията от всякакъв вид и икономическата война на правителствата с най-моцен империалистически потенциал и показали способността си да трансформират страната и да създадат едно изцяло ново и справедливо общество, са неотменими и Куба никога няма да се върне към капитализма*² (курсивът мой, С.С.)“ (Конституция на Република Куба). Няколко години след тази промяна Фидел Кастро бе провокиран от журналиста и тогавашен директор на *Le Monde diplomatique* Игнасио Рамоне с въпрос, доколко фиксирането в конституцията е достатъчна гаранция за запазване на социализма в Куба. Признавайки, че все пак „всичко е отменимо“, Фидел Кастро уточнява, че „за да се отмени социалистическият характер, трябва да се извърши революция, по-точно казано, контрареволюция“ (Рамоне 2010: 730). Това е реакция, която провокира въпроса, дали случващото се в Куба през последните десетина години е начало на една своеобразна контрареволюция и до каква промяна би довела тя.

Всъщност хипотези не липсват. Един от най-често теоретизираните сценарии за посоката на промяна в Куба е този, че страната следва модела на пазарен социализъм по подобие на Китай или Виетнам (Li and Liu 2006, Hoffmann 2010, Llonch et al. 2011, González-Corzo 2013), в който пазарът се превръща в

² Преводът мой, С.С.

основен координатор на социалистическата икономика (или поне) равнопоставен на административния механизъм (Корнай 1996: 435). Този сценарий не е без основания предвид факта, че в Куба пропазарните реформи съвсем не са непознато явление далеч преди смяната на властта през 2006 г.³ и приемането на новата политика за актуализация през 2011 г. Същевременно не липсват и изследователи (González 1979, Espinosa 1995, Amuchastegui 1999, Latell 2003, Carbonell 2009), които защитават тезата, че Куба неведнъж е изпускала възможности за *съжителство* на социалистическата доктрина с частен сектор и децентрализация при взимането на решения. Те описват един по-различен сценарий, в който идеологията на авторитаризма, задвижван от държавно-корпоративно партньорство между правителството и елита от офицери мениджъри, ще определя динамиката на развитие на кубинското общество. В действителност авторитарното управление и държавният корпоратизъм не са непознати феномени в Латинска Америка, където ролята на военните за политическото и икономическото развитие на обществата от 60-те години насам е повече от значима⁴. В Куба също има институция, концентрирала през годините повече власт и ресурси от Кубинската комунистическа партия (Partido Comunista de Cuba): Революционните въоръжени сили (Fuerzas Armadas Revolucionarias – FAR), превърнали се в ключов актьор в икономическото и политическото развитие на страната от средата на 70-те години.

Основната цел на статията е да проблематизира хипотезата за установяването на държавен корпоратизъм като вероятна траектория за развитие на страната. За тази цел анализът си поставя няколко основни задачи, изпълнението на които задава следната логическа структура. Първата част от статията ще покаже, че траекторията на институционалните промени в кубинския социалистически модел се обуславя от динамиката в отношението план–пазар. Основен двигател на тази динамика е *борбата на идеи* между две основни елитарни групи в Куба: *фиделисти*, идеалистично защитаващи марксистко-ленинската идеология, и *раулисти*, прореформаторски и прагматично настроени представители на военния елит. За да обясни възхода на военния елит и в частност на офицерите мениджъри, анализът се фокусира върху някои емблематични за историята на кубинския социализъм пропазарни експерименти, инициирани от военния елит преди 2008 г. (когато Раул Кастро официално поема властта от Фидел Кастро). Във втората част статията анализира приети-

³ Раул Кастро поема властта от Фидел (чието здравословно състояние рязко се влошава) през 2006 г, а през 2008 г. официално е избран и встъпва в длъжност като президент на Куба.

⁴ Колиер (Collier 1979) описва редица примери на авторитаризъм в Бразилия, Аржентина, Чили, където военният елит стартира поредица от пропазарни реформи, привличане на чуждестранни капитали и инвестиции, както и внедряване на местни и чуждестранни технократи в управлението на стратегически държавни предприятия с цел модернизирание на икономиките на страните.

те през 2011 г. *Насоки за актуализация* и по-конкретно тези в икономическата сфера като илюстрираща в най-голяма степен актуализациите в отношението план–пазар. Дебатът върху някои от постигнатите резултати от изпълнението на актуализациите е воден от основната теза на автора, че *актуализацията* (поне към настоящия момент) не може да се разглежда като индикатор за очаквани *революционни трансформации* в кубинския обществен модел или за началото на преход към пазарен тип социализъм. По същество това е политика, която цели да реабилитира опити за пропазарни реформи, инициирани през годините от военния елит, както и да легитимира новата власт в лицето на Раул Кастро и елитарната група на офицерите мениджъри (Morris 1989; Carbonell 2009).

Методологическият подход, използван в статията, съчетава вторичен анализ на данни от изследвания на автори, работещи в полето на т. нар. *cuban studies*⁵; анализ на различни законодателни и нормативни документи, на специализираната преса и архивни материали, съдържащи изказвания на Раул и Фидел Кастро; данни от социологически наблюдения и 36 полуструктурирани интервюта с представители на различни обществени групи⁶, проведени от автора в Куба в периода 2006–2009 г.

⁵ Изследователското поле, което може да бъде определено като *cuban studies*, е интердисциплинарно, доколкото в него се изявяват автори от различни научни направления (политически анализатори, социолози, антрополози, историци, специалисти в областта на международните отношения) в опит за анализ на различни феномени (икономически, социални, политически) в кубинското общество. Едни от основните научни форуми, даващ възможност за дискусии по различни теми и актуални проблеми, са академичните списания *Cuban Studies*, основано през 1970 г. и издавано от 1985 г. от издателството на *University of Pittsburg*, и *Journal of the International Institute for the Study of Cuba*, издавано от 2008 г. от *The International Institute for the Study of Cuba* към *London Metropolitan University*. С цел провеждането на фактологически достоверен, стратегически ориентиран и научно коректен анализ на процесите в кубинското общество, както и за по-нататъшното институционализиране на това ново интердисциплинарно поле през 2000 г. е създадена т. нар. *Cuba study group*, в която членуват представители на различни изследователски институти, академични среди и престижни университетски институции като *Harvard University*, *Princeton University*, *London Metropolitan University*, *Cornell University* и др. Сред членовете на групата са известният американски социолог от кубински произход Алехандро Портес (Alejandro Portes), международният специалист по Латинска Америка и професор по международни отношения Хорхе Домингес (Jorge Dominguez), експертът по политическите отношения между САЩ и Куба и професор по политически науки Едуард Гонзалес (Edward Gonzalez), едни от „пионерите“, изследователи на кубинската социалистическа система и основатели на списанието *Cuban Studies*, икономистите Кармело Меса-Лаго (Carmelo Mesa-Lago) и Хорхе Перес-Лопес (Jorge Perez-Lopez) и др. Голяма част от цитираните и използвани в статията данни от анализи принадлежи именно на членовете на тази група.

⁶ „Палитрата“ от респонденти включва юристи, научни работници, девоенизиран служител в държавната администрация, лекари, художници, собственици на частни ресторанти, собственици на къща за гости, таксиметрови шофьори, аниматори в туристически обекти, сервитьори, фризьори и др.

1. Борбата на идеи: идеализъм срещу прагматизъм

Едни от най-влиятелните анализатори на кубинската социалистическа система – Гонзалес (González 1979), Лател (2003 Latell) и Карбонел (Carbonell 2009) – привличат вниманието върху военния елит като значим актьор в контекста на институционалното развитие на кубинския социализъм. Възщност политическият елит в Куба никога не е бил монолитен. Точно обратното, две основни елитарни групи, преследващи различни политически и икономически интереси, водят непрестанна борба още от Триумфа на революцията през 1959 г. насам. Именно борбата между тях, изразяваща антагонизма между идеите за по-голям контрол на държавата и нуждата от разширяване на пазара в рамките на плана определя *движенията на махалото* на обществено развитие от идеализъм към прагматизъм и обратното. Кубинската история е изпъстрена с периоди, в които едноличното влияние на Фидел Кастро (отричащ всичко, което попада извън рамките на социалистическата идеология) върху икономиката е най-силно изразено, и такива, които могат да бъдат определени като своеобразни *движения към пазар* (курсивът мой, С.С.), особено видими в края на 70-те, началото на 80-те и от 1993 г. насам (Espinosa 1995:53). Разбира се, *движенията към пазар* няма как да се случат без одобрението на централната власт, но техен двигател най-често са прагматични (пропазарно реформаторски настроени) елитарни групи в структурата на властта. В известна степен, поне до 2008 г. (когато Раул Кастро е избран за президент на Куба), тези движения могат да бъдат определени като резултат от своеобразен компромис от страна на Фидел и ортодоксалния елит, позволяващ им да запазят контрола над властта (Пак там). Преди да дадем няколко примера за тези движения, нека разгледаме по-детайлно двете елитарни групи⁷.

Първата елитарна група, която ще наричаме *идеалисти*, е представена, от една страна, от ветерани революционери, повечето от които заемат висши ръководни позиции в партията и правителството. Безспорно ключовата фигура тук е тази на Фидел Кастро. Неслучайно *идеалистите*, както и всички техни привърженици в Куба се наричат често пъти *фиделисти* (Fidelistas). Основните линии на политиката, подкрепяна от тази група, е, от една страна, на идеалистична вяра във върховенството на социалистическата идеология, основана на равнопоставеност, безкласово общество, отричане на материалното и заклеяваща частния интерес и личното облагодетелстване. От друга – това е и политика на конфронтация, която пропагандира необходимостта от обединение на страните – не само на тези от социалистическия блок, но и на тези от Третия свят и Латинска Америка – срещу северноамериканския империализъм. Например през 1974 г. Фидел Кастро призовава страните от ОПЕК

⁷ Типологията на двете елитарни групи е разработена въз основа на изследванията на Гонзалес (González 1979), Лател (2003 Latell), Карбонел (Carbonell 2009) и Домингес (Dominguez 1979).

„да стоят единни и да не се оставят да бъдат заплашвани от САЩ“, а година по-късно приветства идентифицираната от самия него тенденция на нарастване на независимостта (икономическа и политическа) на Латинска Америка от САЩ с думите, че това е знак за национално съзнание и „желание за конфронтация с империализма“ (цит. по González 1979:20). Неслучайно през същия период Куба интензивно развива дипломатическите си отношения с Мексико, Венесуела и други латиноамерикански държави.

Втората група, тази на *прагматиците*, е по-умерена при взимането на решенията относно икономическото и политическото развитие на Куба, а в някои случаи нейните идеи за пропазарни реформи са диаметрално противоположни на марксистко-ленинския идеализъм. Прагматизмът се изразява преди всичко в стремеж за установяване на стабилно икономическо развитие на Куба посредством метода на централизираното планиране, но и с движението към пазарно развитие на някои сектори в икономиката, с разширяване на търговските връзки и обмен на технология с партньори както във, така и извън социалистическия блок. *Прагматиците* реформисти подкрепят *стратегическата употреба на пазарите в централно планираната система* (курсивът мой, С. С.), ограничаването на политическата намеса в икономиката на страната и представят всяка една реформа като *съвместима със социализма* (курсивът мой, С. С.) (Espinosa 1995:67). Групата на *прагматиците* обхваща технократи от висшите управленски равнища на министерства и агенции, но най-вече военния елит на страната, предвождан от Раул Кастро, поради което тя често е наричана и *раулисту* (Raulistas). Именно *прагматиците* се превръщат в основни архитекти на значими пропазарни експерименти в институционалното развитие на кубинския социализъм. Домингес (Dominguez 1979) предлага дълбочинна интерпретация на фазите, през които минава, и на механизмите, чрез които офицерският елит започва да се превръща в значим актьор, концентриращ все по-голяма политическа и икономическа власт от 1959 г. до средата на 70-те години. В първите една-две години след Триумфа на революцията въоръжените сили в Куба могат да бъдат оприличени на конгломерат с ниско ниво на професионална компетентност (те са съставени предимно от бивши бунтовници революционери), съсредоточен върху изпълнението на една-единствена задача – съхраняване на революционната власт. Непосредствено след опита за преврат, организиран от кубински емигранти в САЩ в Залива на прасетата (т. нар. Битка при Херон – *La Batalla de Girón*), и нарастване на страха от външни заплахи ролята и значението на военните сили се променят. През 1967 г. Раул Кастро (по онова време министър на въоръжените сили) лобира за увеличаване на числеността и бюджета на армията, изтъквайки опита за преврат и все по-усилващото се икономическо ембарго от страна на САЩ. В средата на 70-те страхът от външни заплахи рязко намалява най-вече поради установяването на стабилни икономически и политически отношения със СССР и други страни от социалистическия

блок, както и поради подобряване на дипломатическите отношения на Куба с редица латиноамерикански държави. Едновременно с това „призракт“ на САЩ продължава да се възприема (и да се възпроизвежда политически) като заплаха за Куба. Този факт намира потвърждение и в думите на Фидел Кастро, който през 1974 г. заявява, че *дори един ден икономическите, а и дипломатически отношения между Куба и САЩ да бъдат възстановени, това не ни дава право да отслабваме нашата защита, защото нашата защита никога няма да зависи от добросъвестността на империалистите* (курсивът мой, С.С.) (цитат по Dominguez 1979:60). Няколко месеца по-късно Раул Кастро апелира за повторно увеличаване на военната мощ на Куба, като освен върху хипотетичната опасност от повторна империалистическа атака той акцентира и върху ангажимента, който Куба е поела, а именно да защитава социализма и свободата в други латиноамерикански (и африкански, като Ангола) държави. Така развитието на военната доктрина в Куба в периода от 60-те до края на 70-те години преминава от защита на вътрешната и външната сигурност на страната към защита на социалистическата идея отвъд пределите на страната – промяна, наложена от стремежа на Куба да легитимира в международен план социалистическата перспектива на развитие⁸, както и да позиционира своите политически и икономически международни интереси. От този момент нататък военният елит се превръща и в инициатор на редица пропазарни експерименти в Куба (част от които ще бъде разгледана по-долу), отказвайки да продължи да играе подчинена роля (изпълнител на заповеди), и заема активна позиция в определяне на траекторията на развитие на кубинското общество (Carbonell 2009:180). Реформите в държавните предприятия са може би най-съществената промяна, която повишава зависимостта на кубинската икономика от военния елит. Нека да разгледаме по-подробно няколко емблематични примера от историята на кубинския социализъм от 60-те години насам, които показват наличието на *движения към пазар* много преди появата на *Насоките за актуализация* и илюстрират нарастването на ролята на военния елит като значим архитект на икономическото развитие на Куба.

⁸ В немалко речи на Фидел Кастро преди 1959 г. марксистко-ленинският патос (с който кубинската революция се асоциира) като цяло отсъства за сметка на отстояване на идеите на социалната справедливост и равенство в духа на кубинския апостол на свободата Хосе Марти (архив с речи на Ф. Кастро на английски език е достъпен на <http://www.marxists.org/history/cuba/archive/castro/> и в на испански език на <http://www.granma.cubaweb.cu/marti-moncada/jm01.html>). Макар след Триумфа на революцията Ф. Кастро да твърди, че винаги е бил комунист, той обявява социалистическия характер на кубинската революция едва през 1961 г., както самият той отбелязва в книгата „Сто часа с Фидел“ (Рамоне 2010:399).

1.1. „Острови на капитализма в морето на социализма“⁹

В кубинския социалистически модел *пазарът* винаги е съжителствал паралелно с *плана*. От 1959 г. насам това съжителство приема различни форми: легална (в рамките на ограничен недържавен сектор) и илегална (в рамките на втората икономика¹⁰). Всъщност съотношението план–пазар е до голяма степен подвластно на *релацията легитимност–легалност*. Макар различни пропазарни механизми да съпътстват развитието на кубинския социализъм още от Триумфа на революцията посредством установяването на съответни нормативни регулации и превръщането им в *легални икономически инструменти*, то признанието им като *легитимни* (и непротиворечащи на социалистическата идеология) винаги е било проблематично. Релевантността за подобна теза откриваме в различни политики за внедряване, отричане, заклеяване и повторно реабилитиране на конкретни пропазарни реформи. Пазарът като че ли винаги е възприеман като *необходимо зло*, което поне за определено време може да противостои на кризите в социалистическата система. Нека да разгледаме няколко примера.

Пазарен експеримент 1. Децентрализации в земеделието: случаят със свободните земеделски пазари (Mercados Libres Campesinos)

Ако се върнем назад в историята на Куба и проследим траекторията на промяна в отношението пазар–план, откриваме, че от 1959 г. насам аграрният сектор се утвърждава като специфична зона, сравнително свободна от намеса на централното планиране. Аграрната реформа в страната от началото на 60-те позволява запазването на малък брой частни земеделски стопанства с размер на обработваема земя не повече от 67 хектара¹¹ (Jatar-Hausmann

⁹ Определението е заимствано от Хинкен (Henken 2008) и цитирано по Пéрес-Лóпес (Pérez López 1994) и Ятар-Хаусман (Jatar-Hausmann 1999).

¹⁰ Понятието „втора икономика“ е разработено при изследвания на централно-планираните икономики на Унгария, Полша и бившия Съветски съюз (вж. напр. Gabor, 1979, 1985; Grossman, 1988).

¹¹ През периода 1959–1963 г. аграрната реформа в Куба протича под формата на две основни промени по отношение на собствеността върху поземлените ресурси. Така наречената първа аграрна реформа от 1959 г. забранява латифундрията или едрата поземлена собственост на повече от 402 ха земя, но запазва немалка част от плантацияте със захарна тръстика и големи животновъдни ферми. Преразпределяйки част от земята към тези, които я обработват, т.е. селяните, тази реформа не премахва частния сектор. До 1963 г. този сектор обхваща малки или семейни ферми, които обработват до 27 ха земя главно с цел самозадоволяване; средни ферми с 67 ха и големи земеделски производители с до 402 ха земя, които са задължени да доставят определени квоти земеделска продукция към държавните предприятия. Втората аграрна реформа от 1963 г. обаче национализира всички

1996: 202). Така още през 1960 г. е създаден малък, както често го наричат в Куба, недържавен земеделски сектор. Той включва дребни собственици, които обработват земята, използвайки семеен труд, предоставят значителна част от продукцията си на държавната фирма *Acopio*, а остатъка използват за домашно потребление. Към средата на 60-те техният брой достига 200 хиляди, обхващайки близо 10% от обработваемата земеделска площ в страната (Пак там). През 70-те години се случва значимо от гледна точка на отношението план–пазар събитие, а именно създаване на свободни от централнопланова намеса земеделски пазари.

Появата на *свободните земеделски пазари (СЗП)* е свързана с търсенето на стратегии за ограничаване (или поне частично компенсиране) на дефицита на хранителни продукти в страната – проблем, появил се непосредствено след 1959 г. Макар през 1962 г. Куба да въвежда купонна система, предоставяща държавно дотиранни основни хранителни продукти, този дефицит не само не се преодолява, а точно обратното – непрекъснато се задълбочава. Не на последно място, целта на този пазарен експеримент е да създаде допълнителни стимули за повишаване на производителността на частните земеделци посредством осигуряване на легална ниша, свободна от държавни интервенции. Според Росенберг (Rosenberg 1992) идеята за пазари, на които да се реализират излишъци от произведената земеделска продукция на принципа на търсенето и предлагането, е привнесена „отвън“ от съветски и български съветници, работещи към Министерството на земеделието в Куба през 70-те, които се опитват да внедрят работещи пропазарни експерименти от тогавашните СССР и България. Появата на тези пазари е описана по-подробно от Алонсо (Alonso 1992) като непосредствен резултат от интензивни политически дебати, започнали през 1976 г. и минали през етапи на възникване на една идея, на нейното опровергаване и повторното ѝ реабилитиране. Привържениците на идеята за изграждане на зони за търговия, основани на икономическия модел за търсенето и предлагането, са, от една страна, млади технократи от кубинския орган за централно планиране (Junta Central de Planificacion), отговорен за изготвянето на годишни и по-дългосрочни икономически планове, които осъзнават неефективността на плановото развитие и необходимостта от децентрализация в някои сектори от икономиката, включително в аграрния. От друга – това е военният елит, който посредством създаването на Младежка

имоти (и прилежащите към тях сгради и съоръжения) с над 67 ха. Макар на пръв поглед 67 ха земя да представляват немалка като обем площ, голяма част от земята, съсредоточена в частни ръце, е била практически необработваема и концентрирана в труднодостъпни планински райони. Всъщност редица изследвания посочват, че в частния сектор са били концентрирани под 40% от обработваемата земеделска площ. Повечето ферми в частния сектор са обхващали под 15 ха земя, или около 3 ха обработваема площ на фермер (вж. например Mac Ewan 1981: 39–41, Diaz-Briquets. and Pérez-López 2000: 85–90).

армия на труда (El Ejército Juvenil del Trabajo) през 1973 г. насочва немалко военни кадри към сектори като строителството, индустрията, но и земеделието. Нещо повече, от края на 70-те години насам военните създават значителен пазар за производство на земеделски хранителни продукти, изцяло предназначени за армията (Togores and García 2004).

През 1976 г. именно проблемите с недостига на хранителни продукти стават център в дискусиите на Първия конгрес на Кубинската комунистическа партия. През 1980 г. със Закон № 66 са създадени СЗП, които дават право на частни фермери, държавни стопанства и кооперативи на директни продажби, без посредници, като цените на земеделската продукция се определят на пазарен принцип, без намеса на държавата¹². Първоначалната реакция след пускането в действие на пазарния експеримент е повече от позитивна. Потребителите получават възможност да купуват неограничени количества продукти и с по-високо качество за разлика от тези, предлагани от държавната дистрибуционна мрежа. Едва година по-късно обаче започват да се появяват и първите напрежения от функционирането на СЗП, породени най-вече от злоупотребите с грамажа и качеството на предлаганите продукти, както и появата на нелегални практики за продажба *под масата*. Участниците в СЗП постепенно започват да се превръщат в работодатели, наемащи работна сила с цел повишаване на производителността и разнообразието от земеделски стоки. Всичко това се оказва *добре дошло* за противниците на пазарната идея. През 1983 г. са въведени нови регулации за дейността на СЗП. Членовете на кооперативи са изключени от достъп до пазарите за земеделска продукция, въведен е и данък в размер на 20% от реализираната печалба. Целта на предприетите ограничения е да защити идеологически колективизацията в страната от практики, подкопаващи основите на социалистическото планово стопанство. Като резултат към края на 1986 г. дейността на СЗП е прекратена. Няколко години по-късно обаче настъпват събития – както вътрешни за страната, така и външни, – които постепенно започват да възкресяват необходимостта от един малък *пазарен оазис*. От една страна, разпадането на социалистическия блок в Централна и Източна Европа има почти катастрофални последици върху икономиката на Куба¹³. От друга – като част от подготовката за предстоящ-

¹² Единствените продукти, забранени за продажба на посочените места, са телешко месо, кафе, тютюн и какао – стоки, предназначени за износ, върху които държавата упражнява пряк контрол.

¹³ Годишите 1990–2000 са познати в Куба като т. нар. специален период (El Periodo Especial). Това е периодът, свързан с разпадането на Съветския блок – събитие, което нанася безпрецедентен удар върху кубинската икономика: загуба на над 80% от търговските канали на Куба, но и върху всички сфери на социално-икономическия живот. Всъщност до края на 80-те близо 85% от кубинския износ са съсредоточени именно в СССР и другите страни от СИВ, а страната разчита почти изцяло на внос на петрол, земеделското и индустриално оборудване от СССР (Xianglin 2007). Последиците от загубата на социалистическите

ия Четвърти конгрес на Кубинската комунистическа партия през 1991 г. Централният комитет призовава към широко участие на кубинците в процеса на взимане на решения и насърчава изразяването на мнение по значими обществени теми под формата на масови дискусии между граждани и представители на комитета. В контекста на дискусиите една от най-често споменаваните и желани промени в страната се оказва връщането на СЗП. Макар тогавашният президент Фидел Кастро да реагира негативно към подобна възможност, определяйки СЗП като *источник на корупция* (курсивът мой, С.С.), който *ще дезорганизира всичко, което сме направили до момента, и аз съм напълно убеден, че те посяват деморализация* (курсивът мой, С.С.)¹⁴, другият Кастро (Раул) дава интервю за държавния вестник *Granma*, в което защитава тезата, че *най-същественният политически, военен и идеологически проблем в страната е нейното изхранване* (курсивът мой, С.С.) (цит. по Espinosa 1995). Той споделя и виждането си за тези пазари като места, на които цените на стоките ще се определят на базата на търсенето и предлагането, но самата търговия следва да бъде държавно регулирана с цел ограничаване на злоупотребите и други нелегални дейности.

Няколко дни по-късно, на 19 септември 1994 г., въз основа на решение на Съвета на министрите, с Декрет № 191 СЗП са реабилитирани под формата на земеделски пазари (*Mercados agropecuarios*) – ЗП. Към 1 октомври 1994 г. близо 130 земеделски пазара се появяват в страната (Espinosa 1995), а година по-късно техният брой нараства на 254 (Alvarez 2004). Към 2000 г. ЗП реализират близо 200 хиляди тона земеделски продукти на стойност близо 2 милиона местно кубинско песо, или близо 30% от цялата земеделска продукция на Куба (González 2008). Макар към 2011 г. точна статистика за динамика на тези пазари да липсва, то безспорен остава фактът, че тези пазарни пространства се превръщат в значим механизъм за ограничаване на хранителния дефицит в страната. Не на последно място, тяхната поява води до намаляване на цените на хранителните стоки, предлагани „на черно“ в рамките на втората икономика, или т. нар. в Куба *la bolsa negra*.

Пропазарните реформи в страната преди смяната на властта (в частност замаяната на идеалистичната с прагматичната линия за развитие на Куба) през

пазари върху жизнения стандарт в страната са катастрофални. Ограничаване се употребата на газ и ток, общественият транспорт е спрял поради недостиг на бензин, а на населението се раздават велосипеди, традиционни хранителни продукти, предоставяни с купони, като ориз и брашно се заменят с картофи и банани, немалка част от земеделските машини (трактори) се заменя с плугове, теглени от биволи и други селскостопански животни (по данни от респонденти през 90-те Фидел Кастро изнася реч, в която прави опит научно да докаже по-високата ефективност на силата на два бивола пред тази на един трактор), земеделското производство се парализира.

¹⁴ Пълният текст на речта на Фидел Кастро е достъпен в превод на английски език на <http://www1.lanic.utexas.edu/project/castro/db/1991/19911019.html>.

2009 г. обхващат далеч по-широк сегмент от икономиката от земеделския сектор. Нека да проследим още няколко емблематични примера.

*Пазарен експеримент 2:
Самонаетост и частно предприемачество:
либерализация по метода „проба–грешка“*

Предприемаческата активност в Куба е регламентирана през 1978 г. под формата на самонаетост, или т. нар. работа за собствена сметка (*trabajo por cuenta propia*). Закон № 14 регламентира 48 дейности и свързаните с тях професии (например дърводелец, водопроводчик, електротехник, занаятчия, фризьор, механик и други) като *недържавен* тип заетост (Mesa-Lago 2000:230). Законът разрешава и някои специалисти, като зъболекари, лекари, архитекти, да преминат в категорията „самонаети лица“ при изричното условие да са упражнявали тази дейност преди 1959 г. (Pérez-López 1995:95–6). Упражняващите подобен тип заетост получават специално разрешително (лицензия), но нямат право да наемат персонал освен членове на семейството (т. нар. семейни помощници). Според някои автори (напр. Jatar-Hausmann 1996) зад това частично либерализиране на възможностите за частна инициатива стои идеята за легализиране на дейности, които до момента са били извършвани „на черно“, в рамките на втората икономика. Според други (напр. Pérez-López 1995) идеята на тази реформа е да противостои на скритата безработица в страната, както и да съдейства за повишаване на количеството и качеството на стоките и услугите в страната. Независимо от различните интерпретации на тази пропазарна реформа тя се развива по сценарий, не по-различен от случая със СЗП. През 1982 г. частното предприемачество е заклеймено, че използва държавната магазинна мрежа за продажба на собствена продукция, както и на такава, за която няма издадени разрешителни, че тайно създава частни работилници и извършва частни услуги, използвайки държавни суровини и материали, че наема работна сила и пр. (Mesa-Lago 1998:80) Именно тези заклеймени *предприемачески стратегии* се превръщат в основен мотив за появата на т. нар. Политика на поправка на грешките¹⁵ (*Rectificación de errores*), иницирирана от *идеалистите* и стартирала през 1986 г. с основна задача да преустанови негативните тенденции на навлизане на пазарни механизми в рамките на социалистическата система и имаща като непосредствен резултат преустановяване на упражняването на частна дейност в страната. В началото на 90-те обаче, когато разпадането на социалистическия блок в Централна и Източна Европа и загубата на пазарите в СИВ изправят Куба пред заплаха от икономически колапс, частната дейност в страната е повторно легализирана. В своя реч от 26 юли 1993 г. Фидел Кастро оповестява над 100 нови дейнос-

¹⁵ Преводът мой, С.С.

ти, които могат да бъдат упражнявани в рамките на *недържавния* (частния) сектор. Списъкът, първоначално съдържащ 48 дейности, разрешени за упражняване под формата на самонаетост, е разширен на 158. Към декември 1994 г. броят на самоетите лица достига близо 160 хиляди, а година по-късно нараства на 200 хиляди (Jatar-Hausmann 1996 : 213).

Въпреки пропазарните реформи през 90-те държавата продължава да бъде най-големият работодател в страната. През 2001 г. държавният сектор обхваща близо 77% от трудоспособното население (Mesa-Lago 2003:303). Едновременно с това либерализирането на възможностите за частна инициатива води до важна промяна в структурата на пазара на труда. Както отбелязва Меса-Лаго, връзката между образованието, продуктивността и заплащането в рамките на кубинския социалистически модел е обратнопропорционална. Един от големите парадокси в Куба е наличието на високообразована трудова сила, която обаче е нископроизводителна и се запазва такава дори и в контекста на легализиране на частната инициатива. Изследвания на Меса-Лаго (Mesa-Lago 1998, 2000, 2003) показват, че като следствие от тази пропазарна реформа висококвалифицирани специалисти, заети в сферата на туризма, лекари, адвокати и други напускат държавния сектор и се превръщат в самонаети лица, *преквалифицирайки се* в таксиметрови шофьори, туристически гидове, сервитьори и пр.: дейности, които предлагат достъп до валута (американски долари) и като цяло по-високи доходи (Mesa-Lago 2003:302–314). Немалко от квалифицираната работна сила се насочва и към ресторантьорския сектор, отваряйки частни семейни ресторанти. Всъщност именно историята на възникване на частните ресторанти е още един пример за промените в отношението план–пазар, но и проява на *прагматичната линия* за развитие на кубинския социализъм.

Пазарен експеримент 3: Частните ресторанти (Los Paladares)

Появата на *los paladares*¹⁶, или частните семейни ресторанти, се случва в контекста на т. нар. специален период в развитието на кубинския социали-

¹⁶ Историята със самото наименование на тези ресторанти е твърде интересна, за да не им отделим кратко внимание. По време на пребиваване на автора в Куба респонденти споделиха, че наименованието *paladar* буквално означава „небце“ и е заимствано от популярен през 90-те години и излъчван по кубинската телевизия бразилски сериал *Vale Tudo*. Във въпросната бразилска сапунена сага главният герой мигрира в Рио де Жанейро и продава сандвичи на плажа. В резултат от тази *предприемаческа инициатива* героят забогатява, връща се в родния си град и създава успешен ресторант. Подобна история споделя и един от водещите изследователи на развитието на частните семейни ресторанти в Куба Скарпаци, който допълва, че дори и наименованието на разрешителното за упражняване на тази дейност се нарича *Licencia de Paladar* (Scarpaci 1995:74).

зъм и по-конкретно, в условията на остър дефицит на хранителни продукти. Тяхното легитимиране е прагматична стратегия, която преследва не само компенсиране на дефицитите на хранителни ресурси, но и акумулиране на допълнителни валутни постъпления (американски долари) в държавата. Последното е резултат от факта, че масовата клиентела в тази ресторанти са чуждестранни туристи. През 1993 г., непосредствено след повторното легализиране на самонаетостта, частните ресторанти се появяват под формата на семеен тип микропредприемачество: под ресторант се има предвид обособяването на определено място в рамките на даден апартамент, къща и/или прилежащото ѝ дворно пространство, където се предлага домашно приготвена храна. Подобно на предходните примери, историята на *los paladares* е съпроводена с критика, реабилитиране и много на брой поправки в нормативните актове, регламентиращи тяхното функциониране. По-малко от година след тяхната поява, през февруари 1994 г., е проведена акция проверка на над 100 ресторанта в Хавана. Целта е да се проследят произходът на хранителните продукти¹⁷ и наличието на разрешителни за упражняване на частна дейност. Като резултат от проверката и констатираните нарушения всичките 100 ресторанта са затворени (Scaraci 1995: 75). Тази, а и други подобни акции могат да бъдат интерпретирани като недвусмислено послание от страна на държавата, че тя няма да толерира *конспиративното търсене на печалба* (курсивът мой, С.С.) в средите на новосъздаващата се предприемаческа прослойка (Пак там). В потвърждение на тази заплаха няколко месеца по-късно е приета резолюция към Закона за упражняване на частна дейност, даваща възможност на съответните ресорни органи (полиция, агенции по храни и пр.) да конфискуват продукти и оборудване (печки, хладилници и т.н.) при невъзможност да се докаже техният произход, в случаи на наемане на персонал, различен от членове на семейството, и пр. Въпреки тези ограничения и многобройните проверки през 1995 г. броят на частните семейни ресторанти възлиза на близо 4 хиляди в цялата страна, половината от които в столицата Хавана (Henken 2008: 168). Немалка част от ресторантите се включва в различни производствени и дистрибуторски мрежи, опериращи в рамките на втората икономика, предоставяща дефицитни, но търсени от чуждестранните туристи продукти (Пак там). Експанзията на дистрибуторските мрежи се разраства до такава степен, че няколко години по-късно, на 8 юни 1995 г., е приета още една резолюция към закона, която отново предефинира условията за функциониране на частните ресторанти. С поправката се забраняват някои дейности, като производство на млечни и консервирани продукти, и професии, упражнявани до момента под формата на самонаетост, като готвач и сладкар. Новата поправка пред-

¹⁷ Според действащата по това време нормативна уредба притежателите на частни ресторанти трябва да разполагат с касова бележка за всеки продукт като доказателство, че той не е присвоен (откраднат) от държавната магазинна мрежа.

вижда и данък – минимална месечна квота (*cuota fija mensual mínima*), която частните ресторанти следва да плащат в зависимост от това, дали ресторантът предоставя места за сядане само в затворени помещения, или и на открито, дали предлага алкохолни напитки и пр. (Scarpaci 1995: 76) Други ограничения, наложени върху частните ресторантьори, включват забрана за предлагане на определени продукти като телешко месо, а продукти от типа на скариди, омари и пр. трябва да бъдат закупени от държавни магазини (а не например собственооръчно уловени). Въведено е и ограничение за не повече от 12 места (най-често 4 маси за 3-ма клиенти). През август 1995 г. ресорните власти в Хавана одобряват едва 278 от общо 984 подадени заявления за разрешителни за упражняване на частна ресторантьорска дейност (Henken 2008: 168). През периода 1996–2000 г. политиката спрямо частните ресторанти е още по-стриктна и репресивна. През 1997 г. се забранява ползването на телевизори и жива музика. Семейни помощници са задължени да се регистрират като самонаети лица срещу съответно разрешително и да заплащат месечна такса за упражняване на тази дейност в размер на 20% от печалбата на ресторанта. Към 2005 г. в Хавана официално регистрираните ресторанти са малко под 100 (Scarpaci 1995; Henken 2008). Една от причините за намаляване на интереса към тези *острови на капитализма* е, че упражняващите частна дейност са публично заклеймени. През 2005 г. кубинското правителство инициира идеологическа кампания, насочена към капиталистически елементи в социалистическата система. В рамките на своя реч, изнесена на 17 ноември същата година пред студентите от Хаванския университет, Фидел Кастро остро критикува представителите на облагодетелствалите се от политиките по разширяване на пазара в плана кубинци, заклеймявайки самонаетите лица като *гръбнака на класата от новобогаташи* (курсивът мой, С.С.)¹⁸. Като едни от най-типичните представители на тази прослойка той посочва именно собствениците на *los paladares* като уронващи морала на социалистическата система и призовава към изкореняване на корупцията, кражбите и спекулациите и „възраждане на кубинското общество като общество на егалитаризма“¹⁹. Едно от важните послания, които тогавашният лидер на Куба отправя, е, че много от неравенствата в кубинското общество ще изчезнат, ако изчезнат и причините, които са ги породили, визирайки елементите на капитализъм и в частност прагматичната линия за развитие на страната²⁰. Промяна в политиките спрямо частните ресторанти настъпва едва с идването на власт на Раул Кастро. Иницираната от него политика на актуализиране на кубинския социалистически модел либерализира съществено възможностите за развитие на *los paladares*: през 2010 г. местата за клиенти са увеличени от 12 на 20, а през 2011 г. – от 20

¹⁸ Преводът мой, С.С.

¹⁹ Преводът мой, С.С.

²⁰ Речта е достъпна на испански език във в. Granma International на: <http://www.granma.cu/documento/espanol05/17nov.html>.

на 50. Към средата на 2012 г. близо 20% от разрешителните за упражняване на частна дейност са именно в сферата на производството и предлагането на храни – сектор, който включва и ресторантите и кафетериите (Peters 2012: 5).

Навярно най-емблематичният пример за прагматичната ориентация на раулистите и експанзията на военния елит в Куба е случаят с реструктуриране на някои държавни предприятия и премахване на техните бюджетни ограничения върху тях в края на 80-те години. Този пример често пъти се използва от анализатори на Куба като най-значим аргумент в подкрепа на хипотезата, че страната отдавна прави опит за трансформиране на икономиката по модел на китайския пазарен социализъм. Според други обаче по своя замисъл именно тази реформа се превръща в основен двигател за възхода на офицерите мениджъри и за появата на тенденции към установяването на държавен корпоратизъм в страната.

1.2. Политиката на оптимизиране на предприятията (Perfeccionamiento Empresarial)²¹: „погребален звън за съветския тип държавно планиране“²²

На пръв поглед Политиката за оптимизиране на предприятията (ПОП) изглежда като *взета назаем* от други социалистически икономики, тъй като твърде много наподобява практики за оптимизиране на дейността на държавните предприятия, познати в Китай още в края на 70-те години на XX век, а и във Виетнам от средата на 80-те²³. В Куба опитите за преодоляване на неефективността на предприятията датират от 1987 г. Тогава *Fuerzas Armadas Revolucionarias* (въоръжените сили) за пръв път въвеждат ПОП под формата на пилотен проект в няколко управлявани от военното министерство предприятия, ангажирани с внос и износ на стоки като тютюн, ром,

²¹ Буквалният превод би бил „политика на усъвършенстване“. Анализирайки същността на тази политика, намирам използването на понятието „оптимизация“ за по-удачен и смислово издържан вариант, поради което използвам именно него.

²² Определението е заимствано от Петерс (Peters 2001:2).

²³ В Китай въвеждането на пропазарни политики започва през 1978 г., когато в шест предприятия стартира пилотен проект за предоставяне на известна степен на автономност при управлението и взимането на решения с цел повишаване на тяхната ефективност и производителност. Предприятията, включени в проекта, получават право да запазят част от печалбата и да я инвестират за производствени, технологични или други иновации, както и за допълнително заплащане на персонала. Опитите за съчетаване на плана с пазара достигат своя пик, когато през юли 1992 г. някои държавни предприятия са приватизирани от заетите в тях или други публични лица (Fernandez and Fernandez-Stembridge 2007, Song and Yao 2006, Moore and Wen 2006). Във Виетнам т. нар. политика Дой Мой, въведена през 1986 г., е насочена към намаляване на държавния контрол и централното планиране, както и въвеждане на редица несоциалистически форми на управление на предприятията (вж. например изследванията на Nghiem 1995, Dam 1997).

никел и съответно с достъп до чуждестранна валута. Това е реформа, насочена към оптимизиране на социалистическия тип държавно предприятие и премахваща *толкова пласта бюрокрация от всяко едно всекидневно икономическо решение, че на практика представлява погребален звън за съветския тип държавно планиране* (курсивът мой, С.С.) (Peters 2001: 2). ПОП е пусната реално в действие през 1998 г. в отговор на икономическата криза в страната, настъпила след разпадането на СССР и загубата на пазари в страните от СИВ. За целите на оптимизацията от работниците и управленските кадри в държавните предприятия се изисква да придобият умения, радикално различни от тези, формирани в унисон със социалистическата идеология. Умения, които да им позволят да оперират самостоятелно на пазара, а не непременно в качеството им на подчинени на държавните структури (министерствата). По думите на тогавашния вицепрезидент на Куба Карлос Лахе целта на ПОП „е да покаже посредством емпирични резултати, че социалистическото общество може да бъде толкова, а дори и по-продуктивно от всички други видове предприятия“ (цитат по Llonch, Rialp and Rialp 2011: 55). Не на последно място, идеята, стояща зад ПОП, е да превърне държавните предприятия в печеливши и конкурентоспособни на международните пазари посредством предоставянето на по-голяма власт на мениджърите и съответно намаляването на бюрокрацията в тях. Анализът на фундаменталните принципи на ПОП, проведен от Травieso-Диас, показва, че макар държавата да запазва контрола над собствеността на предприятията, те получават възможност да се самоуправляват (Travieso-Diaz 2001:10). Неслучайно според Основните насоки на ПОП (Bases Generales del Perfeccionamiento Empresarial) предприятията трябва да станат икономически независими и да започнат да се самофинансират, а не да разчитат на меки бюджетни ограничения. Нещо повече, тъй като разходите за труд са важно и голямо перо от разходите на предприятията, ПОП въвежда принцип, съгласно който тези разходи следва да бъдат съответстващи на икономическите резултати на предприятията. За тази цел заплатите следва да не се определят съгласно принципа на уравниловката, а да бъдат обвързани с продуктивността. Така на предприятията се дава право да разработват работни графици, включително график на работните часове, почивки и отпуски, обучения, дисциплинарни наказания и други условия на труд. Принципът „Повече работа – по-високо заплащане“ предвижда диференциране на работните заплати в зависимост от икономическите резултати на служителите и бонусна схема в размер на до 30% от основното възнаграждение и в зависимост от конкретните резултати (Travieso-Diaz 2001:9). Към 1993 г. близо 1 милион работници (или 1 на всеки 4-ма), заети в предприятия, в които се прилага ПОП, получават допълнителни финансови стимули в американски долари. На 1 май 2001 г. Раул Кастро (тогава все още министър на отбраната) в своя реч по случай празника отбелязва, че макар в някои предприятия да се наблюдава извест-

на съпротива срещу обвързването на заплащането с резултатите, то именно тази практика представлява един от стълбовете на ПОП (Peters 2001:3). Три години след началото на реформата близо 31% от държавните предприятия в най-печелившите икономически сектори в страната (туризъм, минно дело, петролни рафинерии, производство на тютюн и пури) се включват в ПОП. Близо десет години след своето начало, през август 2007 г., и по време, когато Фидел Кастро вече се е оттеглил от ръководството на страната, а неговите функции са поети от Раул Кастро, ПОП е институционализирана като непрекъснат процес. Тази институционализация е акумулиран резултат от нарастване на икономическото и политическото влияние на офицерите мениджъри и управляваните от тях *преториански предприятия*²⁴. Нещо повече, това е процес, който разкрива *движението на махалото* на промените в Куба по посока на установяването на държавен корпоратизъм.

1.2.1. Поява на офицерите мениджъри и създаване на „преториански предприятия“: движение към установяването на държавен корпоратизъм

Икономическите реформи в рамките на ПОП, които военните инициират, преследват много по-стратегически цели освен повишаване на производителността и ефективността на предприятията. Анализ на Лател показва (2003:12), че основната цел на тази реформа е свързана с едновременното намаляване на икономическата и политическата зависимост на Куба от Съветския съюз и респективно, с повишаване на зависимостта на икономиката на страната от военния елит и неговите предприятия. Как? Посредством конструирането на пазарен икономически модел, който може да бъде приложен в стратегически сектори от икономиката на страната. За изпълнението на тази цел особено внимание е отделено на човешкия фактор в армията. От средата на 80-те години немалък брой офицери е изпратен извън Куба на обучения по *западен бизнес и счетоводство* (курсивът мой, С.С.) с идеята да започнат да изпълняват ролята на фирмени мениджъри и експерти по повишаване на ефективността на производството (Carbonell 2009: 180). Всъщност, както и Карбонел отбелязва, нарастването на ролята на офицерите мениджъри не може да бъде разбрано и обективно интерпретирано без анализ на източниците на тяхната икономическа и политическа власт. Данни от изследване на Лател, проведено през 2003 г., показват, че 322 от най-големите предприятия в Куба (или близо 89% от експорта), 59% от туристическия сектор, 66% от валутните продажби на стоки на дребно и 20% от работната сила в страната са под управлението на военния елит, т.е. начело на тях стоят офицери мениджъри (Latell 2003: 16–7). Тези данни показват, че на практика именно военният елит владее *лъвския*

²⁴ Определението принадлежи на Лател (Latell 2003 : 14).

най от икономиката на страната (Amuchastegui 1999: 112), навлизайки дори в сектори, които нямат пряка връзка с ресорната дейност на армията, като туризъм и търговия (Carbonell 2009: 181). Примери в защита на тезата за експанзия могат да бъдат открити и в изследвания на Амучастеги (Amuchastegui 1999, 2000), илюстриращи институциите и предприятията, които военните управляват. Сред тях се открояват Министерството на захарната индустрия (MINAZ), Министерството на транспорта (MINTUR), Министерството на информацията и комуникациите (Ministerio de la Informática y las Comunicaciones), дори и Министерството на вътрешните работи (MININT). Освен споменатите държавни институции управлението на няколко холдинга обуславя военния елит като ключов играч в икономиката на Куба. Лател сполучливо ги определя като *преториански предприятия* по аналог на преторианската гвардия на римските императори (Latell 2003:14). Това са бизнес ориентирани смесени предприятия, в които офицери мениджъри (предимно с чин полковник и генерал) съвместно с чуждестранни инвеститори²⁵ и в близост до капиталистическия свят генерират печалба, при това в твърда валута (Latell 2003:17). Основната задача на „преторианските предприятия“ е да запазят създадените монополни структури и да утвърдят икономическата мощ на военния елит (Latell 2003:19). Пример за подобен тип „преторианско предприятие“ е холдинговата компания GAESA (Grupo de Administración Empresarial, S.A.), собственост на Министерството на революционните въоръжени сили (Ministerio de las Fuerzas Armadas Revolucionarias – MINFAR). Някои от най-важните предприятия, които холдингът включва, са *Gaviota S.A.*, притежаващо над 30 хотела на територията на страната, туристически магазини и други; *Aero Gaviota*, предоставящо самолетни услуги за туристическия сектор; *Tecnotex*, опериращо в сферата на вноса и износа на продукти и услуги (включително технологии); *Cubanacán*, притежаващо хотелските вериги *Brisas*, *Club Amigo* и *Horizontes*. Друг подобен пример е холдингът Съюз на военната индустрия (Unión de Industrias Militares – UIM), опериращ в сферата на военната индустрия, биотехнологиите, фармацевтичната индустрия, захарната индустрия и други и обхващащ предприятия като *Habanos, S.A.*, официален производител и дистрибутор на кубински пури, цигари и тютюн. Трети пример е холдингът

²⁵ Възможностите за чуждестранни инвестиции са регламентирани за първи път през 1982 г. със Закон № 50, който разрешава формирането на смесени (joint ventures) кубинско-чуждестранни дружества, но не и на предприятия с изцяло чуждестранен капитал. Последното става възможно през 1995 г., когато нов закон, № 77, за чуждестранните инвестиции (Ley de Inversiones Extranjeras), заменя Закон № 50. Във въведението на Закон № 77 е посочено, че след разпадането на Съветския съюз и в условията на глобализационните тенденции, хегемонията на капиталистическата система и северноамериканската блокада срещу Куба трябва да привлече чуждестранни инвестиции в страната и чрез тях да въведе нови технологии и да модернизира индустрията в страната (преводът и курсивът мои, С.С.).

SIMEX (Comercio Interior, Mercado Exterio), най-голямата търговска компания в страната, обхващаща над 80 предприятия, опериращи в сферата на вноса и износа на търговия на едро и дребно, включително супермаркети, заведения за бързо хранене, коли и апартаменти под наем, автомивки, туристически агенции, бензиностанции²⁶.

Именно тази концентрация на икономическа власт в ръцете на военния елит повдига редица въпроси относно бъдещото развитие на кубинския социалистически модел. Не на последно място, от 80-те години насам военният елит все по-осезаемо засилва и своето присъствие в политическите структури на власт в Куба²⁷. На пръв поглед, както Амучастеги (Amuchastegui 1999: 112) сполучливо отбелязва, инвазията на военните може да бъде интерпретирана като процес на милитаризиране на икономиката в страната. Внимателният анализ на същността на реформите, структуриращи промените в кубинската икономика със и под влияние на военния елит, разкрива един по-различен сценарий за развитие на кубинското общество. Според прогнозата на Карбонел (Carbonell 2009) е твърде вероятно този сценарий да придобие формата на авторитарен контрол, следвайки модела на държавен корпоратизъм. По същество държавният корпоратизъм е политически модел на управление, който изразява връзката между държавата (правителството) и определени групи по интереси – връзка, която може да приема както демократични, така и авторитарни форми Ецковиц (Etzkovitz 2008: 72). С това понятие се описват и ситуации, при които различни корпоративни структури въз основа на ресурсите, които притежават, могат да координират и направляват икономическото и политическото развитие. Едни от най-честите проявления на държавен корпоратизъм са свързани с авторитарните режими в Латинска Америка, където от 30-те години насам непрекъснато се търсят различни формули, които едновременно да насърчават икономическото развитие, без обаче да съдържат възможности за реална модернизация, за плурализъм и демокрация. Формули, които, от една страна, да удовлетворяват интересите на широк кръг социални групи (не-елит), но същевременно, от друга – да запазват интересите на доминиращите или елитарните групи (Wiarda 1997: 78–9). Разбира се, държавният корпоратизъм далеч не е ограничен до тази част на света. При дебатирането на този сценарий Карбонел се позовава на анализ на групите по интереси и корпоратизма в Русия и Украйна на Кубицек (Kubicek 1996). Дефиницията на

²⁶ Информацията за тези компании се базира на анализи на Лател (Latell 2003), Карбонел (Carbonell 2009) и собствено проучване, проведено от автора на статията в периода 2009–2014 г.

²⁷ Проучвания на Енглиш (English 1984, 1993) показват, че през 80-те години над 20% от членовете на Централния комитет на партията са с офицерски чин. Проучване на автора на статията, проведено през 2012 г., показва следното разпределение на представители на военния елит в трите основни структури на властта в Куба: Политбюро – 80%, Държавен съвет – 38%, Съвет на министрите – 22%.

Кубицек за държавен корпоратизъм гласи, че той се *фокусира върху тежката ръка на държавата, която създава, направлява и структурира социалния живот; държавата е проникнала в организациите; редът в обществото се установява от горе, за да предотврати експлозии от долу...* (курсивът мой, С.С.) (цит. по Carbonell 2009: 186). Теоретичният модел на Кубицек, конструиран въз основа на анализ на промените в Русия и Украйна от края на 80-те, се опитва да обясни защо в ситуация на промяна държавният корпоратизъм би бил атрактивно политическо решение. В ситуация, в която мениджърите на държавните предприятия (т. нар. от Кубицек червен бизнес) са успели да акумулират стратегически икономически, политически и дори военни ресурси, държавата (преходното правителство) най-често – или поне в случая с Украйна и Русия – решава да подкрепи мениджърския елит и така си осигурява подкрепата на силните икономически и политически елитарни групи. Карбонел пренася този модел при интерпретирането на промените в кубинското общество, настъпили до началото на 2009 г., и стига до извода, че военният елит (в частност офицерите мениджъри) като цяло няма интерес да инициира и/или подкрепя твърде мащабни процеси на либерализация на кубинската икономика и по-конкретно такива, свързани например с един евентуален процес на приватизация на държавни предприятия и разширяване на частния сектор от долу (т.е. сред не-елита).

С други думи, следването на китайския модел на преразпределяне на активите на държавните предприятия сред възможно най-широк кръг икономически актьори би било твърде спорно. Не на последно място, при една евентуална приватизация намесата на други ключови актьори, като кубински граждани и техните наследници, напуснали Куба след 1959 г., чуждестранни граждани и фирми, чиято собственост (включително земя) бива национализирана или конфискувана през годините, както и настоящи чуждестранни инвеститори и партньори, би поставила под въпрос легитимността на новата власт (в лицето на Раул Кастро). Потвърждение на тезата, че военният елит няма интерес от въвеждането на мащабни процеси на либерализация, които да поставят под въпрос акумулираните до момента ресурси и власт, откриваме в новата политика за актуализиране на кубинския социалистически модел. Тази политика на практика реабилитира вече провеждани и критикувани (от *идеалистите*) реформи и е насочена към запазване на модела на централизиран контрол от горе надолу, но в защита на интересите на прагматично ориентираната елитарна група.

2. Политиката на актуализация от 2011 г.:

Новата (стара) пътна карта за развитие на кубинския социализъм

Насоките за актуализиране на икономическата и социалната политика на партията и революцията (Lineamientos de la Política Económica y Social del

Partido y la Revolución²⁸), които тук ще бъдат обозначени за краткост само като *Насоки*, са приети по време на последния, VI конгрес на Кубинската комунистическа партия в края на 2010 г. и са публикувани в „Държавен вестник“ на 18 април 2011 г.²⁹. Те са в обем от 32 страници, разделени на 12 части, всяка от които отразява основните сфери, обекти на актуализирането³⁰. В рамките на статията анализът ще бъде ограничен единствено до една от сферите, а именно до икономическата като илюстрираща в най-голяма степен актуализациите в съотношението план–пазар. Актуализациите в икономическата сфера, които тази своеобразна *пътна карта* визираща, могат да бъдат резюмирани в два основни аспекта. *Първият от тях* е свързан с продължаващата децентрализация на държавните предприятия. *Насоките* посочват, че бюджетното финансиране за производство на стоки и услуги в държавните предприятия постепенно ще намалява, докато те не станат изцяло зависими от реализираните печалби. В документа изрично е посочено, че онези държавни предприятия, които показват финансови загуби и не успяват да погасяват своите задължения, ще бъдат обект на ликвидация.

²⁸ Насоките са достъпни в оригинал на испански език на <http://www.prensa-latina.cu/Dossiers/LineamientosVICongresoPCC.pdf>.

²⁹ Интересен е фактът, че поне според информация в кубинските официозни *Насоките* са разработени в течение на немалък период от време и се представят като резултат от широк публичен дебат. Наистина през есента на 2010 г. *Насоките* под формата на първоначален проект се разпространяват масово от медиите, обсъждат се в първичните партийни организации и в т. нар. масови организации, становища по тях изказват и представители на академичните и други обществени среди. Нещо повече, *Насоките* са разпространени и извън пределите на Куба. В изпълнение на целта за международно научно консултиране на проектодокумента на някои водещи кубински икономисти се разрешава участието в международни научни форуми с цел дискусия на промените, заложили в проектодокумента за промени в социалистическата система, и евентуалните ефекти от тях. През 2011 г. водещи изследователи от Института за изследване на кубинската икономика, локализиран в Хавана, посещават т. нар. *The Bildner Center at City University of New York* в рамките на семинари по проект на Центъра за изучаване на промените в политиката, икономиката, културата и социалната сфера на Острова, реализиращ се от 1997 г. Факт, който може да бъде интерпретиран (и не само) в полза на необходимостта от получаване на международни консултации и признание на промените на социалистическата система.

³⁰ Дванайсетте части, които отразяват основните сфери, обекти на актуализирането, са: 1) Модел на икономическо управление (Modelo de gestión económica), 2) Макроикономическа политика (Políticas macroeconómicas), 3) Външноикономическа политика (Política económica externa), 4) Инвестиционна политика (Política inversionista), 5) Политика за науката, технологиите и иновациите (Política de ciencia, tecnología e innovación), 6) Социална политика (Política social), 7) Агроиндустриална политика (Política Agroindustrial), 8) Индустриална политика и енергетика (Política industrial y energética), 9) Политика за туризма (Política para el turismo), 10) Политика за транспорта (Política para el transporte), 11) Политика за строителството, жилищния фонд и водните ресурси (Política para las construcciones, viviendas y recursos hidráulicos), 12) Търговска политика (Política para el comercio).

Всъщност трудно можем да говорим за драстична промяна, защото тези мерки на практика вече са били в Куба под формата на експеримент през 80-те, а впоследствие са институционализирани в края на 90-те в рамките на ПОП. *Насоките* не визират и никакви промени, свързани с промяна на собственост. Неслучайно през 2013 г. председателят на комисията, отговорна за въвеждане на *Насоките*, споменава, че политиката на актуализация „не предвижда трансформиране на собствеността, а модернизиране на управлението“ в държавните предприятия (цит. по Mesa-Lago 2014: 48). Модернизиране на управлението е предвидено и в аграрния сектор. От 2012 г. частни производители и земеделски кооперативи получават правото да ползват необработваема земеделска площ в размер до 67 ха, но под наем за срок от 10 до 15 години. Всъщност някои промени през последните 3 години могат да бъдат използвани в подкрепа на тезата за появата на една нова тенденция за централизация на държавните предприятия. През 2013 г. в страната се създават 11 висши организации за управление на предприятията (Organizaciones Superiores de Dirección Empresarial), които по същество представляват холдинги, обединяващи няколко държавни предприятия от един и същ икономически сектор. Според Гóмес (Gómez 2014: 37) тези организации представляват „основни производствени единици“, които на практика абсорбират всички налични ресурси в даден икономически сектор.

Макар все още да липсват данни, доколко тези структури могат да допринесат за повишаване на ефективността и производителността, те твърде много наподобяват „преторианските предприятия“, описани в предходната част от анализа, и поставят под въпрос възможностите за децентрализирано взимане на решения. Отново през 2013 г. в страната е разрешено създаването на недържавни кооперативи, но с изричното одобрение от страна на Съвета на министрите на Куба. В средата на 2015 г. са създадени близо 400 кооператива, опериращи в столицата Хавана, но в сектори, които никога не са били определени като стратегически и носещи висока добавена стойност в икономиката на страната, а именно в сферите на ресторантьорството (включително кафетерии) и услугите, предлагани в козметични салони и бръснарници (Feinberg 2016).

Вторият аспект предполага актуализации в системите на заетост и заплащане на труда и възможностите за частна стопанска инициатива. Няколко месеца преди публикуването на *Насоките* в своя реч, изнесена по време на Петата сесия на Народното събрание през 2010 г., Раул Кастро заявява, че цел на новия етап на социалистическата революция ще бъде премахването на патерналистичните подходи, които демотивират работниците, и веднъж завинаги ще бъде заличена представата за Куба като страна, в която хората могат да живеят, без да работят. По този начин, продължава Кастро, се очаква значително намаляване на непродуктивните разходи, свързани с равното заплащане, и съответно увеличаване на производителността на труда, подобряване

на дисциплината и мотивацията за труд³¹. *Насоките* институционализират и необходимостта от драстично съкращаване на държавни служители във всички сфери на икономиката и реструктуриране на заетостта. В същата своя реч Раул Кастро съобщава, че стремежът на правителството е през първото шестмесечие на 2011 г. да бъдат съкратени 500 000 държавни служители, или близо 10% от трудоспособното население Той подчертава и стратегическата цел, стояща зад тази реформа, а именно насърчаването на освободената работна сила да започне да работи за себе си. Очакваният резултат е в разширяване на частния сектор в страната. Както вече бе илюстрирано по-горе, в съответствие с ПОП бонусна схема и принципът „Повече работа – по-високо заплащане“ са въведени в страната още през 90-те. Промените по отношение на значението и ролята на частната инициатива в контекста на кубинската социалистическата система също следват стратегията на реабилитиране на вече провеждани реформи, но и на запазване на статуквото. Според новата икономическа политика държавното социалистическо предприятие продължава да бъде основна форма на националната икономика. Насоките обаче изрично акцентират върху факта, че държавата трябва да признава и насърчава функционирането и на други, недържавни форми на икономическа активност. В своя реч пред Народното събрание Раул Кастро подчертава, че „социализмът е неотменим“, но Куба не бива да игнорира опита на други страни, включително и от „позитивния опит на капитализма“. Той недвусмислено дава пример за подобен позитивен опит, а именно „упражняването на труд като частна практика“. Същевременно изрично е отбелязано, че в новите недържавни форми на икономическа дейност няма да бъде позволено концентрирането на собственост в юридически или физически лица. Според дефиницията, дадена в *Насоките*, *разширяването на възможностите за упражняване на самостоятелна заетост в качеството ѝ на алтернатива за постигане на по-голяма заетост има за цел увеличаване на предлагането на стоки и услуги в страната* (курсивът мой, С.С.).

Не на последно място, предвид драстичното съкращаване на държавната администрация *разширяването* цели и да компенсира освободените държавни служители посредством разширяване на възможностите за частна инициатива. Всъщност по отношение на политиката спрямо системата на заетост именно *разширяване* е ключово понятие, тъй като самонаетостта е институционализирана в страната още в края на 70-те години. Ако можем да говорим за нещо *ново*, то това са две неща. Първо, списъкът с дейности, които могат да се упражняват под формата на самонаетост, е разширен от 158 (фиксиран през 1993 г.) на 181³². Втората промяна е, че новите регулации дават възможност за

³¹ Речта на Раул Кастро пред Народното събрание на Куба на 18.XII.2010 г. е публикувана на български език в сп. „Понеделник“, 2011, Кн. 1/2, с. 22–34.

³² Списъкът с дейности, които могат да се извършват извън държавния сектор, е институционализиран с Резолюция № 32 от 7.X.2010 г. от Министерството на труда

наемане на работна сила в допълнение към семейните помощници. Именно разширяването на възможностите за частен бизнес е често интерпретирано в публичното пространство (и най-вече от масмедииите) като начало на съществена промяна в рамките на кубинския социалистически модел. Резултатите през първите години от изпълнение на актуализирания модел обаче разкриват една по-различна картина. *Насоките* привличат вниманието с уточнението, че управлението на недържавните икономически дейности ще следва принципа на планирането, а не на пазара. Факт, който може да бъде интерпретиран по посока на хипотезата, че актуализацията ще бъде строго контролирана и регламентирана и възможностите за насърчаване на заетостта и на свободен предприемачески дух са все още силно ограничени. В подкрепа на подобна хипотеза е съдържанието на самия списък, включващ дейности, които са били упражнявали до момента легално (със съответно разрешение) или които са били в сферата на втората икономика. Примери за дейности, които могат да се упражняват под формата на самонаетост, са таксиметров шофьор, фризьор, водопроводчик, бръснар, дърводелец, продавач на книги, мултар, пони водач за деца, клоун, фокусник, аранжор на цветя, детегледачка, кормчия на ферибот и т.н. Прави впечатление, че от актуализирания списък липсват професии и дейности, свързани с водещите за Куба икономически сектори и дейности (например нефтохимическата, никелова, селско стопанство, туризъм и т.н.), които ще продължат да бъдат управлявани съгласно принципите на централизираното планиране.

Така, разгледана в своята цялост, актуализираната политика просто разширява вече съществуващия частен сектор в рамките на двуполюсната икономическа система на държавен монопол *от горе* и ограничен пазар за дребно предприемачество *от долу*. Настина, на пръв поглед данните за динамиката на развитие на самонаетостта са повече от оптимистични по отношение на динамиката на съотношението план–пазар. Например изследване на Алехандро и Вилануева (Alejandro and Villanueva 2012) показва, че от края на октомври 2010 г. до април 2011 г. са издадени 221 839 нови разрешителни за упражняване на частна дейност. Интересен е фактът, че от 221 839 разрешителни 68% са на лица, които са били незаети до момента, а 18% – на освободени от държавния сектор. Тези данни подкрепят по-горе изказаната хипотеза, че новата политика декриминализира немалка част от дейностите, извършвани до момента в сферата на втората икономика. Според Петерс (Peters 2012) голяма част от новите предприемачи излиза именно от редиците на черния пазар. Според изследването на Алехандро и Вилануева в началото на 2012 г. броят на разрешителните за упражняване на частна предприемаческа дейност (са-

и социалната сигурност (Ministerio de Trabajo y Seguridad Social). Резолюцията е публикувана в кубинския „Държавен вестник“ (Gazeta Oficial de la Republica de Cuba) № 029 от 8.X.2010 г. и е достъпна на <http://www.juventudrebeldede.cu/file/pdf/suplementos/gaceta-oficial-nro-12-2010.pdf>.

монаети лица) е възлизал на 380 хиляди. Според Националния статистически институт на Куба в края на 2014 г. техният брой достига 499 хиляди (Anuario Estadístico de Cuba 2015:11).

Въпреки данните, показващи динамика по отношение на разширяването на възможностите за частна инициатива, възможностите за развитие на предприемачество и абсорбиране на освобождаваната от държавния сектор работна сила са силно дискуссионни. Причина за това са ограничения, които затварят частните дейности предимно в сферата на услугите и нискоквалифицирания труд. Макар през 2013 г. списъкът с допустими дейности да е разширен на 201, то възможности за самонаетост от страна на висококвалифицирана работна сила (юристи, лекари, архитекти, инженери, специалисти в областта на биотехнологиите и др.) и особено на такава, която би могла да добавя стойност в кубинската икономика, липсват. Това са факти, които поставят под въпрос намеренията на новата политика да насърчи възможности освен за дребното, но и за средното и едрото предприемачество и акумулиране на икономически ресурси, особено стратегически, сред не-елита. Все още липсват достатъчно данни в покрепа на сценарий, в който на Острова на свободата икономическата свобода започва да се превръща в ценност.

Заклучение

Анализът на социално-икономическите трансформации в Куба и особено онези, настъпили от 2011 г. насам в контекста на новата политика за актуализация, са предизвикателство за всеки изследовател. Основната трудност произтича от факта, че резултатите от тази политика все още не са достатъчно видими, а нормативната рамка за нейното изпълнение (резолуции, стратегически документи и закони) непрекъснато е променяна. Същевременно анализът на институционалните промени в релациите *план–пазар* и *идеализъм–прагматизъм* очертава един специфичен трансформационен контекст, в който *новата* (от 2011 г.) социална реалност се конструира със *стари* (отпреди актуализацията) методи в защита на *стари* властови интереси. Това е контекст, който показва, че дори социализмът в Куба да бъде *отменен*, то съществува реална тенденция към повторно установяване на политически и икономически модел за контрол *от горе надолу*, в който военният елит от офицери мениджъри, развил се извън рамките на доминиращата (идеалистичната) идеология, ще продължи да играе значима, ако не и основна роля в бъдещото развитие на страната.

ЛИТЕРАТУРА

- Корнай, Я. Социалистическата система: политическа икономия на комунизма. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1996.
- Рамоне, И. Сто часа с Фидел. Разговори с Игнасио Рамоне. София: Монд дипломатик, 2010.
- Мизес, Л. фон. Антикапиталистическото мислене. София: Сиела, 2008.
- Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите. София: Обсидиан, 2009.
- Andrain, C.F. 1987. *Political Change in the Third World*. Winchester, MA: Allen and Unwin Inc.
- Alejandro, P.V. and Villanueva, O. 2012) „Relanzamiento del cuentapropismo en medio del ajuste estructural. Centro de Estudios de la Economía Cubana“ (презентацията изнесена на „Seminar on Prospects for Cuba’s Economy“ в е Bildner Center, City University of New York, 21 май, 2012).
- Álvarez, J. 2004. *Cuba’s agricultural Sector*. Florida, Gainesville: University Press of Florida.
- Amuchastegui, D. 1999. „Cuba’s Armed Forces: Power and Reforms“. *Cuba in Transition*. Vol. 9. Papers and Proceedings of the Eighth Annual Meeting of the Association for the Study of the Cuban Economy (ASCE), Coral Gables, Florida, August 12–14.
- Amuchastegui, D. 2000. „FAR: Mastering Reforms“. *Cuba in Transition*. Vol. 10. Papers and Proceedings of the Eighth Annual Meeting of the Association for the Study of the Cuban Economy (ASCE), Coral Gables, Florida.
- Collier, D. 1979. „Overview of the bureaucratic-authoritarian model“. D. Collier (Ed) *The new authoritarianism in Latin America*. Princeton: Princeton University Press. pp. 19–32. *Constitucion de la Republica de Cuba*: <http://www.cuba.cu/gobierno/cuba.htm>
- Dam, Dang Duc. 1997. *Vietnam’s Macro-economy and Types of Enterprises: The current position and future prospects*. Hanoi: The Gioi Publishers.
- Diaz-Briquets, S. and Pérez-López, J. 2000. *Conquering Nature: The Environmental Legacy of Socialism in Cuba*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press, pp. 85–90.
- Dominguez, J.I. 1979 „The Armed Forces and Foreign Relations“. C. Blasier and C. Mesa-Lago (Eds) *Cuba in the World*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press, pp. 53–87.
- English, A. J. 1984. „The Cuban Revolutionary Armed Forces“. *Jane’s Defence Weekly*, 30 June 1984.
- English, A. J. 1993. „The Cuban Armed Forces – A Revised Order of Battle“, *Jane’s Intelligence Review*, June 1993.
- Espinosa, J. C. 1995. „Markets Redux: The Politics of Farmers’ Markets in Cuba“. *Cuba in Transition*. Vol. 5, pp. 51–73.
- Fernandez, J.A. and Fernandez-Stembridge. 2007. *China’s State-Owned Enterprise Reform*. London and New York: Routledge.
- Gábor, I. R. 1979. The Second (secondary) economy. *Acta Deconomica*, Vol. 22, No. 34, pp. 291–31.
- Gábor, I. R. 1985. The Major Domains of the Second Economy. In: P. Galasy and Gy. Sziraczki (eds.). *Labour Market and Social Economy in Hungary*. Frankfurt and New York, pp. 133–179.
- Grossman, G. (ed.) 1988. *Studies in the Second Economy of Communist Countries*. Berkeley: University of California Press.

- Gómez, R.A. 2014. „Economic Transformations and Institutional Changes in Cuba“. In: R. Feinberg & T. Piccone, (Eds), *Cuba's Economic Change in Comparative Perspective.. Latin American Initiative*, pp. 29–47.
- González, N. 2008. *El mercado libre de alimentos agropecuarios en 2008*. Centro de Estudios de la Economía Cubana. Boletín Cuatrimestral.
- González, E. 1979. „Institutionalization, Political Elites and Foreign Policies“. C. Blasier & C. Mesa-Lago (Eds), *Cuba in the World*. (Eds. Pittsburg: University of Pittsburg Press, pp. 3–37.
- González-Corzo, M.A. 2013. „Cuba's Agricultural Transformations: Moving towards Market Socialism?“. Mauricio A. Font, & C. Riobo (Eds), *Handbook of Contemporary Cuba: Economy, Politics, Civil Society, and Globalization*. , Paradigm Press.
- Jatar-Haussmann, A. J. 1996. „Through the cracks of socialism: the emerging private sector in Cuba“. *Cuba in Transition* (Washington DC). Vol. 6.
- Henken, T. 2008. „Vale Todo. In Cuba's Paladares, Everything is Prohibited but Anything Goes“. *A Contemporary Cuba Reader*. Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc. pp: 166–77.
- Hoffmann, B. 2010). „Cuba: On the Way to Market Socialism?“. GIGA Focus. Number 5. German Institute of Global and Area Studies.
- Index of Economic Freedom 2012. The Heritage Foundation: <http://www.heritage.org/index/p> последно посетен на 5 октомври 2012 година.
- Kubicek, P. (1996). „Variations on a Corporatist Theme: Interest Associations in Post-Soviet Ukraine and Russia“. *Europe-Asia Studies*, Vol. 48, No. 1 (Jan., 1996), pp. 27–46.
- Lineamientos de la Política Económica y Social del Partido y la Revolución, <http://www.prensa-latina.cu/Dossiers/LineamientosVICongresoPCC.pdf>, последно посетени на 23 август 2011 година.
- Li, Y., Sun, Y., Liu, Y. 2006. „An empirical study of SOEs' market orientation in Traditional China“. *Asian Pacific Journal of Management*, Vol. 23, pp. 93–113.
- Llonch, J., Rialp, A. and Rialp, J. 2011. „Marketing Capabilities, Enterprise Optimization Programs and Performance in Early Transitional Economies: The Case of the Cuban SOEs“. *Transformations in Business and Economics*. Vol. 10, pp. 45–71.
- Mac Ewan, A. (1981). *Revolution and Economic Development in Cuba*. Macmillan. pp. 39–41.
- Mao Xianglin. 2007. *Cuban Reform and Economic Opening: Retrospective and Assessment. Latin American Perspective*. London: SAGE.
- Mesa-Lago, C. 1998. „Assessing Economic and Social performance in the Cuban Transition of the 1990s“. *World Development*. 26(5), pp. 857–76.
- Mesa-Lago, C. 2000. *Market, Socialist and Mixed Economies: Comparative Policy and Performance—Chile, Cuba and Costa Rica*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mesa-Lago, C. 2003. „The Legacies of Socialism: Some Issues for Cuba's Transition“. *Cuba in Transition*. ASCE, pp. 302–14.
- Mesa-Lago, C. 2014. „Institutional Changes of Cuba's Economic-Social Reforms: State and Market Roles, Progress, Hurdles, Comparisons, Monitoring and Effects“. R. Feinberg and T. Piccone (Eds). *Cuba's Economic Change in Comparative Perspective. Latin American Initiative*, pp. 48–68.
- Morris, J. 1989. *The Cuban Military under Castro*. Research Institute for Cuban Studies.
- Moore, S. and Wen, J. 2006. „Reform of state owned enterprises and challenges in China“. *Journal of Technology Management in China*. 1(3), pp. 279–91.

- Nghiem, Tran Quang and Nguyen Ngoc Tuan. 1995. *Renovating Price Policies and Price Management Mechanisms in Transition towards a Market Economy in Vietnam – Assistance Program on Reform of Finance and Monetary Policies for Vietnam*. The Sasakawa Peace Foundation.
- Anuario Estadístico de Cuba 2015. Oficina Nacional de Estadística e Información. Capítulo 7: Empleo y Salarios.
- Pérez-López, Jorge F. 1995. *Cuba's Second Economy: From Behind the Scenes to Center Stage*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Peters, P. 2001. „State Enterprise Reform in Cuba: An Early Snapshot“. Lexington Institute.
- Peters, P. 2012. „Cuba's Entrepreneurs: Foundation of a New Private Sector“. Lexington Institute, July 2012, p. 7.
- Rosenberg, J. 1992. „Cuba's Free Market Experiment: Los mercados libres campesinos, 1980–1986“. *Latin American Research Review* 27 (3): 51–89.
- Scarpaci, J. L. 1995. „The Emerging Food and Paladar Market in Havana“. In: J. Pérez-López (Ed.) *Cuba in Transition*. Washington, D.C.: Association for the Study of the Cuban Economy, pp. 74–84.
- Song, L. and Yao, Y. 2006. „Impact and significance of state-owned enterprise restructuring“. *The China Journal*, pp. 35–65.
- Togores, V and García, A. 2004. „Consumption, Markets and Market Duality in Cuba“. J. Domínguez, et al. (Eds). *The Cuban Economy at the Start at the 21st Century*. Harvard: Harvard University Press, pp. 245–96.
- Travieso-Díaz M. F. 2001. *Cuba's Perfeccionamiento Empresarial Law: A Srep Towards Privatization?* Shaw Pittman LLP.
- Mizes, L. von 1985. *Liberalism. The Classical Tradition*. The Foundation for Economic Education, Inc.: Cobden Press.
- Wiarda, H. L. 1997. *Corporatism and Comparative Politics. The other Great „Ism“*. M.E.Sharpe Inc.

„А СЕГА НАКЪДЕ? ТРАЕКТОРИИ НА ПРОМЯНА В КУБИНСКИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ МОДЕЛ“

РЕЦЕНЗИЯ ЗА СТАТИЯТА НА СВЕТЛА СТОЕВА

ПЕТЯ СЛАВОВА

Статията на Светла Стоева е в някакъв смисъл просветителска, ако я разгледаме в контекста на съществуващия „национален щанд“ на социологическа литература, от една страна, и в контекста на европейските изследвания, ситуиращи се в рубриката „Социология на социализма и на постсоциалистическите трансформации“. Причината да я определя по този начин е проблемът, който изследва д-р Стоева: социално-икономическите и политическите трансформации в Куба. Доколкото ми е известно, в локалната ни книжнина липсват анализи за ситуацията в тази страна – част от бившия Съветски блок. Куба също така почти отсъства от литературата, посветена на постсъветските и постсоциалистическите трансформации, фокусирани предимно върху евразийското пространство.

Статията не се вписва напълно в класическия за социологическа статия жанр, тъй като по-скоро си поставя за цел да заеме позиция относно бъдещото развитие на Куба, отколкото да анализира в дълбочина как се е стигнало до ситуацията, в която се намира икономиката на страната днес. В този смисъл бих я определила като статия на границата между *policy analyses/ paper* и социологическа статия. В подкрепа на това определение бих посочила начина, по който авторът сам определя целта си: *Основната цел на статията е да проблематизира хипотезата за установяването на държавен корпоратизъм като **вероятна траектория** (курсивът мой, П.С.) за развитие на страната.*

Съобразно с поставената цел статията е структурирана в две части, като първата е разделена на множество подчасти и практически представлява основата, „сърцето“ на цялата статия. В тази част д-р Стоева:

1. Представя съществуващия в литературата дебат относно пътищата за развитие на Куба, или както тя го нарича, дебата между *идеалистите* (фиделистите) и *прагматиците* (раулистите). Става ясно, че дебатът не е просто идеологически, а има пряко отражение в управленската структура и в икономиката на страната, тъй като „под прикритието“ на „прагматичния дискурс“ на раулистите се оформя една специална за Централна и Латинска Америка, в т.ч. и за Куба, професионална и властова прослойка – т. нар. от автора военен елит. Същевременно обаче никъде не се проблематизира как личните връзки на „братство“, обвързващи двамата лидери протагонисти Фидел и Раул влияят върху структурирането на този дебат. Не се проблематизира и начинът, по

който Фидел Кастро упражнява едноличната си власт и допуска формирането на явна опозиция в армията, на която самият той е главнокомандващ – *Comandante* (по едноименния филм на Оливър Стоун). Не е ли самият Фидел част от този военен елит, който оглавява, и не трябва ли да се говори за военни елити, които се противопоставят помежду си, а не за военен елит? И не е ли всъщност този дебат донякъде „фалшив“, т.е. не-дебат, а идеология, доколкото пропазарните реформи, контролирани от военните елити, носят средства за съществуването на режима на Фидел?

2. Показва неравната и нееднозначна траекторията на непрекъснато „люшкане“ между пропазарни реформи и стремежа за тяхното обуздаване върху примерите на частните ресторанти, на земеделските пазари, на държавните предприятия и т.н. Зад разказа на тази траектория върви и втори разказ и той е свързан с еманципацията на т. нар. военен елит и формирането му едновременно като автор и изпълнител на реформите. Но отново, елитът е представен като единен и монолитен, при това „играещ“ в опозиция на Фидел Кастро, без да се проблематизират взаимните изгоди и загуби между двете страни. В допълнение, на места не става съвсем ясно кое всъщност се опитва да обуздае режимът – пропазарните реформи или втората икономика, породена от икономиката на хроничния дефицит. Разликата между двете може да бъде още по-добре експлицирана (особено с. 79: *Немалка част от ресторантите се включва в различни производствени и дистрибуторски мрежи, опериращи в рамките на втората икономика, която предоставя дефицитни, но търсени от чуждестранните туристи продукти. (...) Експанзията на дистрибуторските мрежи се разраства до такава степен, че няколко години по-късно, на 8 юни 1995 г., е приета още една резолюция към закона, която отново предефинира условията за функциониране на частните ресторанти.*) Кое се опитва да регламентира режимът – втората икономика или пропазарните мерки? В тази част от статията – която е и емпирична илюстрация на защитаваната теза, че военният елит е субектът, който реално упражнява власт и чието поведение и интереси ще предопределят бъдещето на Куба – липсва яснота относно източниците на данни, на които се базира авторът. Ясно е заявено само, че статията представлява вторичен анализ на данни и се базира на проведени изследвания от други автори; макар че невинаги е ясен статутът на техните изследвания. Същевременно на няколко места в статията се промъкват термините „респондент“ (бел. под линия 13), „собствено проучване“ (с. 85, бел. под линия 26) и „наблюдател“ (с. 66), което оставя усещането за проведена самостоятелна емпирична работа, която не е експлицирана.

В статията липсва „методологическа секция“. В тази връзка бих препоръчала обособяване на параграф във въведението, където да бъдат представени с техния жанр и изследователски характеристики основните източници, на които се основава вторичният анализ (анализ на историографията), както и първичните източници на информация, използвани от автора. Втора-

та част на статията е всъщност прелюдия към песимистичното заключение за опасността от нова военно-икономическа диктатура в Куба, която се подготвя чрез реформите, започнали в Куба, след като Фидел Кастро се оттегля официално от властта (2008 г.) и особено след публикуването на официалния документ *Насоки*, оповестяващ съдържанието на реформата (2011 г.). Става ясно, че се цели реформа, която „не отменя социализма“, нито „плана“, а реформа, която, както Светла посочва, *просто разширява вече съществуващия частен сектор в рамките на двуполусната икономическа система на държавен монопол от горе и ограничен пазар за дребно предприемачество от долу* (с. 18). Много е рано да се анализират в детайл плодовете на тази реформа. Ясно е обаче, че военният елит се е трансформирал в икономически и има водеща роля в съвременна Куба.

В заключение, препоръчвам публикуването на статията в годишника след стилистична редакция на текста, изчистване на някои фактологични неточности и добавяне на методологическа секция.

ОТГОВОР НА РЕЦЕНЗИЯТА НА ПЕТЯ СЛОВОВА

СВЕТЛА СТОЕВА

В рецензията на гл. ас. д-р Петя Славова откривам няколко съществени бележки. Две от тях, свързани с обособяването на методологическа секция и изясняване на статута на полето, наречено *Cuban studies*, са отразени при редакцията на статията. По останалите бележки бих желала да взема отношение по-детайлно.

Д-р Славова привлича вниманието върху липсата на анализ на начина, по който т. нар. от нея *лични връзки на братство, обвързващи двамата Кастро*, влияят върху структурирането на дебата за бъдещото развитие на Куба. Подобен анализ би бил безспорно информативен, но в статията подобна цел не се визира. Причина за това е фактът, че върху структурирането на *борбата на идеи* относно *архитектурата* на кубинския социализъм влияят не въпросните връзки на братство, колкото различният тип лидерство, характерен за двамата Кастро, властовите им позиции, както и различните политически и икономически интереси, които те преследват, както се посочва в статията. Едновременно с това изясняването на този въпрос е важно поради най-малко три причини, а именно: 1) От една страна, липсата на достатъчно знание в българските академични среди относно трансформациите в кубинското общество, и 2) От друга – стремежа за по-дълбочинен анализ на процесите в Куба, правещи възможна хипотезата за установяване на държавен корпоратизъм като вероятна траектория за развитие на страната. Макар анализът на влиянието (или липсата на такова) на въпросните връзки върху формирането на двете елитарни групи – раулисти и фиделисти – да е своеобразно отдалечаване от основната цел на статията, той ще предостави отговор на друга конструктивна критика, а именно тази за липсата на проблематизиране на това, защо и как Фидел Кастро допуска формирането на, Славова я нарича „опозиция“, аз бих я определила по-скоро като фракция или лоби в смисъла на Корнай (1996: 61) в кубинската социалистическа система. Не на последно място, 3) Подобен анализ ще добави още яснота върху (ако използвам терминологията на Корнай) анатомията на кубинския социализъм, върху появата на военния елит като носител на един своеобразен *пазарен дух* и защо е по-удачно да се говори за военен елит в единствено число, каквато критика д-р Славова отправя. Отговора на тези критики разделям на две основни части, дискутиращи „силите на сцепление“ и „разцепление“ между двамата „протагонисти“ Кастро, както Славова ги нарича.

За разлика от Фидел Кастро и Ернесто Че Гевара, с които кубинската революция и кубинският модел на социализъм най-често се свързват, да не кажа, персонифицират, ролята на Раул Кастро в развитието на страната след 1959 г. се превръща в обект на публични дискусии и академични анализи едва през последните двадесетина години, най-вече в опит за обяснение на влиянието на въоръжените сили и на офицерите мениджъри в политическото и икономическото развитие на страната.

Съществува значима разлика между кинодокументалистиката и реални исторически факти. Макар едноименният документален филм на американския режисьор О. Стоун да носи заглавието *El Comandante* и да визира фигурата на Фидел Кастро, то на практика с названието Командир са били удостоени и Раул Кастро, и Ернесто Че Гевара, и редица други кубински революционери в периода 1956–1959 г. Много е спорно определянето на Фидел като главен военнокомандващ поради факта, че преди 1959 г. военните действия на революционното съпротивително движение са предвождани едновременно и от Фидел (главнокомандващ т. нар. Западен фронт), и от Раул (главнокомандващ т. нар. Източен фронт). Впрочем в периода 1959–1976 г. Фидел изпълнява длъжността министър-председател (но не и президент и съответно главнокомандващ) на Куба, когато в действителност започва *борбата на идеи* относно варианта на социализъм в Куба и се оформят елитарните групи на раулистите и фиделистите. Непосредствено след Триумфа на революцията през 1959 г. Раул заема поста министър на въоръжените сили на Куба и остава такъв близо петдесет години, до избирането му за президент през 2008 г. Макар Раул да не притежава харизмата на *el líder máximo* (Фидел), той е един от безспорните лидери и герои на кубинската революция. Именно това, а не *семейната клановост* легитимира и неговото участие в управлението на страната след 1959 г. След Триумфа на революцията немалка част от революционерите, участвали в предвождания от Фидел Западен фронт, заемат ръководни позиции предимно в партията и различни държавни структури, докато тези, участвали в Източния фронт и предвождани от Раул, заемат високи ръководни позиции предимно в армията и в някои държавни структури, които впоследствие преминават под ръководство на въоръжените сили (Gonzalez 1988: 499). В този смисъл още преди 1959 г. двамата Кастро си осигуряват предаността на революционерите от двата фронта на бунтовническата армия, които предвождат, и която преданост впоследствие „конвертират“ в рамките на двете фундаментални институции, начело на които застават (както ще бъде дискутирано и по-нататък този текст): партията и армията. Така групата на фиделистите се оформя от бивши бунтовници революционери, превърнати във висши партийни функционери, а тази на раулистите – отново от бивши революционери, но превърнати във висши военни кадри.

Отвъд *братството по рождение* и *братството по оръжие* съществува и друга „сила на сцепление“ между двамата протагонисти, показваща тяхното взаимно влияние върху развитието на Куба след 1959 г. Макар и архитект на голяма част от пропазарните експерименти в Куба след 1959 г., Раул никога не е бил (или поне такива данни не бяха открити) в опозиция на идеята, че Куба трябва да следва социалистически модел на развитие. Потвърждение на това са както *Насоките за актуализация*, приети през 2011 г. (когато Раул вече е поел управлението на страната), в които изрично се посочва, че актуализацията ще бъде строго регламентирана и контролирана от партията, така и редица речи на Раул, в които той твърди, че социализмът в Куба остава „неотменим“. *Идеологическото братство* е видимо и във властовите позиции на двамата Кастро в партията и други държавни структури. Първо, изпълнявайки длъжностите първи (Фидел) и втори (Раул) секретар на Централния комитет на Кубинската комунистическа партия (ККП) от нейното основаване през 1965 г., и, второ, на председател (Фидел) и първи зам.-председател (Раул) на Държавния съвет и на Съвета на министрите на Куба, и двамата Кастро са в позиция да влияят върху взимането на решения в различни административни и политически органи. За разлика от Фидел обаче Раул ръководи армията в качеството си на министър на кубинските въоръжени сили от 1959 г. и в този смисъл е в позиция да мобилизира военните както в партията и нейните структури, така и вън от нея. Макар Фидел да заема длъжността президент на Куба от 1976 г., пост, който му дава статута на главнокомандващ, то неговото влияние върху въоръжените сили намалява още през 1959 г. поради необходимостта от фокусиране на усилията му върху изграждане на новото политическо и икономическо устройство на Куба, в частност легитимиране на идеологическата манта на кубинската революция като социалистическа и на фундаментална институция във властовата структура на социалистическата система – комунистическата партия (Жорнай 1996: 341). Как по-конкретно се случва това дисперсиране на властта на двамата Кастро?

„Сили на разцепление“

Непосредствено след официалното встъпване на власт през 2008 г. Раул освободи от длъжност няколко знакови министри, смятани за близки до Фидел, сред тях и спряганя в масмедииите, а и в различни политически анализи като вероятен наследник на Фидел, назначавайки на тяхно място изявени военни кадри. Бяха направени и промени в състава на Политбюро и Съвета на министрите в полза на числената доминация на военните пред висшите партийни функционери. Отвъд тази радикална промяна (замяната на фиделисти с раулисти) няколко исторически факта и свързаните с тях политически и икономически процеси в развитието на Куба от 1959 г. насам обуславят дисперси-

рането на властта на двамата Кастро: съответно в партията и в армията. Тези факти и процеси са важни и с оглед разбиране на траекторията на промени в Куба, нарастване влиянието на армията и възхода на военния елит в страната.

- *Трансформация към социализъм: още веднъж за идеологията на кубинската революция*

Недостатъчно познат, а и анализиран е фактът, че първоначално кубинската революция, започнала през 1953 г. и достигнала своя триумф на 1 януари 1959 г. с падането от власт на тогавашния президент на Куба, не е била прокламирана (нищо от Фидел, нищо от останалите *comandantes*) като социалистическа. Всъщност голямата дилема, появила се непосредствено след свалянето на авторитарния режим на Ф. Батиста през 1959 г., е била именно по отношение на идеологическата манта на революцията, която да зададе посоката на бъдещото политическо и икономическо развитие на страната. Първоначално тази манта е била обрисувана от Фидел като отстояваща принципите на хуманизма и демокрацията, защитавани от Движението „26 юли“, и като *отричаща диктатурата на човек, на класа и класовата олигархия* (курсивът мой, С.С.) (цит. по Амаго 1987: 13–36). В други свои изказвания през периода 1959–1961 г. Фидел споменава, че революцията води своето начало от войните за независимост на Куба през 1868–1902 г. и че той самият е повлиян от идеите на апостола на кубинската независимост Хосе Марти (Hennessy 2009: 12–25). Макар след 1959 г. Фидел да твърди в редица свои речи, че винаги е бил комунист, той обявява социалистическия характер на революцията на 16 април 1961 г. В известна степен предефинирането на идейната основа на кубинската революция може да бъде мислено като пореден опит за извоюване на независимост (както политическа, така и икономическа) на страната от външни влияния. Големият парадокс в тази своеобразна трансформация на революционния патос е попадането в друг тип зависимост. Новата идейна основа поставя началото на партньорство с тогавашния Съветски съюз, а по-късно – и с други страни от СИВ, оказало огромно влияние върху развитието на Куба до края на 80-те години, когато разпадането на социалистическия блок в Централна и Източна Европа изправя страната пред тотален колапс и търсене на варианти за излизане от кризата, както се споменава в статията. Това, което е важно с оглед трансформацията към социализъм и връзката на този процес с дисперсирането на властта на двамата Кастро, е, че непосредствено след обявяването на социалистическия характер на революцията в Куба започва т. нар. борба на идеи относно варианта на социализъм, който кубинското общество трябва да следва, описана накратко в статията. Обгръщането на революцията в социалистическа манта се оказва промяна, която трябва да бъде легитимирана и институционализирана. Нужен е консенсус относно идеологическата основа, която да легитимира новата власт и да противостои на някои признаци на

съпротива срещу нея (например масовите емигрантски вълни от Куба към САЩ и някои латиноамерикански държави в периода 1959–1962 г.). Първоначално такъв консенсус не е постигнат, за което свидетелства и борбата на идеи (наричан в научната литература по темата и „големият дебат“). Борбата се води между две основни фракции. Про-идеалистичната фракция, предвождана от Ернесто Че Гевара (по онова време министър на индустрията и директор на Централната банка на Куба), отстоява идеята за една радикална форма на социализъм, при която трансформирането на колективното съзнание на масите може да се постигне единствено посредством създаването на субективни, нематериални условия, в които доброволният труд, моралът, солидарността и патриотизмът заменят изцяло алчността, личния интерес и влиянието на каквито и да било пазарни елементи и материални стимули в обществото (Yaffe 2009; Henken et al. 2013). Тази идеалистична визия среща съпротива сред някои от по-прагматично настроените членове на новата власт, които отстояват идеята, че преди да се изгради социалистическото съзнание, е необходимо създаването на подходящи материални условия за това посредством установяването на пазарен тип социализъм като преходна обществена система по пътя към комунизма (ibid). Макар първоначално Фидел да не взема страна в дебата върху алтернативните модели на социализъм, последвалите институционални промени показват, че той подкрепя идеалистичната версия, предложена от Че. Много от последвалите промени в Куба, свързани с процесите на национализация и колективизация на средствата за производство, са в подкрепа на тази теза. Споделяйки идеята на Гевара, че за изграждането на социалистическо съзнание са нужни подходящи инструменти, през 1961 г. Кастро обединява няколко политически организации, сред които Народната социалистическа партия и ръководеното от него Движението „26 юли“, създавайки т. нар. Обединена партия на кубинската социалистическа революция, която през 1965 г. е преименувана на Кубинска комунистическа партия. През 1968 г. са създадени и първите масови организации като инструменти за трансформиране на съзнанието на масите и интернализирание на социалистическите ценности. През 1976 г. е направена промяна в конституцията на Куба, която институционализира ККП като „ръководна сила на държавата и обществото“, а централната власт се съсредоточава в нейното Политическо бюро (чл. 4 от конституцията).

Тези факти позволяват няколко основни извода. *Първо*, люшкането между идеологиите на хуманизма, демокрацията и социализма през първите години след Триумфа на революцията образува един своеобразен вакуум на търсене на *правилната* посока на развитие на кубинското общество след сваляне на предишната диктатура. *Второ*, както отбелязва Корнай, наличието на вътрешни конфликти в социалистическата система не е изключение и властта далеч не е монолитна (Корнай 1996: 60–1). В този смисъл появата на две елитарни групи в кубинската социалистическа система още в началото на новия

режим не е уникален по своята същност феномен, а резултат от търсенето на *правилната* посока за развитие. *Трето, завоят* към социализъм изисква легитимиране на новата перспектива за развитие и мобилизира усилията на новата власт именно в посока изграждане на нови политически и административни структури. В качеството си на *el líder máximo* на кубинската революция, но и на първи секретар на ККП и на председател на Държавния съвет и на Съвета на министрите на Куба Фидел поема отговорността за развитието, поддържането и защитата на официалната идеология (която ревностно отрича до 1961 г.) и ръководната функция на партията. В този смисъл основната роля на Фидел от 1959 г. насам се свежда по-скоро до ръководене на мащабния процес на трансформиране (идеологизиране) на всички сфери на обществения живот. *Четвърто*, макар в научната литература да няма данни за това, каква позиция заема Раул в ранните етапи от борбата на идеи (за това свидетелстват пропазарните експерименти, които той инициира или подкрепя по-нататък), то неговата роля непосредствено след 1959 г. е в защита на вътрешната и външната сигурност на страната. С други думи, докато Фидел претърпява мащабна вътрешна идеологическа трансформация и влиза в изцяло нова за него роля, при Раул можем да открием приемственост между ролята му, изпълнявана преди 1959 г. (като главнокомандващ на един от революционните военни фронтове), и след това, заставайки отново начело на въоръжените сили. Така още непосредствено след Триумфа на революцията започва дисперсирането на властта на двамата Кастро, единият от които застава начело на партийния (Фидел), а другият – на военния елит (Раул). Макар и да е налице известно припокриване на властовите им функции (Раул заема висши позиции в партийната и административната структура, а Фидел в качеството му на министър-председател, първи секретар на ККП, а впоследствие и президент няма как да не упражнява власт върху всички държавни структури, включително и върху армията), двамата застават начело на двете най-фундаментални институции в Куба, които невинаги споделят едни и същи интереси: партията и армията. Означава ли това обаче, че военният елит играе в опозиция на партийния, както с основание пита рецензентът д-р Славова?

- *„Игрите на глада“, или за взаимоотношенията между партийния и военния елит*

Както бе споменато по-горе, Раул никога (поне такива данни не бяха открити) не е оспорвал аксиомата за превъзходство на социалистическата система. Неговото разбиране за социализъм обаче се различава от това на Фидел, за което свидетелстват и пропазарните експерименти, които Раул инициира или подкрепя (а Фидел ту заклеява, ту реабилитира). Много спорна и неиздържана обаче би била тезата за военния елит като „опозиция“ на партийния. В действителност налични данни показват, че през голяма част от историята на Куба след 1959 г. (и особено през 70-те години) армията

се ползва с немалка степен на автономност от партията. Една от основните причина за това е фактът, че армията е институцията, която исторически предхожда (бунтовническата армия е институционализирана през 1959 г. като Кубински революционни въоръжени сили) Кубинската комунистическа партия (основана през 1965 г.) и се ползва с много висока степен на легитимност и доверие в кубинското общество. Друга основна причина за тази автономност, както и за нарастване на присъствието на висши военни в партийните структури се крие в променящата се роля на армията в кубинското общество. Ако в годините непосредствено след Триумфа на революцията основната задача на армията се е свеждала до защита на новата революционна власт от евентуална чужда агресия (да припомним атаката при Залива на прасетата през 1961 г.) и на социалистическата идея отвъд пределите на страната посредством участие на Куба на страната на революционни движения в редица латиноамерикански и африкански държави, то проблемите с недостига на хранителни продукти, станали особено дълбоки през 70-те години, предефинират нейната роля в контекста на новото, социалистическо развитие на Куба. Създавайки Младежка армия на труда, прехвърляйки немалко военни кадри към сектори като строителство, индустрия, земеделие и др. и превръщайки проблема с изхранването на населението във *военен проблем*, армията се явява своеобразен *спасител* от хранителния дефицит. В края на 70-те години военните създават и поддържат свои собствени ресурси (предприятия към военното министерство) за производство на хранителни продукти, изцяло предназначени за армията, като по този начин освобождават държавата (партията) от отговорността за изхранване на въоръжените сили. В действителност защитата от страна на Раул на идеята за реабилитиране на т. нар. свободни земеделски пазари (СЗП) може да бъде интерпретирана като опозиция на Фидел, който пък от своя страна ги заклеява. Същевременно реабилитирането на СЗП свидетелства и за наличието на криза във вътрешната рационалност на системата. В конкретния случай със СЗП допускане на намесата на *пазара в плана* става и под влияние на обществено движение *от долу*. Като част от подготовката за предстоящ конгрес на ККП Централният комитет призовава към широко участие на кубинците в процеса на взимане на решения и насърчава изразяването на мнение по значими обществени теми под формата на масови дискусии между граждани и представители на комитета. В контекста на дискусиите една от най-често споменаваните и желани промени в страната се оказва връщането на СЗП. В този смисъл реабилитирането на СЗП се случва по-скоро като опит за преодоляване или поне намаляване на кризата във вътрешната рационалност на системата, а не толкова като резултат от опозиционен натиск. Ролята на армията се променя за пореден път в средата на 80-те години, когато Куба се оттегля от участие в гражданските войни в някои африкански държави, а в страната вече започват да се усещат ефектите от перестройката в бившия

Съветски съюз: търговският обмен между двете държави, както и вносът на оръжия за кубинската армия намаляват вследствие ограничаване на военния бюджет на СССР. В този контекст армията започва да търси начини да се реорганизира, превръщайки се в самооцеляваща институция посредством премахване на меките бюджетни ограничения за сметка на самофинансирането и децентрализирането при взимането на решения в някои от предприятията, част от военното министерство (първите пилотни проекти от Политиката за оптимизиране на предприятията, прилагана впоследствие от 1998 г. насам). Именно по това време като част от стратегията за самооцеляване немалък брой офицери е изпратен *на Запад* с идеята да започнат да изпълняват ролите на фирмени мениджъри и експерти по повишаване на производствената ефективност на предприятията, част от военното министерство (както се посочва и в статията). Така в контекста на *специалния период* в Куба (вж. бел. под линия 12 в статията) армията, а не партията, се оказва онази институция, която е способна да предложи решения за изход (посредством въвеждането на пропазарни реформи) от икономическия колапс, в който страната изпада след разпадането на социалистическия блок в ЦИЕ. В този смисъл превръщането на военния елит в носител на *пазарния дух* е до голяма степен резултат от промяната във външната политика (оттегляне на участието на кубинската армия от чуждестранни военни конфликти), разпадането на търговско-икономическите партньорства на Куба със страните от СИВ, но и от породената необходимост от оцеляване на тази институция, включително и посредством използването на *позитивния опит на капитализма* (курсивът мой, С.С.) (по думите на Раул). Именно способността за създаване на „острови на капитализма“ в „морето на изпадналия в криза социализъм“ обуславя и нарастването на автономността на военния елит от партийния, и възхода на фигурата на офицера мениджър.

В статията се твърди, че *движенията към пазар* са резултат от своеобразен компромис от страна на Фидел най-малкото защото те, макар и често пъти заклеявани и отричани, няма как да се случат без одобрението на централната власт (в противен случай Куба отдавна да е поела по траектория, различна от социалистическата). Този компромис не е резултат от силата на „връзките на братство“ между Фидел и Раул, а се дължи на факта, че пропазарните реформи, инициирани от военния елит, изпълняват двойствена функция. Те предоставят средства за оцеляване на социалистическата система в ситуации на кризи (първата функция) по време на управлението на Фидел, какъвто въпрос д-р Славова сполучливо поставя в рецензията. Регламентирането на пропазарните реформи, разбира се, винаги е било строго контролирано. Всъщност, както се твърди в статията, *движенията към пазар* легализират най-често дейности, които преди това са се извършвали в рамките на втората икономика. В този смисъл (и като препратка към въпроса на д-р Славова) регламентирането на пропазарни реформи по време на управлението на Фидел

посредством легализирането на дейности, извършвани в сферата на втората икономика, има за цел и (втората функция) да ограничи всякакви фактори за корозия на идеологическата легитимност на социалистическата система. Ограничената икономическа либерализация от началото на управлението на Раул също изпълнява двойствена функция: повторно утвърждаване на върховенството на социализма (визирано в *Насоките*) и запазване на статуквото – акумулираната икономическа власт на военния елит. Ето защо прилагането на игрови подход в термините на „печеливши“ и „губещи“ от реформите, така както предлага Славова, би имал смисъл само ако са налице неоспорими данни, че доминиращото влияние на военния елит в Куба намалява и съществува реална тенденция за недвусмислено отдалечаване от социализма. Такива данни към момента на написване на статията и на отговора на рецензията не са налице, а дори и да бяха, то приложението на подобен подход би трябвало да е обект на съвсем различен тип анализ, което отива отвъд целите на статията. Изследователската ми рефлексия върху предложението на д-р Славова обаче ми дава възможност да се опитам да поправам едно неразбиране, което откривам в моя прочит на рецензията.

Още веднъж за кубинския модел на социализъм

В статията анализът на траекторията на институционални промени в кубинския социалистически модел не се опитва да представи тези промени просто като „обуздаване“ (в интерпретацията на Славова) ту на пропазарни реформи, ту на ирационалността на централното планиране (по Корнай). *Борбата на идеи* визуира, от една страна, антагонизма между идеите за по-голям контрол на държавата и нуждата от разширяване на пазара в рамките на плана. От друга – тя изразява опитите за намиране на *правилната* траектория на обществено развитие на Куба след 1959 г. В този смисъл движенията на общественото махало от идеализъм към прагматизъм или от план към пазар и обратното очертават един специфичен контекст на *проба–грешка* или на *научаване* на това, *какво е* социализъм (ако перифразирам откъса от речта на Фидел в началото на статията). Прагматичните влияния на военния елит и пропазарните реформи в кубинската социалистическа система са породени от натрупани напрежения и противоречия – както икономически и социални, така и проблеми, свързани с технологичното развитие на страната и пр. В известен смисъл реформите могат да бъдат мислени като опити за своеобразно отдалечаване от класическия модел на социализъм (в смисъла на Корнай 1996: 356–7). Самото „отдалечаване“ от класическата социалистическата система, както отбелязвай Корнай, обаче би трябвало да протича под формата на комплексен процес, обхващащ различни сфери на обществена активност: и по отношение на политическата структура, и в идеологията, и в различните механизми за координация на обществената система (Пак

там). Макар към момента на написване на статията да е налице нарастване на влиянието, а и на присъствието на военния елит в различни партийни и държавни структури, липсват данни за реални идеологически промени и за тенденции, показващи, че пазарът се превръща в основен (или поне равнопоставен на административния) координатор на отношенията и дейностите в кубинското общество. Дали отдалечаването от социализма ще се случи в Куба и каква форма ще придобие то – на държавен корпоратизъм, пазарен социализъм или друг тип обществена формация, – е въпрос на историческа проверка.

ЛИТЕРАТУРА

- Корнай, Я. Социалистическата система: политическа икономия на комунизма. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1996.
- Рамоне, И. Сто часа с Фидел. Разговори с Игнасио Рамоне. София: Монд дипломатик, 2010.
- Alvarez, J. 2004. Transformation in Cuban Agriculture after 1959, Department of Food and Resource Economics, Florida Cooperative Extension Service, UF/IFAS, University of Florida, Gainesville
- Amaro, N. R. 1987. „Mass and Class in the Origins of Cuban Revolution“. I. L. Horowitz (ed.) Cuban communism. New Brunswick and Oxford, pp. 13–36. Díaz, B. 1999. Collectivization of Cuban State Farms: A case study. In: J. Bell (ed.) Cuba in the 1990s. Havana: Editorial José Martí, pp. 109–140.
- Gonzalez, E. 1988. Political succession after Fidel. In: Cuban communism. Ed. Horowitz, Transaction Books, I.L. New Brunswick and Oxford. Second Printing, pp. 489–506
- Harper, G.D. 1999. 'Restitution of Property in Cuba: Lessons Learned from East Europe, In: Cuba in Transition 9, pp.409–24
- Henken, T.A., M.Celaya, D. Castellanos 2013. Cuba. Santa Bárbara CA: ABC-CLIO
- Hennessy A. 2009. The roots of Cuban Nationalism. In: The International Journal of Cuban Studies. Vol 2, No 1, pp.12–25
- LeoGrande, W.M. 1979. „Cuban Dependency: A Comparison of Pre-Revolutionary and Post-Revolutionary International Economic Relations,“ In: Cuban Studies /Estudios Cubanos 9:2, pp. 1–28.
- Pedraza, S. 2007. Political Disaffection in Cuba's Revolution and Exodus. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pérez Louis A. 1991. Cuba Under the Platt Amendment, 1902–1934. Paperback reprint edition. Pittsburgh: Pittsburgh University Press
- Yaffe, H. 2009. Che Guevara: The Economics of Revolution. London: Palgrave Macmillan.

3. Докторантски изследвания

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 106

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 106

**КАЗУСЪТ ДАНС:
(НЕ)ЕФЕКТИВНА ИНСТИТУЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА
ЗА БОРБА С ОРГАНИЗИРАНА ПРЕСТЪПНОСТ**

РАДА СМЕДОВСКА-ТОНЕВА

Rada Smedovska-Toneva: L'AGENCE DE L'ETAT „SÉCURITÉ NATIONALE“: UNE POLITIQUE INSTITUTIONNELLE (NON)EFFECTIVE

A la base de l'analyse de textes normatifs, de rapports annuels, de publications scientifiques et de media, le texte poursuit la création et le développement de l'Agence de l'Etat „Sécurité nationale“, situés dans le contexte des politiques institutionnelles pour le combat de la criminalité organisée en Bulgarie. Il étudie les facteurs principaux qui ont influencé la constitution de cette agence et les transformations de son mandat pendant la période 2008–2015. Le texte démontre en effet comment à la base d'un concept politique (tel que le crime organisé), l'image de l'agence soit déformée et mal conçue dès le début. Cela mène à la recherche constante d'une effectivité qui en réalité peut être difficilement atteinte.

Кратко въведение в понятията

Институция

В академичния свят съществуват различни теории и течения, посветени на въпроса, какво представлява институцията. Различни науки и многобройни автори се стремят към нейното определение. Има обаче като че ли един преобладаващ елемент в дефинирането на институциите и той е свързан с наличието на консенсусно приети правила и норми, характеризиращи се със съществена продължителност и трайност. Ако се опитаме да изместим инсти-

туционалното говорене в сферата на организираната престъпност, възможно е да построим следната картина. Социалната действителност, свързана с престъпността, е причина с течение на времето да се появи консенсус относно една от мисиите и ролята на държавата, а именно осигуряването на сигурност в обществото. Общоприетите схващания за нуждата от сигурност стават все по-трайни, поради което държавата прибегва до изграждането на система от правила и норми, чиято функция е да осигурят и да подсилят това усещане за защитеност. Именно защото престъпността е риск, а организираната престъпност още повече застрашава обществения ред, в държавата се появяват структури с основната задача да противодействат и да намаляват нивата на тези рискови процеси. Конституирането на тези структури се дължи на появата на закони и норми, които се превъплъщават в конкретен институционален мандат. В текста използвам понятието „институция“ в този дух. Опирайки се на едно по-широко разбиране за институция, имам предвид държавни структури (държавни институции), които имат правомощия по отношение на противодействието на организираната престъпност. Тези държавни институции възникват в пространството на базата на закони, които ги институционализират. Затова обект на анализ са онези закони и правила, основа на държавните институции, които в дадени моменти се променят от изпълнителната и/или законодателната власт.

В текста „политика/и“ се употребява с цел да обозначи конкретен набор от решения (правила, принципи, стратегии), които предполагат дългосрочно действие и посредством които държавните власти постигат определени цели. Под „институционални политики“ се разбират всички нормативни уредби в сферата на противодействието на организираната престъпност, които имат за цел да създадат конкретни структури, призвани да се борят с този социален феномен. През последните 7–8 години в България възникват няколко нови специализирани институции, чиято мисия е да повишат нивата на ефективност в противодействието на организирана престъпност. Такива са Специализираният наказателен съд, специализираната прокуратура, Центърът за превенция и противодействие на корупцията и организираната престъпност (т. нар. БОРКОР), комисията за отнемане на незаконно придобито имущество. Настоящият текст анализира ДАНС – първата специализирана институция, появила се през 2008 г. Тя ме интересува доколкото тогава е лансирана пред обществеността като институционален инструмент за борба с организирания криминалитет. От тогава насам минава през редица трансформации, при които организираната престъпност бива ту включвана, ту изваждана от сферите ѝ на действие.

На базата на нормативни документи, годишни отчетни доклади, академични и медийни публикации по темата анализирам причините и факторите за възникването и институционалното развитие на ДАНС.

Как да разбирате ефективността на дадена институция

Под „ефективност“ разбирам доколко конкретна институция, посредством възложените ѝ от законодателя функции постига целите, за които е била създадена. Ефективността се различава от ефикасността по това, че нейната оценка отчита и разходите, вложени за постигането на съответната цел¹. Настоящият анализ се съсредоточава само върху аспекта „ефективност“.

В текста използвам като критерий за ефективност и институционалната кохерентност (Кабакчиева: 2007) на разглежданата държавна структура. Тоест наличието или не на сблъсък между законовите правила, които определят структурата и функционирането на институцията, съществуващата институционална култура, идентифицираните институционални проблеми и целите на провежданите реформи. Имам предвид и разграничението, което прави Дъглас Норт, дефинирайки понятието „институция“, между формалните правила, създадени от хората, които се променят бързо и лесно в резултат на юридически и политически решения, и неформалните – нормите за поведение, историческите и културните ценности, за които е необходимо време, за да претърпят някаква промяна (Норт, 2000 : 56).

Статистическите данни относно организираната престъпност също могат да бъдат използвани като източник на информация. Те обаче съдържат редица ограничения по отношение на реалната картина. На първо място, липсва стандартизиран метод за събиране на статистическа информация и като цяло не се изработва подобна обща централизирана статистика, която да може да се използва от анализатори и въз основа на нея да се правят съответните изводи. А липсата на унифицирана статистика всъщност има огромно последиствие – ние не можем да направим извод за фактическите размери на организираната престъпност (Albanese: 1996). Второ, отделните институции използват различни критерии при отчитането на тяхната работа – брой разследвания, обвинения, дела, присъди и т.н. Към това следва да прибавим и сложността на самото явление организирана престъпност, което директно рефлектира върху тези оценъчни параметри, защото като цяло организираната престъпност не е феномен, който може да се измерва количествено (Van Duynе: 1996 : 207).

Оценката на ефективността е нелека задача, изискваща „творческа и доста сложна система от измерване“², която включва както количествени, така и качествени данни. А отчетността на институциите често пъти минава предим-

¹ Вж. Уотърс, Т., Й. Грозев, М. Шонтайх, Р. Смедовска, А. Гиргинов, А. дьо Плеси, Б. Хенкок, Б. Купър, В. Рот, Д. Кавалини, Д. Лакнър, Д. ди Федерико, Е. Трендафилова, Е. Бош, Й. Херман, К. Бард, К. Риго, М. Горански, Р. Джонсън, Т. Фогелсън, Ф. Фалети, Х. Грамкоу. Поощряване на отчетността, независимостта и ефективността на прокурорската институция. Сравнително-правно изследване. София: институт „Отворено общество“, 2008.

² Пак там.

но през онагледяване на тяхната работа в цифрови изразения. По този начин обаче не е възможно да се отчетат истинските резултати, които могат да бъдат по-видими и осезаеми за самото общество. В този смисъл липсата на качествени параметри е донякъде критерий за неефективност.

Общественото доверие е също така възможен критерий, макар да не е най-удачният и показателен. То може да служи само ако се имат предвид няколко ограничения (Иванова : 2016: 21):

- Обществените възприятия невинаги се основават на лични впечатления от работата на институциите. Още повече че в конкретния случай става въпрос за ДАНС, с която гражданите изключително рядко имат допирни точки.
- Агенцията не публикува редовно отчети за резултатите от своята работа, а и поради институционалния ѝ характер част от дейността ѝ остава секретна за обществото.

Контекст на възникване на ДАНС

Идеята за възникването на Държавна агенция „Национална сигурност“ (ДАНС) е лансирана през 2007 г. от Сергей Станишев, който по това време е министър-председател. Законът за ДАНС е приет през декември 2007 г. и влиза в сила от 1 януари 2008 г.³ Агенцията се създава, обединявайки в една структура три вече съществуващи самостоятелно или към различни ведомства институции – Националната служба за сигурност, Военното контраразузнаване и финансовото разузнаване. Нуждата обаче от появата на подобна структура остава недоказана. Как се защитава необходимостта от преструктуриране на службите за сигурност? Как се преценява коя служба къде да отиде и коя да бъде заличена? Начинът, по който ДАНС възниква в публичното пространство, не дава отговор на тези и подобни въпроси. В мотивите, придружаващи законопроекта за агенцията, също не е предоставена по-широка обосновка. Аргументите, които могат да бъдат открити в тях, са основно три, но им липсва рационална дълбочина, която да подплати възникването на ДАНС:

- след приобщаването на България към НАТО и ЕС „рязко се увеличиха очакванията на партньорите и българската общественост за ефективна борба с организираната престъпност и корупцията“;
- необходима е „качествено нова структура за защита на вътрешната сигурност, на икономическата и финансовата система на страната и за борба с корупцията по високите етажи на властта“⁴;
- такава институция е необходима „като възможност за по-добра коор-

³ Закон за Държавна агенция „Национална сигурност“, обн. ДВ, бр. 109/20.XII.2007 г.

⁴ Вж. Проект за Закон за Национална агенция „Сигурност“, <http://parliament.bg/bills/40/754-01-125.pdf>.

динация между институциите, занимаващи се с борбата с корупцията, организираната престъпност и мерките срещу прането на пари⁵.

Резултатът от липсата на съдържателен дебат е, че причините за нейното възникване са съсредоточени много повече върху политическите аспекти за създаването ѝ, отколкото върху институционалните. Появата ѝ се интерпретира като средство за отнемане на власт от една институция и наслагването ѝ към друга в резултат на вътрешните противоречия в средите на БСП⁶. Вероятно затова законопроектът среща огромна съпротива в лицето на тогавашния министър на вътрешните работи, именно поради изваждането на НСС от МВР. За това свидетелства и идеята, която самият министър на вътрешните работи лансира по време на обсъжданията за създаването на ДАНС за възможна реформа в структурата на МВР и създаването на подобна на НСС структура, с която да се компенсира изваждането на НСС от вътрешното министерство. Целта е новото звено да подпомага ГДБОП и дирекция „Икономическа полиция“ в провеждането на техните разследвания⁷. В този контекст разумен би бил въпросът, защо, след като ГДБОП има необходимост от служба като НСС, тя бива изваждана от ведомството? И при това положение няма ли да се влоши координацията между тези институции? Това всъщност е основната причина, поради която ДАНС е възприета като плод на политическо противоборство. Политически анализатори коментират, че „Това е атмосфера на подмолни политически и личностни интриги, компромати, подслушване и следене без никакви законови основания, търсене на врага навсякъде другаде, само не в собствените редици и сред политическите началници, ограничаване свободата на словото“⁸. Показателни са и думите, изказани по време на обсъждането на Закона за ДАНС в парламента през 2007 г. от депутата Иван Костов: „Най-бедната държава в Европа сега ще издържа две министерства на вътрешните работи – а едното ще шпионира другото.“⁹ В подкрепа на тази теза е и фактът, че законопроектът е внесен в парламента не от Министерския съвет, а от няколко депутати от БСП. Факт, който между другото е отбелязан като проблематичен и по време на дискусиите по законопроекта и в Народното събрание.

Появата на ДАНС сякаш от самото начало е лишена от добронамерени и сериозни обществени очаквания. Някои медийни публикации са особено критични и едновременно скептични. Реакциите са интригуващо описани в

⁵ Изказване на Ангел Найденов по време на заседание на комисията по вътрешна сигурност и обществен ред към 40-о НС, www.parliament.bg.

⁶ Вж. напр. „ДАНС – проваленият проект за българското ФБР“, <http://nbox.bg>.

⁷ Вж. http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sedmicata/2007/08/31/372956_kakvo_se_sluchi_prez_sedmicata/.

⁸ Откъс от интервю с политически коментатор Пламен Асенов за радио SBS, <https://asenov2007.wordpress.com>.

⁹ Вж. Стенограма от заседание на НС от 4 декември 2007 г., www.parliament.bg.

статия на журналиста Веселин Стойнев, който пише, че „Управляващите произвеждаха идеалистични оправдания за нуждата от ДАНС, а в медиите към всяка от тях се закачаше огледалната им *realpolitik* теза:

– ДАНС се създава, за да се декларира пред Брюксел „решителна политическа воля за борба с организираната престъпност и корупцията“ / Създава се, за да бъде излъгана Европейската комисия, че този път наистина се прави нещо решително в тази посока;

– ДАНС се създава, за да има премиерът свободен властови ресурс да обуздае организираната престъпност и корупцията / Създава се, за да може премиерът с помощта на собствена специална служба да овладее по-издълбоко властовите механизми, необходими изобщо за упражняването на властта, включително да отвоюва властови ресурси от вътрешния министър Румен Петков, отделяйки част от МВР в новата служба;

– ДАНС се създава, за да се запълни пропастта между МВР и следствието / Това е второ МВР и пропастта се задълбочава;

– ДАНС се създава, за да се пречистят службите от срастването им с мафията / Създава се, за да се извърши преразпределение на тези взаимовръзки“ (Стойнев: 2008).

Някои проблеми около създаването на ДАНС

ДАНС е първата специализирана изцяло нова институция, която се създава, за да противодейства на организираната престъпност. Появата ѝ обаче има двойствен характер. От една страна, тя е представена като част от реформата в сектора за сигурност и реструктурирането на разузнавателните и контраразузнавателните служби. От друга – лансирана е като директен отговор на критиките от страна на ЕК и пред българската и европейската общественост тя е представена като институционалния отговор на неефективността в справянето с организираната престъпност. Неслучайно присъствието ѝ е отбелязано и в докладите на ЕК в рамките на Механизма за сътрудничество и проверка. Създаването ѝ обаче е маркирано от няколко проблема, които оказват негативно влияние върху нейното институционално изграждане.

На първо място, доказателства за това, кое налага появата на качествено новата структура, липсват. Няма и предшестваш анализ на състоянието на службите, което да докаже наличието на проблеми в координацията на отделните институции. Тоест кое е онова нещо, което налага промяната на формалните правила (следвайки логиката на Норт). Формалните правила щяха да бъдат съдържателно подплатени, ако създаването на агенцията беше предхождано от институционални доказателства (предимно функционални анализи и отчетни доклади на съответните структури), ясно демонстриращи нуждата от нова институция. Основен недостатък е фактът, че институционализирането ѝ изпреварва задаването на смисъл на нейното съществуване. Тя възниква

и едва след това започва да се мисли защо трябва да съществува и как да функционира. Тоест принципът за доброто институционално функциониране е нарушен изначално. Законът за ДАНС е приет и в разрез със Закона за нормативните актове, който предвижда мотивите към законопроекта да съдържат следните елементи: причините, които налагат приемането; целите, които се поставят; финансовите и други средства, необходими за прилагането на новата уредба; очакваните резултати от прилагането, включително финансовите, ако има такива; анализ за съответствие с правото на Европейския съюз¹⁰. Реформа от този ранг предполага обратен процес, а именно извършване на оценка на въздействие на съществуваща регулация, анализ на предимства и недостатъци и пр. Това са задължителни стъпки, които в случая с ДАНС са прескочени. С други думи, изначално в нея са заложили сериозни предпоставки за неефективност.

На второ място, липсата на актуализирана стратегия за сигурност в началото на тази реформа създава стратегическа неопределеност и затруднява допълнително процеса. развитието на ДАНС пряко се влияе от политическата неопределеност по въпроса за националната сигурност, тъй като, както споменах по-горе, тя е представена и в контекста на реструктурирането на сектора за сигурност. Отсъствието обаче на ясен стратегически документ се отразява неминуемо върху развитието на визия за ДАНС като вид дейност и очаквани резултати. Именно тук възниква объркване по отношение на визията за агенцията, нейния мандат, общественото ѝ възприятие, взаимодействието с прокуратура, МВР и други аспекти на функциониране на агенцията. ДАНС се появява в атмосфера, в която функционира стратегията за национална сигурност, приета през 1998 г. Неслучайно експерти прибегват до крайности и определят това положение като изключителен парадокс – предметът на действие на ДАНС е защитата на националната сигурност и в същото това време агенцията действа на базата на документ, писан 10 години преди нейното възникване. А необновеният стратегически текст означава, че агенцията има неизяснен предмет на дейност¹¹.

На трето място е механичното сливане на три институции – Национална служба „Сигурност“, Военното контраразузнаване и финансовото разузнаване. Този вид прибързано реструктуриране представлява рязка промяна на правилата, в резултат на която съществува потенциален риск да се окаже, че те са чужди на институционалната ни култура. Например НСС е в структурите на МВР от 1991 г. Кой е онзи логичен и рационален аргумент, който обяснява защо НСС се изважда от едно министерство и се влива в друга структура? Липсата на валидна аргументация няма как да не доведе до сблъсък в ново-

¹⁰ Чл. 28 от Закона за нормативните актове, обн. ДВ, бр. 27/3.IV. 1973 г., изм. ДВ, бр. 65/21.VII. 1995 г., доп. ДВ, бр. 55/17.VI. 2003 г., изм. ДВ, бр. 46/12.VI.2007 г.

¹¹ Вж. Ваксберг, Т. *ДАНС – каква и защо?*, В: Капитал +, 8–14 ноември 2008 г.

създадения орган между институционалните правила и институционалната култура. Примерът с ДАНС илюстрира модел, който не е изрично наложен от някакъв външен властови център, какъвто би могъл да бъде ЕС. Тук промяната е свързана по-скоро с вътрешнодържавни ресурси, а ЕС и докладите в рамките на МСП са по-скоро оправдание за проведената реформа. Осъществена по този начин, институционалната промяна в резултат на появата на ДАНС създава конфликт между наложения институционален модел и институционалната култура. Възниква една хибридна институция, чийто профил е неизяснен. В резултат на внезапната, недостатъчно добре мотивирана промяна на формалните правила институционалният образ се раздвоява (защото има хем разузнавателни, хем полицейски правомощия). По време на разискването на закона в парламента се отбелязва, че механичният сбор не води до нищо ново. Просто се създава механизъм за преподчиняването на тези три служби към президента, но по този начин не се решава никакъв проблем и „не се създава качествено нов потенциал за противодействие както на действия срещу националната сигурност, така и срещу организираната престъпност“¹². Експерти отбелязват, че досегашните служители на НСС, Агенцията за финансово разузнаване и на военното контраразузнаване, които са преназначени в новата агенция, не притежават теоретична подготовка и практически опит за разкриване на престъпления, свързани с организираната престъпност и корупцията (Вучков, Славчев: 2008). Поради хибридността, заложената в зародиша на такава институция, не е възможно да се очаква ефективност, защото самата хибридност отрича идеята за ясно дефинирана цел. В случая на ДАНС преследването на конкретна цел е раздвоено – не се знае дали от нея се изисква да се занимава с разузнавателна дейност, т.е. защита на националната сигурност, или с противодействие на организираната престъпност, което предполага повече разследващи действия, отколкото разузнаване.

На четвърто място е начинът, по който се води дебатът по приемането на закона в НС. Анализът на стенограмите от пленарните заседания на парламента показва, че дискусиата се води повърхностно, с много малък и почти незабележим акцент върху функционалните аспекти на агенцията, т.е. за какво се създава, какъв проблем се очаква да реши, какви задачи следва да ѝ се поставят и т.н. Отбелязва се, че един от въпросите, които трябва да бъдат обсъдени между първо и второ четене на законопроекта, е дали агенцията да има разследващи функции.

Подобен въпрос е от изключителна важност. Той би трябвало да се разисква на първо място, защото предопределя целта, с която се създава съответната институция. Ако на етап първо четене той не е изяснен, това означава, че властимащите нямат идея, какво искат да създадат. Именно дискурсът около разследващите функции хвърля в погрешна посока институционалния образ

¹² Вж. Стенограма на заседание на НС от 10 октомври 2007 г., www.parliament.bg.

на ДАНС. За нея започва да се говори като за „българското ФБР“, неоснователно обаче, както ще стане дума по-нататък, тъй като ФБР е разследваща институция, а агенцията – контраразузнавателна. Твърди се, че с изграждането на агенцията се създават реални предпоставки за ефективна борба с организираната престъпност, но не се разяснява как ще стане това. Повдига се въпросът, защо НСС се изважда от МВР, след като от самото създаване на ведомството са работили във взаимодействие, но отговор няма. Тоест възникването на ДАНС е доказателство за това, че институционалните наслагвания в продължение на години могат лесно да бъдат загърбени от политически интереси и съображения. При подобни обстоятелства формалните и неформалните правила не вървят в синхрон. Именно това разминаване между неформално и формално би могло да се разглежда и като предпоставка за неефективност на институцията. Като цяло дебатът навежда на мисълта, че философията на закона остава дълбоко неизяснена.

Функционален образ на ДАНС

ДАНС минава през няколко етапа на развитие, през които нейният институционален образ притежава различни характеристики. В настоящия текст ДАНС е разглеждана доколкото тя е представена по време на създаването ѝ като институция, овластена да се бори с организираната престъпност. Тоест в случая се интересувам от онези нейни характеристики, които я приближават до противодействието на организираната престъпност. В определени периоди правомощията ѝ в тази сфера биват отнемани, впоследствие – отново приписани.

• ДАНС в периода 2008–2009 г.

ДАНС започва да функционира през януари 2008 г., обединявайки три съществуващи вече структури – НСС, военното контраразузнаване и Агенцията за финансово разузнаване. Трите основни функции на агенцията, регламентирани в нейния устройствен закон, са оперативно-издирвателна, информационна и контролна. Нейната материална компетентност, т.е. сферите на дейност, в които тя може да интервенира, също е нормативно определена. В закона, в сила от януари 2008 г., от общо 16-те точки, които дефинират тематичния обхват на агенцията, текстовете, отнасящи се до организираната престъпност, са само три. „Държавна агенция „Национална сигурност“ извършва дейност за наблюдение, разкриване, противодействие и предотвратяване на замислени, подготвяни или осъществявани посегателства срещу националната сигурност... свързани със: (...)

- участие на лица, заемащи висши държавни длъжности, в корупция и връзки с организираната престъпност; (...)

- трансгранична организирана престъпност, когато поражда опасност за националната сигурност; (...)
- сключване на неизгодни договори, изпиране на пари и усвояване на фондове на ЕС чрез измама.¹³

Предоставени са ѝ и специализирани методи за разследване на организирана престъпност: служители под прикритие, контролирани доставки и доверителни сделки¹⁴.

В своя първоначален образ (тъй като по-нататък в текста ще стане ясно, че година след създаването му Законът за ДАНС е изменен именно в тази му част) институционалният мандат на агенцията създава редица предпоставки, които пречат на агенцията да се превърне в ефективна структура за противодействие на организираната престъпност.

На първо място, важно е да се отбележи, че в материалната компетентност на агенцията не фигурират състави на престъпления¹⁵, такива, каквито са регламентирани в Наказателния кодекс – в случая това, което ни интересува, би било членството в организирана престъпна група, т.е. легалната дефиниция, която откриваме в българския Наказателен кодекс. Напротив, в Закона за ДАНС са изброени обществено укорими дейности и социални феномени, които сами по себе си са неясни понятия, с множество възможни дефиниции – корупция, връзки с организираната престъпност, трансгранична организирана престъпност.

На второ място, в своя първоначален образ агенцията има доста хибриден функционален характер, тъй като законът ѝ приписва едновременно разузнавателни и голяма част от полицейските правомощия по Закона за МВР. Един от основните спорни моменти около създаването на ДАНС е въпросът, дали трябва да ѝ бъдат предоставени разследващи функции¹⁶. Всъщност именно това е отличителната характеристика на една институция, когато трябва да се направи преценка, дали тя е способна да участва в противодействието на организираната престъпност. Основен проблем обаче в първоначалния мандат на ДАНС е размитостта между разузнавателни и разследващи (или под-

¹³ Вж. чл. 4 (1) от Закона за ДАНС, обн. ДВ, бр. 109/2007 г.

¹⁴ Чл. 22 от Закона за ДАНС, обн. ДВ, бр. 109/2007 г.

¹⁵ Вучков, В. ДАНС – (Не) очакваният Франкенщайн, Mediapool, 1 октомври 2008 г., <http://www.mediapool.bg/dans-neochakvaniyat-frankenshtain-news144195.html>.

¹⁶ Експерти отбелязват, че въпреки че по време на приемането на Закона за ДАНС се е говорело за „разследващи функции“, терминологично не е правилно, тъй като това словосъчетание не е възприето в българската наказателнопроцесуална доктрина, а става дума за извършването на досъдебно производство по реда на НПК. Затова се дебатира и въпросът, дали ДАНС да разполага със свой дознателен апарат, който да извършва наказателнопроцесуални действия.

помагачи разследването) функции. ДАНС е преди всичко служба за контра-разузнаване и защита на информацията/сигурността и всички други функции следва да се изпълняват, без да се накърнява капацитетът в основната област на отговорност. В закона за агенцията от 2007 г. обаче присъстват разпоредби, които ѝ предоставят, макар и минимални, разследващи правомощия. Например в своята разузнавателна дейност може да събира доказателства, но те не могат да служат пред съда, защото, за да бъдат валидни пред съда, трябва да са събрани по реда на НПК, а на агенцията не са ѝ предоставени функции по НПК. Тази двойственост в характера на дейността ѝ води, освен че в редица печатни и електронни публикации и предавания е наричана „Франкенщайн“, и до лансирането ѝ като „българското ФБР“. Изключително некоректна аналогия, тъй като ФБР е разследваща институция, а ДАНС, както бе посочено по-горе, е лишена от такива правомощия. Нейното участие в наказателния процес е сведено само до осъществяването на предварителни проверки, назначени от прокурора. Но те са извънпроцесуални и служат само за преценка, дали да се образува наказателно производство. Тази аналогия и хибридният ѝ институционален характер всъщност не правят нищо друго, освен да я натоварят с изключително големи очаквания, на които обаче тя не притежава реалната власт, за да отговори.

На трето място, неясният ѝ характер е пречка за ефективността ѝ по отношение на още един аспект. Не е конкретизирано какъв тип дейност тя трябва да изпълнява. Например ако се засили възлагането на задачи от прокуратурата по разследване, се намалява възможността за изпълнение на разузнавателни задачи, където ДАНС се очаква да има по-голяма ефективност и всъщност монопол в сравнение с разследващите органи¹⁷. Важно е да се отбележи, че разузнавателна служба готви информация не за прокуратурата и съда, а преди всичко за изпълнителната власт, която чрез политически решения да предприема превантивни мерки тогава, когато има заплахы за националната сигурност. Вместо това обаче при създаването на ДАНС се набляга на нейната функция, свързана с борбата с организираната престъпност, а това далеч не е силата на разузнаването.

Четвърто, наблюдава се ярко противоречие между един от мотивите за създаването на агенцията и действителното положение. Както споменах по-горе, един от аргументите за нейната поява е необходимостта от по-добра координация между службите. На практика обаче не се постига такъв ефект. Напротив, създаването на ДАНС размива разграничителната линия между нейните функции и тези на МВР и в частност ГДБОП, която е една от основните институции, овластена с борбата срещу организираната престъпност. По време на разискванията в парламента се повдига важен въпрос в това отно-

¹⁷ Вж. Шаламанов, В., Р. Смедовска, Д. Смилов. Мониторинг на ДАНС. София: РискМонитор, 2009.

шение, който в крайна сметка не намира отговор в самия закон. Като практически проблем се изтъква липсата на процедура, която да позволява арбитражното в случаите на конфликт на действие между ГДБОП и агенцията. Тоест попадаме в парадоксална ситуация, в която ДАНС възниква, за да се подобри координацията между службите, и в същото това време не съществува институция, която да арбитражира между нея и ГДБОП.

Това положение е подсилено и от факта, че при създаването на ДАНС служителите ѝ получават значително по-висок статус в сравнение с тези на МВР. Тази разлика е основен двигател за демотивация на служителите на МВР, което неминуемо води до непродуктивна конкуренция, недобронамерено сътрудничество при обмен на информация и изостряне на професионалните отношения между тях. Тоест ситуацията в известен смисъл е парадоксална, защото, ако приемем, че агенцията се създава, за да подобри координацията между тези две структури, то институционалното ѝ изграждане е така построено, че увеличава предпоставките за липса на взаимодействие между тях. Подобна ситуация без съмнение оказва влияние върху процеса на разследване на престъпления и затруднява сътрудничеството и взаимодействието между тези институции. А те са един от основните критерии за ефективност при разследването на тежките престъпления от типа на организираната престъпност (Иванова: 2016).

Размиването на функции оказва влияние върху медийния образ на агенцията. Поради нейната функционална обвързаност дейността ѝ е илюстрирана предимно чрез скандали. Обобщение на скандалите през 2008 г. показва, че в една голяма част е включена и самата агенция¹⁸. Ето някои примери:

- 23 септември – пребит е главният редактор на електронното издание „Фрог нюз“ Огнян Стефанов; на връзката с ДАНС се спирам по-долу в текста.
- 23 септември – зам.-шефът на Държавната агенция за младежта и спорта Иван Леков е арестуван от служители на ДАНС за „търговия с влияние“ във футболните среди (няколко години по-късно е оправдан напълно).
- 25 септември – вътрешен скандал в Държавна агенция „Национална сигурност“, защото тя поръчвала разпечатки на телефонни разговори на депутати, за да установи откъде изтича информация (т. нар. дело „Галерия“). Следват уволнения и оставки на зам.-председатели на агенцията.

Делото „Галерия“ е всъщност един от най-големите скандали, който в голяма степен доказва, че през този период ДАНС е действала повече като политическа полиция, отколкото като структура, опазваща националната

¹⁸ Борисова, Б. От скандал на скандал. – В: Дневник, 1 октомври 2008г., http://www.dnevnik.bg/dnevnikplus/2008/10/01/557901_ot_skandal_na_skandal/.

сигурност. Смушаващ е фактът, че това се случва твърде скоро след нейното институционализиране. Казусът стартира през септември 2008 г., когато агенцията обявява, че е разкрила авторите на анонимен интернет сайт „Опасните новини“, публикуващ класифицирана информация. Според нея в основата на сайта стоят журналистът Огнян Стефанов и бизнесменът Младен Мутафчийски, собственици на електронното издание „Фрог нюз“. Журналистът отрича съпричастност към сайта, който бива спрял от агенцията, а две седмици по-късно над Огнян Стефанов е нанесен тежък побой. През 2009 г. в публичното пространство става ясно, че с разрешение на тогавашния председател на ДАНС Петко Сертов са били подслушвани журналисти и политици. Скандалът ескалира, след като народният представител Татяна Дончева открива своя телефон сред подслушваните в документи, предадени на парламентарната комисия по вътрешен ред и сигурност. Въпреки многократните опити за разсекретяване на делото то е частично публикувано (на сайта на ДАНС) едва през 2013 г. От разпространените документи се разбира, че разработката е имала за цел да провери „възможните канали, механизми и източници за изтичане в медийното пространство на вътрешна информация, позволяваща да се публикуват и разпространяват различни статии, с които се правят негативни внушения в обществото относно дейността, функциите и ръководството на страната и в частност ДАНС“¹⁹. Предложението за образуване на разработката е подписано от Владимир Писанчев, който по това време е зам.-председател на агенцията (а впоследствие става и неин ръководител), като причината е „все по-засиленият интерес“ на медиите към „специфичните методи на работа и към служителите на агенцията“ след нейното създаване. В рамките на това дело са подслушвани журналисти от някои електронни и печатни медии, като са изследвани връзките, отношенията, собствениците и главните редактори на тези медии, техните отношения с политици и служители.

Този казус по недвусмислен начин демонстрира възможността, а вероятно и умишленото използване на агенцията като инструмент за делегитимиране на политическа власт. Всички тези дефицити оказват крайно негативно влияние върху институционалния и публичния образ на ДАНС. Стига се до момент, в който дори се повдига въпросът за нейното закриване. По време на дебат в Народното събрание министър-председателят обявява, че доверието в ДАНС от страна на партньорските служби е изцяло свалено²⁰. Идеята за реформирането ѝ става все по-актуална.

¹⁹ ДАНС публикува делото „Галерия“, <http://legalworld.bg/31748.dans-publikuvadeloto-galeriia.html>.

²⁰ Концепция за организацията и управлението на Държавна агенция „Национална сигурност“, кръгла маса, 41-во НС, 5 ноември 2009 г., www.parliament.bg/pub/cW/2395-11-2009.doc.

- *ДАНС в периода 2009–2013 г.*

Проведената през 2009 г. реформа не е резултат от задълбочен анализ на постигнатото от агенцията. Факторите, които я провокират, са по-скоро политически – произведените скандали, част от които с политически привкус, което донякъде потвърждава хипотезата, че агенцията е преди всичко политическо създание, а не толкова следствие от осъзната институционална необходимост. За разлика от създаването този път реформата е предшествана от предварителна концепция, изготвена от председателя на агенцията²¹. В нея се отбелязва, че „постигането на ефективност и резултатност в дейността на агенцията в условията на ресурсни ограничения изисква точно дефиниране и законово регламентиране на обхвата на дейността на специалните служби, което да предотврати дублирането на функции и правомощия. Наред с това... следва да се работи в насока специализация на ДАНС само в няколко области... Това налага да се преразгледат функциите на ДАНС по противодействие на организираната престъпност и работа по разследване на икономически престъпления“. Факт е обаче, че в тази концепция липсва анализ на досегашната работа на агенцията. Никъде не се споменава защо организираната престъпност ще бъде премахната от нейния мандат. Посочва се, че отпадането на правомощията, свързани със сключването на неизгодни договори, изпирането на пари и усвояването на фондове от Европейския съюз чрез измама, е, защото „вие знаете много добре, че ДАНС не направи нищо по онези случаи, където действително се откраднаха доста средства от европейските фондове“²².

В случая основният фактор за промяната е премахването на дублиращи се функции. Тоест оказва се, че водещите аргументи около създаването – необходимостта от по-добра координация между службите – са напълно отречени от едногодишната практика на агенцията. Потвърждава го зам.-министърът на вътрешните работи, който по време на обсъждането на измененията в закона на първо четене заявява, че се наблюдава „пълно дублиране на функции между няколко структури. ДАНС на практика започна да се занимава с чисто полицейска дейност по всякакви поводи и срещу всякакви лица. И най-опасното от всичко е, че липсваше координационен център. Въпрос на време беше просто да се случи някакъв инцидент, когато двете служби работят паралелно по един и същ случай, без да знаят, че другата служба извършва същото по същия повод и със същото лице“²³. А политическата равностметка от дейността на агенцията е обобщена красноречиво от депутат от опозицията, който по-

²¹ Концепция за организацията и управлението на Държавна агенция „Национална сигурност“.

²² Вж. изказване на Ив. Петров, стенограма от пленарно заседание на НС, 16 октомври 2009 г., <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>.

²³ Вж. изказване на В. Вучков, стенограма от пленарно заседание на НС, 16 октомври 2009 г., <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>.

сочва, че „институциите имат свойството да възкръсват. Възкръсват институции като стари стереотипи, като стари нагласи, като стари подходи и способности за действие. Пред очите ни възкръсна един стереотип на Държавна сигурност в лицето на ДАНС... Ние наблюдаваме това нещо, видяхме го на практика върху един конкретен опит на ДАНС, проведен с „Галерия“ и нейното паралелно дело. Видяхме, че Държавна агенция „Национална сигурност“ е използвана с политически цели срещу политически противник – за вътрешнопартийни битки или за нещо друго, няма значение, факт е, че е направено“²⁴.

ЕК отбелязва в доклад от 2008 г.: „Въпреки че по закон ДАНС не е разследващ орган, агенцията много често събира доказателства и изпълнява други, свързани с разследване задачи въз основа на прехвърлянето от страна на прокурори на разследващи правомощия на даден етап. Препоръчително е разследващите функции на ДАНС да бъдат изяснени и на практика да се преустанови това прехвърляне на правомощия. Със създаването на ДАНС съзнателно бе постигнато припокриване с някои функции, изпълнявани досега изключително от службите на Министерството на вътрешните работи.“

Тези твърдения показват всъщност, че ефективността е затруднена на две нива. Освен хибридността в характера на институционалния образ на агенцията, която се явява естествена пречка за постигането на успешни резултати, има и остър конфликт между мотивите за създаването на подобна институция и практическото ѝ функциониране.

През есента на 2009 г. властите правят опит да премахнат тези противоречия с изменения в Закона за ДАНС. Основните промени се отнасят до следните параметри²⁵:

- Премахнати са разследващите и полицейските правомощия на агенцията, като по този начин тя се превръща предимно в разузнавателна структура и не дублира функциите на ГДБОП към МВР²⁶. На агенцията ѝ е отнета възможността да използва оперативните способности – агенти под прикритие, контролирани доставки и доверителни сделки. Функциите ѝ се ограничават и дейностите ѝ се предефинират в съответствие с основния акцент на ДАНС, който вече е поставен върху „контраразузнавателната, информационно-аналитичната и прогностичната дейност“.
- Организираната престъпност и злоупотребата с европейските фондове са премахнати от списъка с нейните задачи.

²⁴ Вж. изказване на Ив. Костов, стенограма от пленарно заседание на НС, 16 октомври 2009 г., <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>.

²⁵ Закон за ДАНС, обн. ДВ, бр. 93/24.XI.2009 г.

²⁶ Може само да прибягва до задържане единствено на лице, което е нарушило охраната и пропускателния режим в района на охраняван обект на агенцията, като в този случай органите на ДАНС уведомяват компетентните полицейски органи и предават задържаното лице на тях.

- Осъществена е структурна реформа вътре в ДАНС с цел опростяване на нейното административно управление.

Освен че от закона е премахнато понятието „организирана престъпност“, на агенцията са ѝ отнети и едни от основните специализирани методи за разследване на организираната престъпност – използването на агенти под прикритие, контролирани доставки и доверителни сделки. Тези нейни правомощия са обект на спор още по време на създаването на ДАНС. Настоящата законодателна регламентация в тази област не позволява пълноценното ѝ разгръщане по няколко причини. От една страна, в терминологичен аспект понятието „агент под прикритие“ трябва да се разграничава от понятието „агент на прикритие“. „Агент на прикритие“ е например служител, който, явявайки се и спечелвайки определен конкурс в определено министерство/институция, впоследствие се внедрява в управлението на министерството, институцията и т.н. При възникването на ДАНС се предлага агенцията да може да използва именно този институт, защото с оглед на съществуващото законодателство и практика е много по-реалистично тя да може да го прилага успешно. „Агентът под прикритие“ е далеч по-сложен институт. Той влиза в категорията на т. нар. специални методи за разследване на организирана престъпност, които се появяват в отговор на неспособността на отделните държави да се справят с нарастващите нива на организиран криминалитет с традиционните разследващи способности. Това позволява на правоохранителните органи използването на специфични техники, като контролирана доставка, доверителна сделка и агент под прикритие, в противодействието на организираната престъпност. Тези методи се окачествяват като „активни“ и съответно превръщат разследващите органи в проактивни играчи, защото се използват за събиране на информация и доказателствени средства непосредствено преди извършването на дадено престъпление или по време на неговото осъществяване. Българското законодателство дефинира служителя под прикритие в Закона за СРС. Това е „служител от компетентните служби... оправомощен да установи или поддържа контакти с контролирано лице, за да получи или разкрие информация за извършването на тежко умишлено престъпление и за организацията на престъпната дейност“²⁷. Тъй като в България няма достатъчно добре създаден институт на служител под прикритие (правната рамка съдържа редица дефицити²⁸), при създаването на агенцията се предлага тя да има правото да използва не служители „под прикритие“, а „на прикритие“. Въпреки това обаче

²⁷ Чл. 10в от Закона за СРС, обн. ДВ, бр. 86 от 2005 г., в сила от 29.IV.2006 г., доп. ДВ, бр. 109 от 2007 г., в сила от 1.I.2008 г., изм. ДВ, бр. 93 от 2009 г., изм. ДВ, бр. 70 от 2013 г., в сила от 9.VIII.2013 г., изм. ДВ, бр. 14 от 2015 г., изм. ДВ, бр. 79 от 2015 г., в сила от 1.XI.2015 г.

²⁸ Вж. Смедовска, Р. Специализирани методи за разследване на организирана престъпност – агенти под прикритие. София: РискМонитор, 2012.

по време на парламентарните обсъждания тези съображения не са взети предвид. Остава неясно защо на ДАНС ѝ се приписва правото да използва агенти под прикритие. Възможно е поведението на законодателя да се интерпретира в посока на чиста формалност с ясното съзнание, че това правомощие няма да бъде пълноценно използвано. Тази възможност се оспорва дори и от самите служители на агенцията²⁹. Тоест още един аргумент в полза на хипотезата, че мандатът на ДАНС е изначално заложен като неефективен за противодействие на организираната престъпност. Една година след създаването ѝ именно невъзможността за използването на този институт е един от аргументите за неговото премахване.

Тази реформа изиграва положителна роля в съществуването и функционирането на агенцията. В самото начало ДАНС е погрешно натоварена с излишно огромни очаквания за справяне с организираната престъпност и високата институционална корупция. В този смисъл изчистването на нейния профил, тоест премахването на разследващите и полицейските ѝ функции, може да се окаже като разумен ход.

- *ДАНС в периода 2013–2014 г.*

Три години и половина по-късно, през юни 2013 г., ДАНС отново е обект на реструктуриране. Още в края на първия месец от сформиранието на правителството на Пламен Орешарски в парламента е внесен законопроект за изменение на закона за агенцията. Промените се извършват без наличието на стратегическа визия, в нарушение на Закона за нормативните актове, защото не са съпроводени нито от публично обсъждане, нито от оценка на въздействие, нито от икономическа обосновка за предложената промяна. Важно е да се отбележи, че реформата се извършва много скоро след избирането на нов парламент, в който все още не са сформирани всички комисии. Вследствие на това законопроектът се разглежда от временна комисия по правни въпроси. Реформа от подобен ранг обаче изисква разискването ѝ в няколко постоянни комисии, като комисията по вътрешна сигурност, комисията за контрол на службите за сигурност и пр.³⁰

Мотивите за реформата, описани в проектозакона за изменение, са следните³¹:

- Основна цел на закона е възстановяването на правомощията на ДАНС и превръщането ѝ в орган както за защита на националната

²⁹ Вж. изказване на Иван Петров, Стенограма от пленарно заседание, 16 октомври 2009 г., <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>.

³⁰ Все пак поради значимостта на темата обсъжданията в парламента се предават директно по телевизия и радио.

³¹ Вж. Доклад на временната комисия по правни въпроси към 42-ро НС., <http://www.parliament.bg/bg/parliamentarycommittees/members/2061/reports/ID/4110>.

сигурност, така и за ефективно противодействие на трансграничната и вътрешната организирана престъпност и корупция. За тази цел ГД-БОП се прехвърля от МВР към ДАНС поради необходимостта борбата с организираната престъпност да се води от едно място.

- Възстановяването на правомощията на агенцията да извършва разследвания в пълния обем на тази дейност по смисъла на НПК. За целта председателят на ДАНС ще определя със заповед разследващи агенти.
- Да се постигне ясно разграничаване на функциите между МВР и ДАНС.
- С цел въвеждането на допълнителни гаранции за ефективен парламентарен и граждански контрол председателят на агенцията ще се избира от НС.

Вследствие на тази реформа организираната престъпност отново влиза във функционалния мандат на агенцията. Според измененията на закона тя „извършва дейности за защита на националната сигурност от посегателства, насочени срещу независимостта и суверенитета на България, териториалната цялост, националните интереси, установения в страната конституционен ред и основните права и свободи на гражданите, свързани“ с 23 конкретни точки, включително и за организирана престъпна дейност на местни и транснационални престъпни структури.

Процесът на осъществяване на тази институционална промяна е съпроводен от няколко проблематични аспекта.

На първо място, следва да се отбележат прибързаността на предвидените изменения и начинът, по който те са осъществени. Експерти споделят, че подобна прибързаност не води до нищо друго освен до заключението, че реформата се прави с конкретна цел и за конкретно лице³². По-долу ще стане ясно, че тези опасения се оказват валидни, тъй като част от реформата се отнася и до правилата и изискванията за избор на председател на агенцията.

На второ място, промените съдържат противоречие и нелогичност по отношение на функционалния образ на ДАНС. В мотивите на законопроекта за изменение е посочено, че промените предвиждат „пълното възстановяване“ на разследващите ѝ функции от 2008 г. чрез въвеждането на т. нар. разследващи агенти. Истината обаче е, че агенцията дори и в своя първоначален вариант не е притежавала такива функции по смисъла на НПК. Тоест едно от „постиженията“ на тази реформа е повторното въвеждане и връщане към хибридният елемент в институционалния характер на ДАНС, който, както спо-

³² Гиргинова, Г. Сливането на ГДБОП и ДАНС – опасна конспирация?, 24 юни 2013 г., <http://judicialreports.bg>.

менах по-горе, е изначално вграден дефицит, предполагащ неефективност на дейността³³.

На трето място, подобно на това, което се случи при създаването на ДАНС, отново се смесват две функции, които са различни по смисъл и по характер – разузнавателната и разследващата. Поради това те следва да бъдат и институционално разделени. За контраразузнавателния орган не е присъщо да се бори с престъпността. По-голямата част от неговата работа не завършва с предаване на лицата на прокуратурата за търсене на наказателна отговорност, а „там се правят сложни оперативни игри за придобиване на източници на информация, което е най-сложното нещо и което е различно от дейността на полицейските служби, които се занимават с получаване на сигнали, тяхното разработване, събиране на доказателства и предаването им на прокуратурата“³⁴. Освен това на контраразузнавателните и на разузнавателните служби „в името на националната сигурност често им се налага да работят извън рамките на наказателния процес, често и на закона“. „Тоест прекрочват се граници за общото благо. Те имат малко по друг стандарт на работа в тяхната дейност. Затова се приема, че отделянето им в отделна структура се прави именно с цел те да имат по-специален статут. Докато от полицейската служба се очаква да има публичност, прозрачност, участие в наказателния процес, спазване на човешки права и т.н.“³⁵ Някои от коментарите по повод реформата са дори иронични и още по-крайни. Представители на опозицията по време на обсъжданията на законопроекта за изменение на Закона за ДАНС заявяват, че поради сливането ѝ с ГДБОП и автоматичното прехвърляне на нейните функции агенцията, която би трябвало да се занимава със защита на националната сигурност на страната, ще разследва включително и престъпления, свързани с интелектуалната собственост, „дали на анцуга пише „Адидас“, „Адибас“, или на гашетата, или на потника?!“³⁶.

На четвърто място, съществуват проблеми, свързани със способността на агенцията да отговори на новите разследващи задачи, които ѝ се поставят, тъй

³³ Въвеждането на „разследващите агенти“ (за целта въведен нов член 194а в НПК) също е критикувана стъпка, защото така, както е формулирана, предоставя „предметно правомощие на нов разследващ орган в описателен и общ вид вместо конкретен състав на престъпление“. Отбелязва се, че е несериозно с Инструкция за взаимодействие между прокуратурата и ДАНС от 22 юли 2014 г. да се изготвя изчерпателен списък на престъпления с посочени разпоредби от Наказателния кодекс, разследването по които ще се извършва от разследващи агенти“. Не е редно по този начин да се определя предмет на подсъдност на разследващи агенти от ДАНС.

³⁴ Гиргинова, Г. Сливането на ДАНС – опасна конспирация?, 24 юни 2013 г., <http://judicialreports.bg>.

³⁵ Пак там.

³⁶ Вж. изказване на Димитър Лазаров по време на обсъжданията на законопроекта за изменение и допълнение на Закона за ДАНС, юни 2013 г., www.parliament.bg.

като голяма част от служителите на агенцията, наети преди реформата, не е подбрана по критерии, които да обслужват новата цел на агенцията, а именно борбата с организираната престъпност. Освен това експерти подчертават, че пак е възможно да възникнат обструкции по повод оперативната координация и липсата на разделителна линия ще доведе отново до дублиране на дейности. А по-големият проблем е всъщност, че поради прибързаността на проведената реформа механизмите за сътрудничество ще трябва да бъдат разработвани едва след приемането на промените³⁷. При подобно положение можем да заключим, че противодействието на организираната престъпност няма как да не бъде забавено и е очевидно, че за определен период от време ще има неефективност. Поради това и в публичното пространство се прокрадват съмнения, че след „толкова сътресения службата едва ли е способна да води последователна и политически безпристрастна борба срещу организираната престъпност“³⁸.

Трябва да отбележим и още едно съществено измерение на реформата от този период, което също донякъде потвърждава хипотезата за нейния оспорван характер, за истинските причини за нейното провеждане. Става дума за процедурата по назначаване на председател на ДАНС. От създаването си до юни 2013 г. ръководителят на агенцията се назначава с указ на президента по предложение на Министерския съвет. Едно от изискванията е кандидатът да има 10 години професионален стаж в службите за сигурност. Важно е да се отбележи, че това правило е въведено през 2007 г., когато страната се управлява от т. нар. тройна коалиция. Тогава по време на дебатите на второ гласуване в парламента³⁹ тогавашната опозиция прави предложението (което не е прието) председателят да се избира с мнозинство от 2/3 от народните представители, като аргументите за това са следните:

- По конституция (чл. 105, ал. 2) правомощия и отговорност за опазването на обществения ред и националната сигурност има Министерският съвет.
- Логично би било НС по предложение на Министерския съвет да избира ръководството на агенцията, защото парламентът осъществява контрол върху дейността на правителството.

Вносителите на закона през 2007 г., които са всъщност същите, които осъществяват реформата през 2013 г., отхвърлят това предложение. Пет години по-късно обаче те самите изменят правилото и предлагат председателят на

³⁷ Гиргинова, Г. Сливането на ДАНС – опасна конспирация?, 24 юни 2013 г. <http://judicialreports.bg>.

³⁸ Защо преобразиха ДАНС, <http://www.dw.de>.

³⁹ Вж. стенограма от пленарно заседание на НС от 4 декември 2007 г., www.parliament.bg.

агенцията да се избира от НС по предложение на Министерския съвет. Променят се изискванията за поста председател, като професионалният стаж от 10 години е свален на 8 години и не става дума само за стаж в службите за сигурност, а и юридически стаж⁴⁰. Един от многото смушаващи елементи е, че мотивите не са разгърнати в това отношение. Отбелязва се, че изменението се осъществява с цел укрепване на статута на агенцията и завишаване на ефективността на парламентарния контрол. Този аргумент на пръв поглед изглежда валиден. Изниква обаче въпросът, защо същите тези парламентарни представители обръщат позициите си няколко години по-късно. Кой са факторите, спомагащи за това?

Повишаването на парламентарния контрол не следва да бъде възприеман като стимулиращ мотив и в него едва ли могат да се открият съдържателни аргументи. Ефективността на този контрол се определя предимно от структурата на комисията за контрол, нейните правомощия, ресурса, с който разполага, и активността ѝ. Анализът на дейността на парламентарната комисия за контрол на службите за сигурност от нейното създаване през 2009 до 2015 г. показва, че ефективността не се влияе по никакъв начин от правилата за назначаване на председателя на агенцията⁴¹. По отношение на тази промяна (избор от НС) смушаващ е фактът, че малко след това изменение, в рамките на 15-минутно обсъждане, парламентът избира за ръководител на ДАНС Делян Пеевски, което кара експерти да заявят, че „законът очевидно беше направен по мярка за господин Пеевски, защото изведнъж в него се промени точно този член, който касаеше стажа на кандидатите“⁴². Изборът на председател става причина за масово обществено недоволство, което прераста в продължителни протести, вследствие на които три дни след избора му НС отменя решението си. През следващите месеци дебатът се концентрира върху въпроса, дали при това положение Пеевски може да остане депутат. Стига се и до намесата на КС, който в своето тълкувателно решение казва, че все пак той остава като депутат⁴³. Кратката биографична справка на Делян Пеевски илюстрира как всъщност политическите интереси в случая преобладават над институционалните и как една институция може да бъде употребена, мислейки я повече през политическа конюнктура, отколкото през мандат и функции. Пеевски (1980 г.) е завършил право в ЮЗУ. Заедно с майка си Ирена Кръстева ръководи печатни издания и телевизии. През 2001 г. става член на НДСВ. От май 2005 г. е следовател в стопански отдел на Столичната следствена служба, макар че според закона за тази длъжност се изисква двегодишен стаж. По време на

⁴⁰ Закон за изменение и допълнение на Закона за Държавна агенция „Национална сигурност“, обн. ДВ, бр. 52/14.VI.2013 г.

⁴¹ Вж. Смедовска, Р. Мониторинг на ДАНС и БОРКОР. София: РискМонитор, 2011.

⁴² Гиргинова, Г. Сливането на ДАНС – опасна конспирация?, <http://judicialreports.bg>.

⁴³ Решение на КС № 7 от 8 октомври 2013 г., к.д. № 16 от 2013 г.

правителството на „тройната коалиция“ е назначен за заместник-министър на държавната политика при бедствия и аварии, отговорен за Държавния резерв. Уволнен е след грандиозен скандал, разтърсил висшите етажи на изпълнителната и съдебната власт. Мотивът на министър-председателя (Сергей Станишев) е, че Пеевски не притежава необходимите морални качества да бъде зам.-министър. Той е замесен и в корупционен скандал между бившия директор на Националната следствена служба Ангел Александров и бившия министър на икономиката и енергетиката Румен Овчаров. Срещу него е образувано и досъдебно производство по повод на твърдението, че е оказал натиск върху директора на „Булгартабак“ (изпълнителният директор на холдинга заявява, че Пеевски го е принуждавал да сключва договори с фирми, близки до ДПС). Тъй като по закон постът на един магистрат се запазва в случай, че той влезе в състава на Министерския съвет, Пеевски поисква да бъде възстановен на работа в следствието. ВСС отказва с мотив, че щом някой няма морал да бъде зам.-министър, то той няма морал да бъде магистрат. ВАС обаче постановява, че той има право на това, и през ноември 2007 г. е възстановен като следовател. Впоследствие става депутат от ДПС в 41-вото и 42-рото НС. През май 2014 г. е избран за евродепутат от листата на ДПС, но се отказва от мястото си.

- *ДАНС след 2014 г.*

В края на 2014 г. 43-ото НС решава за пореден път да реструктурира агенцията. Този път промяната протича по малко по-различен начин. Законопроектът се обсъжда в три парламентарни комисии (комисията по правни въпроси, комисията по вътрешна сигурност и обществен ред и комисията за контрол на службите за сигурност). Проведено е и обществено обсъждане. Един от дискуссионните въпроси е, че измененията се осъществяват през закон за МВР, т.е. акцент на реформата е министерството, а не нормативната база на ДАНС.

Мотивите за реформирането на засегнатите институции са следните:

- Връщане на балансиращата роля на президента да назначава председателя на агенцията с оглед съществуващото традиционно правомощие на президента в тази област. Прави впечатление изключително политизираният характер на мотивите към законопроекта, в които се посочва, че това правомощие „най-брутално бе отнето... с оглед „превземането“ на една от българските служби за сигурност от страна на олигархични кръгове, което предизвика безпрецедентен взрив на гражданско недоволство, довел до четиринайсетмесечна управленска агония и до предсрочни парламентарни избори през есента на 2014 г.“⁴⁴.

⁴⁴ Вж. Мотиви към законопроект за изменение и допълнение на Закона за МВР.

- Възстановяване на ГДБОП в МВР, защото вливането ѝ в агенцията е превърнало ДАНС в „опасен мастодонт с мегаправомощия“, едновременно контраразузнавателни, полицейски и разследващи⁴⁵. Като мотив за реформата се посочват и критиките от страна на ЕК в доклад от 2014 г. Цитираният доклад обаче не е релевантен, тъй като той критикува повече прибързаността на реформата от 2013 г., а не толкова дейността на агенцията. В него се посочва само, че сливането е предизвикало известни „смущения във функционирането на въпросните служби... и че реорганизацията би могла да доведе до известно положително развитие чрез прилагането на по-интегриран подход, като се имат предвид зависимостите между корупцията и организираната престъпност“⁴⁶.

Вследствие на тези законодателни промени, организираната престъпност отново отпада от материалната компетентност на агенцията. Тя възвръща своя изчистен профил на контраразузнавателна институция, отговаряща чрез дейността си за националната сигурност. Притеснителното обаче е, че в обосноваването им наистина липсват дълбочина и убедителност относно същината на проблема. Прекалената втрепеност в изискванията на ЕС създава за пореден път усещането, че ЕК е един от основните двигатели на институционалните политики у нас. Сякаш властите преследват постигането на отчетност за определени действия, имащи формално значение за следващия мониторингов доклад на ЕК, отколкото да извършват промени, мотивирани от вътрешнонационална необходимост.

Освен поради процедурните правила, по които протича реформата през 2014 г., тя е различна от останалите и по отношение на главните действащи лица (т.е. институции), участващи в нея. За първи път със становище се появява и самият обект на промените – ДАНС. Интересно е да се отбележи, че по време на общественото обсъждане на предложените от управляващите изменения, проведено в НС през декември 2014 г., представителите на ДАНС отсъстват. Тя се появява в публичното пространство не чрез пряко присъствие на нейни представители, а чрез писменото становище, достъпно на нейната интернет страница. Обществената дискуссия в парламента преминава без неговото представяне и дебатиране. В писмената си позиция агенцията критикува заложените промени, но в същото това време не предлага задоволителен анализ, защо не трябва да се извършват. За първи път обаче 6–7 години след нейното създаване тя посочва, че предприетите действия са направени, без

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Доклад на ЕК по Механизма за сътрудничество и проверка от януари 2014 г., https://ec.europa.eu/info/effective-justice/rule-law/assistance-bulgaria-and-romania-under-cvm/reports-progress-bulgaria-and-romania_bg.

да се анализира „задълбочено дейността на ДАНС след преобразуването на ГДБОП в част от структурите на агенцията“ и разширяването на нейния кръг от дейности, липсва и анализ на постигнатите професионални резултати⁴⁷. Професионалните резултати през очите на агенцията са измерени най-вече в статистически данни (проведени 270 операции, 38 от които с партньорски служби, иззети кг наркотични вещества, огнестрелни оръжия и пр.). ДАНС защитава разследващите правомощия, тъй като според нея се предоставя „по-добра възможност за взаимодействие и координация между структурните звена, придобиващи дадена информация, и разследващите органи в състава на агенцията, които използват тази информация за доказване на извършени престъпления“. В резултат на дейността ѝ са образувани 668 досъдебни производства за случаи на организирана престъпност и корупция, като на 441 лица са повдигнати обвинения⁴⁸.

Какво ни доказва, че вливането на ГДБОП през 2013 г. в агенцията бе удачен ход? С какво разследващите функции помогнаха на ДАНС да повиши усещането за сигурност на гражданите? Как агенцията намали нивата на организираната престъпност в България? Броят на образуваните досъдебни производства, посочен от агенцията като критерий за ефективност, освен че остава неразбираем за обществеността, е крайно недостатъчен като доказателство за постигнатите професионални резултати. Подобен брой производства вероятно щеше да бъде образуван, ако ГДБОП си беше останала в МВР. Освен това разиграният по този начин сценарий би могъл да се тълкува като създаване на задочна междуинституционална конфронтация (в случая между законодателната власт и агенцията), която осакатява реформата, създава предпоставки за институционална неефективност и налага сериозен политически привкус на проведената институционална политика.

ДАНС и организираната престъпност през погледа на нейните отчетни доклади

Оценката на ефективността на една институция може да бъде потърсена и в отчитането на резултатите от нейната работа. В Закона за ДАНС никъде не се уточнява какво трябва да съдържа годишният доклад на агенцията. Това възпроизвежда една систематична грешка, която се допуска и по отношение на отчетността на други институции. Вследствие на това докладите

⁴⁷ Вж. становище на ДАНС по проект на Закон за изменение и допълнение на Закона за МВР, предвиждащ и изменение на Закона за ДАНС.

⁴⁸ Данни от становище на ДАНС: от тези 668 досъдебни производства 226 производства – изпратени на прокуратурата, като от тях с мнения за съд – 132 с мнения за спиране – 46, за прекратяване – 48.

се базират основно на статистически данни, които изместват аналитичната част на доклада и в крайна сметка не помагат на обществото да разбере доколко ефективна е съответната структура. По отношение на практиката на ДАНС в отделни периоди се наблюдава същата тенденция.

Цялостната отчетност на агенцията е трудно да бъде проследена, тъй като поради контраразузнавателния характер на дейността ѝ една част от годишния доклад е засекретена. А конкретните дейности на агенцията са представени под формата на безкрайна статистическа информация, чиято истинност трудно би могла да бъде оспорвана. Още повече, тя остава неразбираема за общественото око и не дава реална картина за това, с какво конкретно се занимава агенцията. Този тип докладване създава усещане повече за удовлетворяване на формални изисквания, отколкото за осъществяване на истинска отчетност. Тъй като в настоящия текст агенцията е разглеждана като институционален инструмент за противодействие на организираната престъпност, от статистическите данни за дейността на ДАНС се интересувам от онази част от информацията, свързана с борбата с организирания криминалитет. Тя обаче е трудно проследима по няколко причини. От една страна, предоставянето на отчетна информация не се осъществява на регулярен принцип. Освен това не се базира на определено стандартизирано съдържание. От друга – агенцията е на няколко пъти реструктурирана и организираната престъпност периодично отпада от нейния мандат.

Таблица 2. Данни за дейността на ДАНС, свързана с организираната престъпност, по години

Година	Данни за организирана престъпност
2008 ⁴⁹	Образувано е предварително производство и са задържани две лица за пране на пари на руски организирани престъпни групи, като са спрени преводи за 221 хиляди евро и са запорирани сметки за 8 милиона евро
2009	Няма данни за организирана престъпност (организираната престъпност е премахната от мандата през есента)
2010	Няма статистически данни за организирана престъпност, тъй като тя не присъства в законодателния мандат
2011	Липсва публично достъпен доклад
2012	Няма данни за организирана престъпност, тъй като тя не е в мандата ѝ
2013	Няма данни за организирана престъпност

⁴⁹ Няма публичен отчет. Информация за дейността на агенцията е предоставена на журналисти по време на семинар на ДАНС, организиран за разясняване на комуникационната стратегия на агенцията.

2014 ⁵⁰	303 операции за пресичане на престъпна дейност на организирани престъпни структури, 43 от които в рамките на осъществено международно сътрудничество ⁵¹ Общо 712 досъдебни производства Привлечени като обвиняеми 420 лица. До прокуратурата са изпратени общо 306 досъдебни производства, от които: 144 с мнение за съд; 53 с мнение за спиране; 72 с мнение за прекратяване и 37 с мнение за изпращане по подсъдност
--------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

От така изложените данни се вижда, че статистическа информация за противодействието на организираната престъпност от страна на ДАНС се съдържа само в два отчетни доклада – за 2008 и 2014 г. Това донякъде е логично, тъй като това са горе-долу и периодите, в които този вид престъпност е включен в нейния функционален мандат. Увеличаването на броя на операциите, свързани с организирана престъпност, през 2014 г. се дължи предимно на вливането на ГДБОП в структурата на ДАНС и прехвърлянето на всички нейни правомощия към нея. Тези статистически данни вероятно щяха да бъдат включени в отчета на ГДБОП, ако тя беше останала в МВР.

Един от най-разпространените параметри, използвани от страна на институциите за оценка на ефективността, е броят на разследванията, обвиненията, делата и присъдите. Отбелязва се обаче, че тези критерии съдържат известни ограничения, защото не илюстрират например какво е съотношението между различните престъпления, свързани с организираната престъпност. Не показват също така какво е влиянието на съответните компетентни институции върху организираните престъпни групи. Както отбелязва Малц, отчитането на броя на присъдите е равносилно на това да „обявиш битката за спечелена, без да има индикации за това, как се е водила тази битка“ (Малц, 1990: 39). От момента, в който на всички присъди се придава еднаква значимост, се загубва усещането за значимостта на битката. Една институция би могла да счита себе си за успешна, защото е постигнала висок процент осъдителни присъди. Но това невинаги е добър и надежден показател, защото същата тази институ-

⁵⁰ Изготвен е специален отчет за дейностите на ДАНС по разследването на организираната престъпност и корупцията. Това е така, тъй като в периода 2013–2014 г. ГДБОП се влива в ДАНС.

⁵¹ Със следното разпределение: 101 – трафик и разпространение на наркотични вещества; 16 – трафик на хора; 24 – неправомерно усвояване на данъчен кредит; 66 – престъпления срещу митнически режим; 11 – нерегламентирано използване на електронни платежни инструменти; 29 – киберпрестъпност; 11 – нерегламентирано производство, внос и/или разпространение на стоки с имитиращи марки; 9 – производство и разпространение на фалшива валута; 27 – незаконна търговия и трафик на културно-исторически ценности; 9 – незаконно производство, съхраняване, разпространение и използване на общоопасни средства.

ция може да е работила по по-лесни казуси. В този смисъл подобен критерий може да изглежда съблазнителен, но в същото време е противоречив, защото е способен да подтиква съответната организационна структура да подхваща и да се занимава с по-малко рисковите и несериозни казуси. Използването на броя повдигнати обвинения също може да е контрапродуктивно, защото институциите се стремят към повишаване на количествения параметър, което на практика е изкуствено. Те просто ще повдигат обвинения, които обаче след това няма да издържат в съда. Тоест изкуствено ще се завишават количествените критерии, което на практика няма да доведе до желания резултат. Количественият индикатор, разбира се, не трябва да се пренебрегва, но тъй като не предоставя истински задълбочени данни за ефективността на една институция, следва да се разглежда по-скоро като начална точка, паралелно с други критерии. Така например увеличаването на броя на разследванията или повдигнатите обвинения трябва да се разглежда паралелно с общите нива на престъпността, защото техният завишен брой може просто да е индикация и за повишени нива на престъпността.

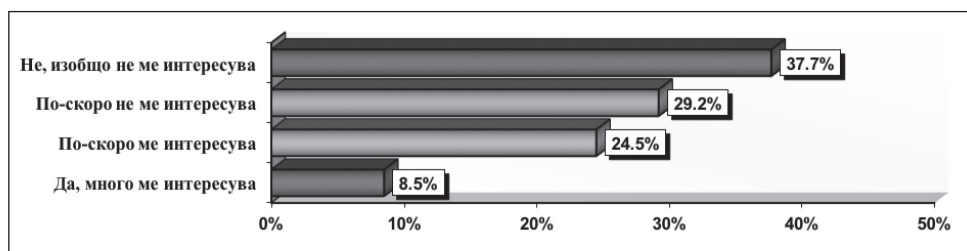
Ако погледнем ефективността на агенцията от гледна точка на нейните функционални цели, резултатът също ще е обрисован с повече негативни краски. Причината за това са донякъде неясната цялостна функция и цел, която ДАНС трябва да преследва, т.е. неяснотата на основната ѝ мисия – защита на националната сигурност, борба с организираната престъпност, с корупцията и пр. Част от отчетните ѝ доклади го доказват. Например в докладите от 2012, 2013 и 2014 г. агенцията посочва показател за ползата/ефекта от нейната дейност, които „нямат количествени характеристики, а отразяват степента на постигане на стратегическата цел – ефективна защита на националната сигурност. Те са селектирани на основата на законовите функции на агенцията, като достигането на целевите стойности по тях осигурява високо ниво на защитеност на страната и гражданите. Отчитането на показателите за полза/ефект се извършва чрез детайлен анализ на динамиката на средата за сигурност“⁵². В този контекст нивото на защитеност на обществото от действия на местни и транснационални престъпни структури е отчетно по следния начин: „статус – средно ниво на защитеност; интензитет на заплахата – константен; интензитет на противодействието – повишен“⁵³. Данните са идентични и в трите доклада. Остава неясно обаче по какъв начин е повишен интензитетът на противодействието, посредством какви средства и какви са конкретните резултати, осезаеми за обществените възприятия.

⁵² Вж. Отчет за степента на изпълнение на утвърдените политики и програми на Държавна агенция „Национална сигурност“ за 2012, 2013 и 2014 г.

⁵³ Пак там.

ДАНС през погледа на общественото мнение

Общественото мнение, с всичките ограничения, които то съдържа като критерий за ефективност, също не придава голяма доза ефективност на агенцията⁵⁴. Въпреки че агенцията е създадена в момент, когато чувствителността към организираната престъпност и корупцията е доста завишена, и въпреки че тя е обявена като контрасила на тези два високо рискови обществени проблема, дейността на ДАНС представлява интерес едва за 1/3 от пълнолетното население на България.

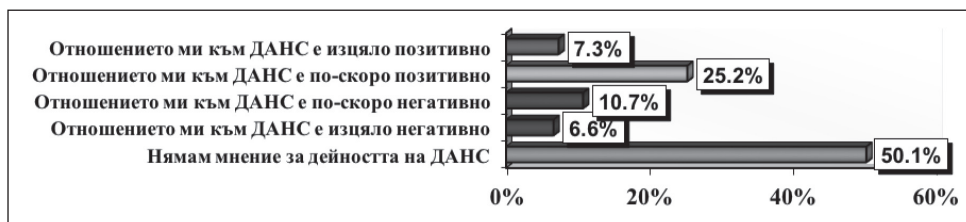


Графика 1. Обществен интерес към дейността на ДАНС
Интересува ли ви дейността на Държавна агенция „Национална сигурност“?

Източник: www.riskmonitor.bg

Половината от пълнолетните български граждани нямат мнение за дейността на ДАНС (вж. Графика 2). Прави впечатление, че по-голяма част от заявилите мнение има позитивно отношение към работата на агенцията. Такова мнение заявява 1/3 от интервюираните. Анализът на данните показва наличие на правопрпорционална зависимост между заинтересуваността от дейността на ДАНС и отношението към институцията – с увеличаване на интереса към работата на агенцията се увеличава и одобрението за нея. Вероятно одобрението на агенцията в най-голяма степен се дължи на представата, че ДАНС е основен стълб за защита на националната сигурност на страната ни. Този вид данни подсказва, че обществената представа се гради по-скоро въз основа на факта, че подобна институция е редно да съществува. Дефиницията на смисъла на нейното съществуване е определящият фактор т.е. фактът, че мисията на ДАНС е свързана с националната сигурност, автоматично произвежда положително отношение към тази институция.

⁵⁴ Данните са от проведено през февруари 2012 г. от НЦИОМ национално представително проучване, в което са реализирани 1000 интервюта в 125 гнезда в 86 населени места в България. Проучването имаше за цел да проследи общественото мнение за ДАНС и нейната дейност и бе реализирано в рамките на проект на РискМонитор „Мониторинг на ДАНС и БОРКОР – 2011“. www.riskmonitor.bg.



Графика 2. Отношение на респондентите към ДАНС
Кое от изброените по-долу твърдения важи в най-голяма степен за вас?

Източник: www.riskmonitor.bg

Характерът на дейността на агенцията остава неясен за една голяма част от българските граждани. Фактът, че агенцията не беше представена с достатъчно ясен профил в периода на нейното институционализиране, обуславя и погрешната представа, дори незнание от страна на обществото. Около 40% от интервюираните не могат да преценят каква е основната дейност на ДАНС. Освен това агенцията продължава да битува като хибридна организация в обществените представи, тъй като се припознава и като разследваща структура (характерно за първата година от нейното съществуване, преди да бъде реформирана и преди да ѝ бъдат отнети разследващите и полицейските правомощия). Близо 1/5 от гражданите (17%) е наясно, че основната дейност на ДАНС е контраразузнавателна. Доколкото към ДАНС е преминала голяма част от специалните ни служби, логично 16% от интервюираните посочват разузнавателната дейност като основна за агенцията⁵⁵.

Заклучение

Институционалното изграждане на ДАНС е дълъг и любопитен процес. От 2008 до 2015 г. тя минава през различни фази на развитие, през които политическата аргументация относно правната ѝ регламентация често пъти надделява над рационално-обективната. Институционалният ѝ образ интензивно се мени и я поставя в ситуация на търсене на една практически недостижима ефективност, що се отнася до противодействието на организираната престъпност.

На първо място, двойственият образ на агенцията (в периодите, в които тя съвместява едновременно разузнавателни и разследващи правомощия) е съществена пречка за постигането на видими резултати. Хибридността не позволява да се идентифицира ясна цел, а при неясно формулирани цели трудно се конкретизират и функциите на съответната структура. В този смисъл превръщането на агенцията от 2015 г. насам в строго контраразузнавателна

⁵⁵ Пак там., с. 17.

институция е положителна стъпка. Постоянното реструктуриране е процес, който влияе негативно върху институционалното изграждане на агенцията. Тя е принудена постоянно функционално да се адаптира, което създава интензивен вътрешноинституционален сблъсък, рефлектиращ в няколко измерения – не само върху самата агенция, но и върху останалите институции, с които тя си взаимодейства.

На второ място, остава логически неизяснено и недостатъчно аргументирано защо през определени периоди организираната престъпност влиза в мандата на агенцията. И защо изобщо през 2008 г. тя е лансирана като институция, овластена да противодейства на организирания криминалитет. Един от възможните отговори е, защото организираната престъпност е преди всичко политическо понятие, което предразполага към формулиране на подобни институционални политики. Тя се е превърнала в едно изключително влиятелно понятие, служещо за база за изграждане на институции, за увеличаване на правомощия на съществуващите структури, за повишаване на бюджетните средства и пр. Темата за това, що е то организирана престъпност и как я дефинираме, е огромна и не е предмет на настоящия текст. Ще кажа само, че през последните години понятието е обект на сериозни критически анализи. Водещи международни криминолози (Edwards, Paoli, Levi, Gastrow) определят понятието „организирана престъпност“ предимно като политическа и зле замислена конструкция, възникнала повече вследствие на политически възгледи и притеснения, отколкото поради конкретни научни доказателства⁵⁶. Критиката към понятието не води, разбира се, до извода, че подобен тип престъпност не съществува. Няма отговор на въпроса обаче, какво печелим, като слагаме различните видове престъпни действия под шапката на едно и също аналитично понятие. В този смисъл използването на понятието „организирана престъпност“ в устройствените нормативни документи придава много широк и неконкретен мандат, което затруднява функционирането на самата институция и предоставя възможност за много широка интерпретация (поради неяснотата на самото понятие), и се превръща в пречка за постигането на ефективност.

Организираната престъпност по принцип не влиза в списъка с основните рискове за националната сигурност. Международната организирана престъпност е тази, която присъства в него. Самата агенция я посочва като такъв в един от своите отчетни доклади⁵⁷. Тоест в процеса на възникване и осъществяване на реформата с ДАНС акцентът следваше да е поставен повече върху трансграничната организирана престъпност, защото една институция за си-

⁵⁶ Вж. RiskMonitor. Organized crime, Civil Society and the Policy Process. Conference proceedings, 2010.

⁵⁷ Вж. Среда за сигурност – рискове и заплахи за националната сигурност за 2010 г., извлечение от Годишния доклад на Държавна агенция „Национална сигурност“ за състоянието на националната сигурност за 2010 г., www.dans.bg.

гурността е логично да третира и въпроса с този тип престъпност, след като е идентифицирана като една от основните заплахи. Дебатът около ДАНС обаче е погрешно обърнат – на преден план бе изведено противодействието на организираната престъпност.

Трето, след като транснационалната организирана престъпност се схваща като заплаха за националната сигурност, то тогава ДАНС следваше да покрива дейности по извършването на т. нар. стратегическо криминално разузнаване. Политиката за наказателно разузнаване се основава на идеята за по-добра превенция и борба с организираната престъпност. Тя се използва за напътстване на разследващите органи, като процесът е двустранен – разузнавателната структура произвежда необходимата за правоприлагащите (полиция, прокуратура) органи информация и обратно, те ѝ предоставят информация (придобита предимно от арести и обиски) за целите на разузнаването. ДАНС е една от структурите, които трябва да са способни да генерират разузнавателна информация за целите и в услуга на разследващите и правоохранителните органи.

В своето извлечение от годишния доклад за 2010 г. агенцията отбелязва, че един от основните рискове, които поражда международната организирана престъпност, е „нарушаването на принципите на демократично функциониране на институциите“⁵⁸. Съществуването и практиката на ДАНС обаче донякъде показват, че тя самата участва като рисков фактор за демократичното функциониране на институциите. Няколко примера могат са бъдат посочени в тази посока: делото „Галерия“, назначаването на Алексей Петров като съветник в ДАНС с таен статут (впоследствие арестуван и подсъдим по т. нар. дело „Октопод“), назначаването на Делян Пеевски за председател на ДАНС, което предизвика обществени протести и доведе до оставка на правителството една година по-късно. Това са все ситуации, които илюстрират вътрешните институционални противоречия, които, освен че пречат на ефективната ѝ дейност, са рискови индикатори и за самата институция.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучков, В., Б. Славчев. Закон за Държавна агенция „Национална сигурност“, Кратък коментар, София: Феня, 2008.
- Годишни отчетни доклади на ДАНС в периода 2009–2014, www.dans.bg.
- Закон за Държавна агенция „Национална сигурност“, обн. ДВ, бр. 109/20.XII.2007.
- Иванова, Ив. Прокуратурата и полицията: сътрудничество и/или конфликт. Динамика на взаимоотношенията 1989–2011 г. Дисертация. София, 2016.
- Кабакчиева, П. Двудкият Янус: европейски правила в посткомунистическа среда. Случаят САПАРД. – В: *Социологически проблеми*, 2007, бр. 3–4.

⁵⁸ Пак там.

- Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономически резултати. София: ЛИК, 2000.
- Смедовска, Р. Мониторинг на ДАНС. София: РискМонитор, 2010.
- Смедовска, Р. Специализирани методи за разследване на организирана престъпност – агенти под прикритие. София: РискМонитор, 2012.
- Стенограми от Народното събрание в периода 2007–2014, www.parliament.bg.
- Уотърс, Т., Й. Грозев, М. Шонтайх, Р. Смедовска, А. Гиргинов, А. дьо Плеси, Б. Хенкок, Б. Купър, В. Рот, Д. Кавалини, Д. Лакнър, Д. ди Федерико, Е. Трендафилова, Е. Бош, Й. Херман, К. Бард, К. Риго, М. Горански, Р. Джонсън, Т. Фогелсън, Ф. Фалети, Х. Грамкоу. Поощряване на отчетността, независимостта и ефективността на прокурорската институция. Сравнително-правно изследване. София: институт „Отворено общество“, 2008.
- Шаламанов, В., Р. Смедовска, Д. Смилов. Мониторинг на ДАНС – 2008. София: РискМонитор, 2009.
- Albanese, J. Organized Crime in America, 3rd ed. Cincinnati: Anderson, 1996.
- RiskMonitor. 2010. Organized crime, Civil Society and the Policy Process. Conference proceedings, Sofia.
- Van Duynes, P. Organized Crime in Europe. Commack, NY: Nova Science Publishers, 1996.

Медийни публикации

- Борисова, Б. От скандал на скандал. – В: Дневник, 1 октомври 2008, http://www.dnevnik.bg/dnevnikplus/2008/10/01/557901_ot_skandal_na_skandal/.
- Ваксберг, Т. ДАНС – каква и защо? – В: Капитал+, 8–14 ноември 2008.
- Вучков, В. ДАНС – (Не) очакваният Франкенщайн, Mediapool, 1 октомври 2008, <http://www.mediapool.bg/dans-neochakvaniyat-frankenshtain-news144195.html>.
- Гиргинова, Г. Сливането на ГДБОП и ДАНС – опасна конспирация, 24 юни 2013, Judicial reports, <http://judicialreports.bg>.
- Стойнев, В. ДАНС като анимационен тигър. – В: Култура, бр. 38, 7 ноември 2008, <http://www.kultura.bg/bg/article/view/14859>.

4. Студентски дебюти

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 106

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 106

„БРЕКСИТ“ В ПЕРСПЕКТИВАТА НА КОСМОПОЛИТНАТА СОЦИОЛОГИЯ

РОСАЛИНА ТОДОРОВА

Rosalina Todorova. A COSMOPOLITAN PERSPECTIVE ON THE SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF BREXIT

This article deals with a conceptual analysis of Ulrich Beck's cosmopolitan sociology and its potential for interpreting Brexit. The contextual frame of Brexit is perceived as a conjunction between globalization and national processes. Such a complex social environment requires an adjustment in both the sociological approach and in the sociological concepts, applied to the subject of reality in an undefined field of social interaction. Understanding current phenomena is a necessary methodological step. It is to culminate in enhancing the scientific approach of sociology in a way, which allows the formulation of an apparatus, capable of dealing with the concept of inequality in the new age of reality. The occurrence of Brexit provides the opportunity to test and improve a new sociological perspective: one that is sensitive both to the national field of influence and to the cosmopolitan aspect of the global society.

Увод, или как да тълкуваме света извън националните граници

В светлината на радикално променящите света събития от 2016 г. социологията за пореден път трябва да експлицира реферативна рамка, чрез която да интерпретира и разбира реалността, независимо дали се опитва да си обясни избирането на Доналд Тръмп за президент на Съединените американски щати, отношението на западния свят към бежанския въпрос, или евентуално произтеклото от този въпрос решение на Великобритания да напусне Европейския съюз. Контекстуалността на случване на обществения процес, както

и всички фактори, които оказват влияние върху него, и всички фактори, на които този процес влияе, очевидно надхвърлят границите на националното. Глобализацията, както и пренасянето на случването на социалното и националното на сцената на световното и в непосредствено взаимодействие и взаимодействие с „чуждото“ сякаш представляват реализация на процеси, дефинирани и „предричани“ от социолози като Улрих Бек още преди десетилетия. Ако останем в сферата на анализирани на „брексит“ сам по себе си или във функцията му на събитие, задаващо формата на неизбежно предстоящото същностно различно бъдеще на политическите и икономическите процеси, то тогава със сигурност можем да търсим в него разковничето към историческото начало на повсеместната космополитизация, след която светът вече никога няма да е същият. Значимият за социологията въпрос обаче е дали можем да разглеждаме „брексит“ като процес, който трябва да бъде считан за част от бъдещето, без да отчитаме значимостта на миналото и настоящето за неговото осъществяване. Предстоящият анализ се опитва да дефинира „брексит“ през теоретичната рамка на космополитната социология на Улрих Бек и в същото време се опитва да анализира тази рамка на космополитната социология на Улрих Бек през „брексит“. За да може социологията да проблематизира действителността и в същото време действителността да проблематизира социологията.

„Брексит“ като космополитен процес

В своята теория за космополитизацията Улрих Бек дефинира основното си понятие така: „Какво обаче означава ключовото понятие „космополитизация“? В никакъв случай глобализация, а социологически релевантни *странични следствия* от глобализацията, произтичащата от ерозията на националните граници, обхващаща целия свят *неволна конфронтация с чуждия друг*.“ (Beck 2008: 50–1) Накратко: става дума за *процес на радикална трансформация на онтологията на социалното, на **conditio humana*** (Маринова 2014а: 320).

С оглед на това разбиране за космополитизацията като реален, повсеместен и най-вече необратим процес би било сериозно социологическо предизвикателство в тази перспектива да се интерпретира решението Великобритания да напусне ЕС. Решение, взето, разбира се, чрез национален референдум.

Нека още сега аргументираме реферативната рамка. Можем да говорим за „брексит“ като за процес на космополитизация дотолкова, доколкото е основателно да считаме, че той е именно „следствие от глобализацията, произтичаща от ерозията на националните граници, обхващаща целия свят неволна конфронтация с чуждия друг“ (Пак там).

Поставено в светлината на политико-икономическите събития, обхващащи целия западен свят и голяма част от Близкия изток, можем със сигурност

да кажем, че глобализацията е предизвикала конфронтация с „чуждия друг“. Тук не става въпрос само за мигрантската ситуация, макар и да имаме основания да вярваме, че тя е дала отражение върху нагласите на индивидите. Референдумът във Великобритания се планира от поне две години, а в британското общество по темата се говори от поне две десетилетия. Тогава „чуждият друг“ е бил по-скоро източноевропейец, който обаче е бил не по-малко видим и физически определен във всекидневието на британците.

При всички случаи конфронтацията с „чуждия друг“ дава своето отражение върху воденето на политики и върху перцепцията на индивидите в обществото. Като се има предвид това, можем да разглеждаме „брексит“ като последица от глобализацията и съответно като нейно „релевантно странично следствие“.

Тук обаче се появява важният компонент, необходим за дефинирането на един процес като космополитен, а именно, че той произтича „от ерозията на националните граници“. Това би означавало, че за да дефинираме „брексит“ като процес на космополитизация, то той трябва да бъде определен като произведен на глобалното, а не на местното. В такъв случай би следвало глобалното да има приоритетно влияние, а националното да присъства само под формата на ликвидирано или ликвидиращо се.

Ако приемем „брексит“ като емблематично проявление на космополитизацията, то тогава единствено редно е да обърнем внимание на социалните факти, с които разполагаме, и да се опитаме да ги анализираме. Или поне да се опитаме да създадем предпоставки за тяхното изследване.

Референдумът като социален факт има обяснителен потенциал дотолкова, доколкото ни дава достъп до перцепциите на индивидите във Великобритания. Тоест ще разглеждам „брексит“ като проявление на индивидуалните и колективните нагласи на британските граждани. Ще се опитам именно в тях да открия ключа за разбирането както на казуса „Брексит“, така и на реалния начин, по който се осъществява космополитизацията. Съвсем сходен феномен описва Бек в есето си „Германска Европа“, в което анализира последиците от кризата на еврото: „При това става видимо структурното напрежение между един европейски проект, който се предписва и администрира *от горе*, от политико-икономическите елити, и съпротивата *от долу*. Гражданите се съпротивляват срещу преживяването от тях като крайно несправедливо очакване да вземат едно лекарство с вероятно смъртоносни последици.“ (Бек 2012: 6) Анализирайки „брексит“, можем да допуснем, че боравим именно с това „гражданско съпротивление“ срещу космополитизацията, което Бек описва и до известна степен предрича.

Тук е моментът за едно важно уточнение: Улрих Бек допуска, че реакцията към космополитизацията може да бъде както позитивна, така и негативна; независимо дали космополитизацията ще се реализира в приемане или отхвърляне на културния друг, то и в двата случая тя е факт. В този смисъл

според него процесът на космополитизация може да доведе до пораждаване на национализми и етноцентризми.

Логиката в случая е, че независимо какво е отношението към културния друг, то самата необходимост за конструиране на такова отношение вече легитимира наличието на космополитизация, защото свидетелства за постоянно видимо (по един или друг начин, осезаемо или не, рефлектирано или не) наличие на културен друг.

С оглед на всичко казано дотук, ако приемем, че „брексит“ е единствено реакция на неотменимото наличие на културен друг, резултираща в своеобразно затваряне в националните граници като предпазен механизъм срещу „нова икономическа и политическа... нова етическа взаимозависимост между индивиди, групи и нации отвъд национални, етнически, религиозни и политически разделителни линии и властови отношения“ (Маринова 2014а: 320), то тогава можем със сигурност да заявим, че „брексит“ е проявление на космополитизацията, и то в една съвършено чиста форма.

Проблемът обаче е в това, че ситуацията не е толкова еднозначна, колкото изглежда, и лесна за дешифриране. Както вече уточнихме, разковниче са перцепциите на индивидите. Можем лесно да предположим, че вотът за напускане на ЕС всъщност казва ясно и просто: „не искаме повече мюсюлмани и източноевропейци“. Това предположение обаче, както всяко друго прибързано заключение, ще бъде проблематично от социологическа гледна точка.

Защо? В деня след референдума *Google* публикува резултати от търсения във Великобритания, като дава данни за милиони британци, питащи какво представлява ЕС и какво означава евентуалното му (и вече предстоящо) напускане. Отново феномен, който сякаш е бил предсказан от Бек още през 2014 г.: „Следователно в бъдеще в Европа ще има много Европи. Една от тях е *Европа от долу*, Европа на гражданите, които изобщо не знаят (или не искат да знаят), че са граждани на Европа. Тук господства фаталистично настроение, в което се смесват несигурност, страх и възмущение и което намира израз във формулата „Нищо не разбирам“. (Бек 2012: 6) Но дори и действие по формулата „Нищо не разбирам“ все пак би било действие, легитимиращо космополитизацията. Неразбирането на този процес съвсем естествено би довело до желание за прекратяването му и отново затваряне в уютните граници на националното, предпазвани и съхранени от глобалното и космополитното. Това обаче означава, че „нищо неразбирането“ отново е отношение към космополитизацията, към чуждото и външното и в този смисъл също потвърждава процесите на космополитизация. Нека не прибързваме с изводите си. Това не означава, че „брексит“ е само резултат от политическа незаинтересуваност. Дори и да има такава в някаква степен, то със сигурност има и други фактори, които са повлияли на вота. Въпросът обаче е кои са те. И другият въпрос е: защо незапознатите с ЕС са „за“ напускането му?

За да си отговорим на тези въпроси, е редно да обърнем внимание на структурните процеси, които определят нагласите и възприятията на индивидите. Макар и да имаме достъп само до субективните възприятия на британците, това не означава да се ограничим само в анализ от типа „те са решили така и толкова“.

Тук социологически релевантното усилие е да се потърсят реално обективните процеси, които предизвикват тези нагласи, без да се разчита на наличието на свободна воля, която конструира действията на всекидневните дейци. Обществената обусловеност на социалния свят предполага наличието на икономически, социални, политически и други структурни причини за формиране именно на тези перцепции на индивидите. Всички тези структурни процеси обикновено се анализират в границите на конкретната локално-обществена рамка, или иначе казано, чрез анализ на „мястото“. Ако искаме обаче да задържим анализа си в рамките на космополитната социология, то тогава „мястото“, което е обект на анализа, придобива следния облик:

„Именно тази диалектика на транснационализация и локализация, която представлява сърцевината на понятието за глобализация на Бек, води до промяна на разбирането за място. Локалното става място на срещи, преплитания, прониквания на световни възможности и опасности, „възел на глобални мрежи“. (Ibid : 240) От тези позиции космополитизацията представлява „глобализация *отвътре, интернализирана* глобализация“ (Beck, 2004: 135; ср. също Beck, 2003: 32) (Маринова, 2014а: 320–1).

Следвайки това разбиране, мястото вече не е национално специфично, а е по-скоро световно глобално. Но не изцяло. Мястото вече е сложна констелация между локално и глобално.

От гледна точка на глобално можем да формулираме тезата, че космополитизацията се затвърждава като факт с помощта на „брексит“. Тогава обаче изпускаме нещо особено важно, а именно елемента на националното, който не може да бъде изключен от уравнението, защото всъщност не може да бъде изключен от реалния социален свят.

Глобалността в националното или националността в глобалното?

Ако искаме да мислим в зададените от парадигмата на Бек социологически практики и да следваме алгоритъма „както... така и...“, а не „или-или“, то тогава единственият социологически коректен ход би бил да отчетем влиянието на националното, което е успяло да се съхрани поради историческите, икономическите и политическите си корени, които към днешна дата изглеждат трудно отстраними.

„И един последен щрих към тази дистинкция: за разлика от теорията за мрежите улавянето на глобалните процеси в понятието „космополитизация“

не означава погледът на социалния учен изцяло да се пренасочи от националните пространства с техните институции към наднационалното пространство. Наивно е да се смята, че концепцията за космополитизация отрича съществуването на *националната държава, тя по-скоро променя модуса, в който последната се мисли: националната държава не е нито рамка, нито изходен пункт за мислене на социалното, на обществото, а е само един от участниците в глобалните процеси* (Beck 2002: 21 ff; както и 2004: 124). Космополитният поглед не само изостря разбирането за глобалните зависимости, но и за това, какво е влиянието им върху националната държава.“ (Пак там: 321–2)

В предстоящия анализ обаче ще се опитам да преобърна последното твърдение. **Не само че глобалните процеси имат значение и влияние върху националните държави, но и националните държави с техните характерни особености все още оказват влияние върху глобалните процеси.**

Тази хипотеза не цели отхвърлянето на глобализацията или космополитизацията. Цели единствено саморефлексия върху методологическата и теоретичната рамка, целяща създаване на нови социологически концепции и понятийни индикатори, които обаче не са от пожелателен характер и насочени към бъдещето, както са конструирани от Улрих Бек, а са с реални емпирични корени и произведени посредством анализ на конкретната общественно-историческа ситуация. Последната със сигурност може да се приема като видоизменяща се, непостоянна, трансформираща се и „рехава“. Възможно е настоящите процеси да са единствено временно състояние, част от прехода към устойчива глобализация и космополитизация. Въпреки това обаче, ако се опитваме да си обясним настоящето, то тази многовариантност на действителността има силен теоретичен и емпиричен потенциал, дори и само с оглед на предстоящото ѝ изчезване за сметка на глобализация и космополитизация.

Възможно е например настоящото самоизключване на Великобритания от ЕС да е контрареакция срещу глобален риск в лицето на Ислямска държава. От една страна, Бек твърди, че глобалните рискове имат обединяващ характер на световно ниво. Те имат способността да консолидират цялото човечество пред лицето на една хипотетична опасност – страх от бъдещето, който е предпоставка за заедността в настоящето. В този случай резултатът от референдума може да се счита за отказ от такава заедност с цел предпазване на национално равнище. От друга страна, не е съвсем основателно да смятаме, че Ислямска държава е глобален риск, защото уязвимостта на Запада например е придружена от абсолютното неоснование да считаме, че Замбия например може да бъде обект на терористичен атентат. Но дори хипотетичните действия на Великобритания по съхраняване на националната сигурност все пак са резултат от легитимиране на глобален риск и съответно легитимиране на космополитизацията.

Всички аналитични твърдения до момента бяха ориентирани към допускането, че референдумът съзнателно цели пряко демократично вмешателство

във външната политика на Великобритания. Следвайки тази логика, допускаме, че на събитията се гледа глобално или поне в световен мащаб.

Ако обаче ситуацията е различна? Ако всъщност причините за „брексит“ са вътрешнополитически? Ако приемем вече описаната хипотеза и интерпретация на „брексит“ като резултат от глобализация и космополитизация, то тогава много лесно можем да потвърдим разбирането на Бек за индивидуализация, при която неравенствата придобиват нов облик и чуждият вече е различният, тоест ненационалният.

„От тази гледна точка теорията за индивидуализацията *в никакъв случай не е* успокояваща теория (както се предполага), а *кризисна теория*, чиято цел е да разкрие как транснационализацията на социалните неравенства взривява рамката на институционалните отговори (партиите в националната държава, профсъюзите, системите на държавата на благоденствието и националната социология на социалните неравенства).“ (Бек 2016)

За да определим обаче кой е в подчинена позиция в момента, можем да се обърнем към популистко-националистическата пропаганда на лидера на UKIP Найджъл Фараж и на бившия кмет на Лондон и настоящ пръв дипломат и външен министър на Великобритания Борис Джонсън. Макар и да ги обвиняваме смело в популизъм, то със сигурност не можем да ги обвиним изцяло за „брексит“. Най-малкото, популизмът и национализмът могат да просъществуват там, където има криза на „лявото“ и „дясното“, та дори и на центризма. Или иначе казано, със сигурност има обективни действителни причини политическата им пропаганда да е ефективна. И те се дължат на обществени процеси. Освен отхвърлянето на мигрантите и източноевропейците основна част от политическата кампания на Фараж и Джонсън е „грижата за бедните“. Доколко тя е икономически обоснована и практически осъществена, не е обект на настоящия анализ. Самото ѝ наличие като политическа заявка и успехът ѝ обаче демонстрират, че има сериозни проблеми в живота на всекидневните дейци във Великобритания. В този случай обаче бедните са противопоставени на богатите, а не на чуждите.

Трудно е да се говори за стратификационни процеси през XXI век, защото (нека се съгласим с Бек) класите са отживелица. Това обаче не означава, че разделянето на обществото на социални групи по други обективни признаци е отживелица. Според Бек признаците са транснационални и глобални. Ако обаче не е така? Ако деформацията на класите не е обусловена от глобални процеси, а единствено и само от исторически и времеви отпечатък върху старите порядки, видоизменени така, че да отговарят на съвременния модернизирани и капиталистически проблематичен обществен свят?

Нека поясня какво имам предвид. В перцепциите на индивидите във Великобритания обществото все още е разделено на три: *working class*, *middle class* и *high class*. Важно уточнение тук е, че не твърдя, че има обективни социологически причини това да се приеме за истина, но битуването му в

нагласите на всекидневните дейци също има своя обяснителен потенциал и може да предизвиква механизми по възпроизводство и производство на обществени практики¹. Още повече че един такъв подход не противоречи на парадигмата на космополитната социология най-малкото защото Бек сам заявява: *Понятията, в които схващаме света, са съществена предпоставка за това, как действваме.* (Бек 2013: 222)

В икономически мощните държави, които водят политики съобразно с ЕС, съвсем естествено вътрешната политика е ориентирана към стимулиране и приоритизиране на интересите и функциите на *middle* и *high class*. С оглед на това не е изключена хипотезата, че атомизацията на обществото води до неспособност на работническата класа да се идентифицира с политическите лидери. Не е изключено голяма част от населението, или „бедните“, да привижда политическия елит като служещ само на по-високите слоеве в обществото и да се усеща непредставена. Именно всекидневните практики на Найджъл Фараж с многобройните му снимки в пъб с бира в ръка целят приближаването му до представата, която бедните имат за самите себе си. Всекидневното сблъскване на бедните с икономическата реалност ги произвежда като неспособни да живеят в глобален свят и да разпознават функциите на ЕС като външнополитически. Незапознатостта им с механизмите на ЕС в световната икономика и политика означава, че техният вот е ориентиран изцяло към вътрешноикономическите последици от членуването или напускането на ЕС за британците.

Това означава, че заявявайки политическа позиция, те го правят не от ерудираната гледна точка (която можем да припишем на двете други класи например, които разпознават глобалните рискове и възприемат ЕС като политически актьор, който реализира човечната заедност срещу заплахите на бъдещето), а от всекидневната гледна точка, която привижда ЕС като причинител на индустриални препятствия и отнемане на физическата работа от високоплатения им британски труд и заменянето му с нископлатения източноевропейски труд. Това означава, че политическата позиция, която заявяват, е не непременно „искаме да напуснем ЕС“, а е възможно посланието да е „искаме да покажем, че гласовете ни имат значение, заслужаваме политическо внимание и представителност при определянето на икономическото развитие на страната“. Затова тези, които знаят или не знаят какво е ЕС, просто се възползват от възможността за пряка демокрация, за да заявят наличието си на политическата и икономическата сцена. Хипотетично това означава, че националните вътрешнополитически особености на социалните неравенства между самите британци диктуват развитието на световната политическа сцена (на която със сигурност „брексит“ се отразява, без да

¹ От тази гледна точка се говори за класи, и то по този очевидно некоректен начин, като работническа класа например.

има нужда от допълнителни пояснения). Това означава ли, че националното доминира над глобалното?

„Бек схваща глобализацията не просто като взаимодействие на по-високо равнище при запазване на старите граници, а като възникване на нещо ново: междинно пространство или по-скоро подпространство, субпространство, минаващо под видимите на повърхността граници, и го обозначава с понятието „транснационализация“ (Маринова 2014б: 387). Това означава, че за него глобалното не е съвкупност на националните пространства, глобализацията не е пъзел от различните националности, а е нещо *същностно* различно. Глобализацията съществува наред с националността и има собствени системи на влияние и оформяне на поведението на хората, които са независими и много по-влиятелни от тези на националното. Тоест глобалното не може да бъде променено чрез видоизменянето на което и да било национално, защото то живее свой собствен самостоятелен живот спрямо всяко едно национално или локално. Глобалното и националното в генезиса и съществуването си са независими едно от друго. В такъв случай защо Бек ги противопоставя настойчиво едно на друго? Ако и двете са процеси от различен порядък, които могат и се случват едновременно, въздействайки върху индивидите независимо едно от друго, защо Бек говори за края на националното заради наличието на глобално?

Ако приемем неговото разбиране за същностното различие и независимост на глобалността и националността, което има своите логически основания, то тогава няма причина да смятаме, че докато едното въздейства и формира нагласи и представи у индивидите, то другото не може да прави същото по същия начин и със същата сила. Наличието на глобално или „транснационално“ в специфичните понятия на Бек не само че не означава задължително крах на националното, но напротив, легитимира в още по-голяма степен концепцията за самостоятелно влияние на националното и локалното. При тази логика „транснационално“ и „национално“ не са и няма как да са взаимно изключващи се. Напротив, тъкмо в тази парадигма те имат много по-голям потенциал да съ-съществуват, дефинирайки и формирайки света и нагласите на индивидите в него. Тогава много по-логичният въпрос, който ние трябва да си задаваме от тук нататък, не е „Глобалното ли оказва по-силно влияние, или националното, за да знаем кое е легитимно и кое ще изчезне?“, а по-скоро „Как си взаимодействат глобалното и националното при дефинирането на конкретни явления и в какво отношение са те едно спрямо друго, за да се стигне именно до такъв резултат?“. Като тук е особено важно да уточним, че Бек вижда транснационалното като задължителна съдържателна противоположност на националното, което и предопределя схващането му, че двете не могат да съществуват едновременно, понеже във всеки един момент ще надделява ту едното, ту другото. Според него транснационалното все повече доминира, а националното е обречено. Това, което той изключва като вариант обаче, е,

че всъщност именно постоянното противопоставяне между транснационално и национално само по себе си може да бъде двигателната сила, която в крайна сметка движи процесите така, че да се стигне до техния резултат. Тоест национално и транснационално образуват *поле на напрежение*, в което се разгръщат процесите и в което всички възможности за доминация на едното или другото са отворени.

Но това е само едно от възможните проявления на взаимодействието между транснационално и национално. В чисто икономически план не е изключено те взаимно да се допълват и изграждат. Едното да се легитимира чрез другото и по този начин двете явления да гарантират взаимното си наличие и значение. Защото, ако се съгласим с Бек, че на глобализацията трябва да се гледа като на същностно различна от националните държави, то тогава трябва за пореден път да приложим към тази концепция собственото му мислене „както... така и...“ и да заявим, че както „транснационалното“ има силата да формира и да подрежда социални отношения и идентичности, така и същото може и продължава да прави националната държава. И ако допускаме, че и двете рамки продължават да са валидни на едно и също място и по едно и също време, то тогава социологически релевантният въпрос е „Как се взаимоотносят те?“. Защото в такъв случай това, което дефинира социалния свят, не е нито национално, нито глобално, а е начинът, по който двете си взаимодействат.

Предефиниране на социологическото по пътя към анализиране на новите неравенства

Бек допуска национална значимост на класите и социалните групи, но подчертава нейното преструктуриране в резултат от въздействието на глобалните процеси:

„Индивидуализацията не означава някакво (крайно) състояние, а процес, и по-точно процес на трансформация на граматиката на социалните неравенства, който поставя два въпроса: от една страна, въпроса за ДЕструктурирането, от друга – въпроса за РЕструктурирането. По друг начин казано, въпросът за ДЕструктурирането на социалните класи (посредством индивидуализацията в условията на държавата на благоденствието, „аутсорсинга“ и „инсорсинга“ на рискове, „вътрешната глобализация“ и етнизацията на социалните класи – вж. параграф II) трябва да се допълни с въпроса, кои посткласови, надхвърлящи границите, смесващи границите и в този смисъл „космополитни“ форми на радикализираните неравенства могат да бъдат открити и анализирани социологически. На този въпрос за РЕструктурирането отговарям с „методологическия космополитизъм“ (Бек 2016).

Ако обаче класовите порядки само се подхранват от глобалните процеси, както допуснахме по-горе? Както самият Бек заявява, отговор на този въпрос може да се даде само по емпиричен път.

В случая обаче като саморerefлексивни социолози можем да допуснем възможността симбиозата от глобални и национални равнища на произвеждане на неравенства да бъде силно определена от националните характерни особености. *Мисля, че сме в крайно драматична ситуация, която има много по-големи измерения от това, което досега сме смятали за възможно в рамките на националната държава. И социологията и социалните науки трябва да се отворят към тези проблеми* (Бек 2013: 228). Това изказване насочва пряко към многократно експлициранта от Бек необходимост от предефиниране на някои от основните социологически категории и понятия, с които науката традиционно си служи. Аргументът на Бек, така както той може да бъде видян както през кризата на еврото, така и през „брексит“, всъщност се основава на убеждението, че остарелите понятия предизвикват „парализиране“ на аналитичните способности на изследователите. Ако категориите, с които боравим, са произведени в друга епоха и в друг свят, от друг задвижващ механизъм, то при условие че останем в изследователското поле, което тези категории конструират, всъщност се лишаваме от възможността да уловим реалната промяна в нейната историческа специфика. „Бунтът“ на Бек спрямо понятието „класа“ например е основателен дотолкова, доколкото в опита си да анализираме влиянието на класите ние оставаме неспособни да уловим наличието на нова стратификационна категория, която е същностно различна от класата. В търсенето на класи губим възможността да открием действителността. Именно защото боравим с инструменти и понятийни апарати, които, както настоява Бек, са обречени да се самовъзпроизвеждат в изводи и теории, основаващи се единствено и само на собственото си очакване, и са неспособни да идентифицират променящите се социални реалности.

Ако се тръгне по трудния път на предефиниране и преформулиране на понятията обаче, единственото логично действие би било да се произведе изследователски инструментариум, който е достатъчно чувствителен, за да улови социални феномени, без обаче предварително да задава някакви теоретични граници на тези феномени. Това обаче се противопоставя на цялостната концепция за предварително теоретизиране на каквито и да било понятия. Тук аргументът ми е следният: независимо дали ще тръгнем с очакването да намерим национална държава, или обратно – да намерим глобализация, основавайки се на което и да било от предварително зададените понятия, ще получим едни и същи резултати. А именно: ще открием това, което търсим. Ако решим да реформиране научните си дефиниции, то тогава задължително трябва да имаме предвид наличната промяна. Но още по-важно, трябва да имаме предвид и това, което е било налично преди промяната. *Тоест търсей-*

ки новото, не трябва да оставаме безчувствени към наличието на старото. Да, то може да бъде трансформирано или изцяло преобразувано в ново. Но единственият начин да сме сигурни, че действаме по формулата „както... така и...“, е да допуснем, че не можем да допускате нищо. Ако конструираме нови понятия за социалното разполагане на индивидите, ние трябва да изследваме така, че да разчитаме на индикатори, които могат да отчетат както мощта на глобалното, така и нестихващата значимост на националното.

За да реши казуса с класите обаче, Бек предлага обръщане към институционалната индивидуализация: „Тук се вижда иронията на *държавата на благоденствието*: класовите борби на класовото общество налагат държавата на благоденствието, а заедно с това и принципа на приписване на претенциите и постиженията на индивидите, което на свой ред има за своя последица обстоятелството, че индивидуализацията се превръща в трайна тенденция, а вътрешният структуриращ принцип на модерните общества – класите – губи значение; (границата или изключението при тази тенденция: институционализацията на колективни решения, като например всеобщата задължителност на колективните трудови договори, които обаче могат да бъдат подкопани от индивидуализацията на професионалните групи и на трудовите договори; вж. Kratzer 2005; Nies 2007). За да се установи доколко може да се говори за подобна институционална индивидуализация през втората половина на XX век, трябва да се изясни с помощта на конкретни исторически анализи кои аспекти на индивидуализацията намират своя израз в обществената семантика на правото, т.е. в текстовете или коментарите към законите, както и в практиките на правораздаването (на фона на публични дискурси и политически спорове), а също така и в актуалните или бъдещи реформи на държавата на благоденствието и пазара на труда. При това е редно да се прави разлика между институционално индивидуализирани *шансове* за взимане на решения и институционално индивидуализирани *принуди* към взимане на решения.“ (Бек 2016)

Ако британците искат да се откажат от ЕС, то те със сигурност се отказват от законовата рамка, налагана от него. С други думи, отказът от членство, ако бъде дефиниран като вътрешнополитически процес, би могъл всъщност да означава отказ от регулативната рамка, която произвежда индивидуализация. Съответно и отказ от индивидуализация. Това обаче означава ли, че негативната реакция към даден процес легитимира неговата наличност и релевантност? Вероятно да. Но ако сме пред краха на индивидуализацията, тогава каква ще бъде социалната връзка между индивидите в условията на космополитизацията и необратимия ход на глобализацията? Как трябва да се преосмисли индивидуализацията така, че да обозначава едновременно липса на класовост и липса на самостоятелна анонимна индивидуалност, която със сигурност не може да съществува в общество, което се отказва от влиянието на глобалността във вътрешната си политика? Отговорът на Улрих Бек е следният: „От това следва, че институционализираните шансове за взимане на решения и принуди за

взимане на решения могат ясно да се разграничат само аналитично, но не и реално. Ако вземем законодателството на държавата на благоденствието за възможен емпиричен случай, въз основа на който да се фалшифицира теорията за индивидуализацията, то тогава трябва да се вземе под внимание не само *отпадането* на границите, но и *ограничаването* на този процес на отпадане на границите (а по-късно съответно и отпадането на границите на този процес на ограничаване и т.н.). Това означава, че и в промяната на правото трябва да се търсят тенденции на *деиндивидуализация*. И трите въпроса, а именно за институционално индивидуализираните *шансове* за взимане на решения, за институционално индивидуализираните *принуди* за взимане на решения и за тенденциите към *деиндивидуализация*, характеризират *пространството на амбивалентност* на институционализираните процеси на индивидуализация.

Тази тенденция намира продължението си в (социалдемократическата или консервативната) концепция за *активната държава на благоденствието*, която е в центъра на социалнополитическата дългосрочна програма във всички западни страни и обединява три принципа: развитие на човешкия капитал (образование), поемане на индивидуална отговорност и интеграция в пазара на труда. Тук се откроява задълбочаването на институционалното производство и възпроизводство на индивидуализирания индивид; същевременно е пример за това, как индивидите биват натоварени с невъзможността да намерят биографични решения за противоречията в системата.“ (Пак там)

Този отговор обаче не изяснява как индивидите успяват да се ориентират при евентуалното решение на тези противоречия в системата. Ако се отказват от структурната си предопределеност и започват да предефинират структурите така, че да отговарят на необходимостта на лични решения, то тогава откъде произлизат тези лични решения? Ако класите и социалното разполагане не са фактор в обществото, то тогава откъде се произвеждат интересите?

„Жанин Броди констатира, че активната социална държава „е типичен пример за неолиберална индивидуализация [...]. Въпреки че тази политика идентифицира бедността в Канада въз основа на групови или системни индикатори, предложените стратегии за намаляването ѝ са рамкирани с оглед на индивидуалния избор и личното решение. По такъв начин тази политика прехвърля цялата отговорност за структурните неравенства и управлението на риска върху индивидите и утвърждава пазара като основен механизъм, чрез който индивидите могат да постигнат лична сигурност и благополучие“ (Brodie 2007: 220).“ (Пак там)

Ако интересите се реализират в пазарните отношения, които са продукт на личен избор, то тогава остава въпросът, как се произвежда този личен избор. А какво означава отказът от пазарните привилегии на членство в ЕС?

Изглежда, всички тези въпроси могат да получат отговор само в ситуация, в която те са се реализирали в действителност. Но ако социологията се

опитва да познава миналото и настоящето с оглед на структуриране на бъдещето, то тогава със сигурност първите проявления на бъдещето могат да бъдат открити в аномалиите на настоящето. Ако то бъде изследвано!

Заклучение

Ако социологията остане в аналитичните рамки на националната държава, то това намалява нейния обяснителен потенциал в контекста на глобализацията. Този извод със сигурност не изненадва никого. Самото наличие на глобализация обаче и появата на космополитни процеси сами по себе си не са достатъчен критерий, за да считаме, че е настъпила нова епоха за човечеството. Наличието на ново и същностно различно се отчита в действителността винаги първо в контекста и взаимодействието си със старото и традиционно. Демонстрация на този сложен социален контекст е именно „брексит“. Той не би могъл да се осъществи само затворен в националните граници на Великобритания. Поне не и изцяло. Ако вътрешнополитическите процеси бяха достатъчно условие за реализиране на външнополитически акт, то той щеше да бъде осъществен още с появяването на тези причини (аполитизирането на някои социални групи, силното недоверие в политическите лидери, икономическите катаклизми и т.н.). „Брексит“ обаче се осъществява едва след появата на непреодолимия сблъсък с „чуждия друг“. Когато един процес може да бъде легитимиран и в контекста на националното, и в контекста на глобалното, тогава вече може да се говори за наличие на обективни причини за неговото случване.

Как се съотнасят в заключение „брексит“ и космополитната социология?

Космополитният поглед към световните процеси неизменно предрича значими наднационални събития, които произтичат от неизменния сблъсък на националното и чуждото. В същото време обаче приспособяването на действителността към социологическата теория, макар и възможно, произвежда нови условия за реализиране на опасността, с която поначало Улрих Бек се опитва да се бори. А именно задаване на теоретични рамки, които обуславят не само анализа, но и резултата от анализа. Процеси, реализиращи се в контекста на глобализацията, не могат да бъдат тълкувани и разбирани само през традиционната призма на националния контекст. Да се анализира „брексит“ като вот на британски граждани в британски контекст, без да се имат предвид световните процеси, които обуславят отношенията и мненията спрямо действителността, означава на ситуацията да се гледа с едно затворено око. В същото време обаче отварянето на другото око не трябва да предполага затваряне на първото. Трудността при анализирането на процесите на промяна не е в това, че действителността се схваща в

нейното традиционно отминаващо проявление, а е по-скоро в това, че тя се схваща само в едно от своите проявления.

„Брексит“ е процес, който се случва както в национален, така и в транс-национален контекст. Затова контекстът на „брексит“ не е нито транснационалният, нито националният поотделно, а е точката на преплитане между тези две полета на значимост. Действителността е променлива и за да бъде разбрана и анализирана, трябва да бъде интерпретирана през погледа на гъвкава социологическа перспектива, следваща модела „както... така и...“. Именно такъв социологически подход е единственият, който може да бъде упражняван върху формирането на аналитичен инструмент за изследване на „новите неравенства“. Те са надживели концепцията за класи, но на този етап не можем със сигурност да твърдим, че ще се реализират в рамките и според логиката на концепцията за индивидуализация.

ЛИТЕРАТУРА

- Бек, У. Германска Европа. Новите властови пейзажи под знака на кризата. София: Критика и хуманизъм, 2012.
- Бек, У. Вярвам, че модерността може да бъде нещо креативно, а не веднъж завинаги установено, както се опитват да ни внушат технократите. (Интервю на Светла Маринова с Улрих Бек.) – В: *Социологически проблеми* (3–4), с. 222–235, 2013.
- Бек, У. Отвъд класа и нация: индивидуализация и транснационализация на социалните неравенства (Непубликуван превод, Светла Маринова), 2016.
- Маринова, С. Теория и практика на космополитната социология: „поканата за социология“ на Улрих Бек. – В: *Социологически проблеми* (3–4), 2014а.
- Маринова, С. Сцени на космополитизация. Следите на чикагската школа в теорията за космополитизацията на Улрих Бек. – В: *По стъпките на другия*. Сборник в чест на Майя Грекова. София: Просвета, 2014б, с. 385–396.

